

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : २

जुलाई : २००७

अंक : १

कुमारपाण देसाई
प्रमुખ

: परामर्शनसमिति :

बोणालाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सभ्य

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सહतंत्री :

प्रहृल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी शानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सभ्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सभ्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आञ्चवन सभ्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सभ्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सभ्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आञ्चवन सभ्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आञ्चवन सभ्य झी रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सभ्यपद शुल्कनी रकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लभाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रहे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लभाण कूलसकेप अथवा A4 साठठना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाच्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड डे यबरपीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीचे पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राषीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकटो यॉटाडेवुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रह गइवी. पोस्टकार्ड मोकल्युं उशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.बो. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsnl.net

फोन अने फेक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

ISSNO250-9747 परब

छूटक किं. रु. २०/-

मासिक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रकस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली. लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

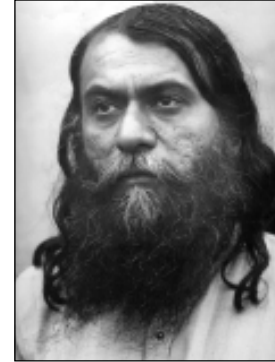
અ નુ ક મ

તંત્રીસ્થાનેથી	યોગેશ જોષી 4
પ્રમુખશ્રીનો પત્ર	કુમારપાળ દેસાઈ 8
કવિતા	વાદળો થતાં જોઈને • ઉશનસૂ 12, પાસે બેઠી • બ્રિજ રાજેન્દ્ર પાઠક 12, તળાવ • રમણીક સોમેશ્વર 13, માટી • રામચન્દ્ર પટેલ 14, કાગળ જોઈએ • દિલીપ મોઢી 14, ભૂતોની વસ્તીમાં... • ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ' 15, તે કોણ છે ? • આહમદ મકરાણી 15, જોઈ રહ્યો છું સતત... • ઈન્દુ પુવાર 16, સહિયર સંવાદ • શૈલેશ ટેવાણી 17, અજાણ્યા શહેરમાં આવ્યા • પાર્થ મહાબાહુ 17
અનુવાદ	ફરવા આવ્યો છું • નિરંજન ભગત, અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા 18
વાર્તા	પ્રતિમા-તસ્કરી • મધુસૂદન ઢાંકી 20
નિબંધ	બે ડુંગરાની વચ્ચે સૂરજ ! • નિર્મિશ ઠાકર 33
આસ્વાદ	પથ્થરોમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરતી વિશિષ્ટ કૃતિ • રાધેશ્યામ શર્મા 37
ભારતીય સાહિત્ય	વર્ષ 2004નો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર કાશ્મીરી કવિ રાહીને • નવનીત જાની 40
વિવેચન	જયંત ખત્રીની વાર્તાની ભાષા અને શૈલી • હરિકૃષ્ણ પાઠક 43, બક્ષીની વાર્તાઓ : વિષયવૈવિધ્ય સંદર્ભે • વિજય શાસ્ત્રી 50
અભ્યાસ	કુતુબ 'આઝાદ'નું ગઝલવિશ્વ • ડૉ. એસ. એસ. રાહી 55
પ્રતિભાવ	સચ્ચિદાનંદ સન્માન : પ્રતિભાવ • ધીરુ પરીખ 60, સાહિત્ય મારે માટે શ્વાસોચ્છ્વાસ • ભોળાભાઈ પટેલ 63
વક્તવ્ય	રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલો વિશે થોડુંક... • રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 68
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	ગુજરાતી કવિતાનો કમનીય કેલાઈડોસ્કોપ • ધીરુભાઈ ઠાકર 74, 'સાર્ત્રનો સાહિત્યવિચાર' વિશે • રસિક શાહ 77
અહેવાલ	ડૉ. નલિની દેસાઈ 80
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ 81
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 83
આ અંકના લેખકો	84
આવરણ	નટુ પરીખ

તંત્રીસ્થાનેથી

આ ક્ષણો...

કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લને
રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

ઈ.સ. ૨૦૦૬ના નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ બાદ કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લને તા. ૨-૬-૨૦૦૭ના રોજ ઈ.સ. ૨૦૦૬નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો. રાજેન્દ્ર શુક્લ કહેતાં જ યાદ આવે —

'હજો હાથ કરતાલ ને ચિત્ત ચાનક,

તળેટી સમીપે હજી ક્યાંક થાનક.'

તળેટી સમીપે જ ક્યાંક થાનક હોય એવો એમનો વેશ — લાંબા શ્વેત કેશ, ફરફરતી લાંબી સફેદ દાઢી, ગઝલનો કેફ

ભરેલી આંખોમાં વાણીનાં ખળકતાં પૂર અને સાથે સાથે હળુ હળુ ઓગળતું મૌન... અંદર-બહાર બધુંયે નીરખતી-પરખતી નજર, અવાજમુક્ત સ્થળના વસનારને મળવા ઝંખતો ગહન ગિરનારી અવાજ, કંઠમાં રુદ્રાક્ષની માળા — રુદ્રાક્ષના મણકા સમાં અનેક શેર, ગઝલો, કાવ્યો આપનાર, નગરજીવનના પરિવેશમાં 'સ્વ-વાચકની શોધ' આદરનાર, નિરુદ્દેશે મજાનું મન ધજાની જેમ ફરકાવનાર, મેઘધનુના ઢાળ પર મળવાનું ઇજન દેનાર, સૂર મિલાવી સત્-ચિત્-નંદા ગઝલના ગાનાર, ઠીબકીકરે પરગટનો રસ પીનાર, કરતાલ-પંથી ગઝલકાર, શબ્દના-કાવ્યના-ગઝલના આ ઉપાસક કહે છે —

અજવાળે અજવાળું ખેલે
ઝલમલ ઝલમલ જીવો રે

S

ઘટ ફોડીને આ ઠીબઠીકરે
પરગટનો રસ પીવો રે...

‘સાવ અમારી જાત અલગ છે, કરવી છે તે વાત અલગ છે’ કહેતા આ અલગારી કવિમાંનો ‘હું’ એમનાં કાવ્યોમાં સ્થળ-સમય તેમજ સ્થિતિ-ગતિના કેવા પરિવેશમાં, કઈ રીતે ઊઘડે છે અને ઓગળે છે એનાં થોડાં ઉદાહરણ જોઈએ —

‘ઊભો સમય ચિર, આંખમાં થંભી ગઈ સહુ પરકમ્મા;
હું ઊઘડું ઉંબર ઉપર, સામે ચરાચર ઊઘડે !’

S

‘રહી ના હદ, નથી નકશો કશો;
ઊભો એવા સ્થળે બસ ઓગળું !’

S

‘હું તો ધરાનું હાસ છું, હું પુષ્પોનો પ્રવાસ છું,
નથી તો ક્યાંય પણ નથી, જુઓ તો આસપાસ છું.’

S

‘નિષેધ કોઈનો નહીં, વિદાય કોઈને નહીં,
હું શુદ્ધ આવકાર છું, હું સર્વનો સમાસ છું.’

S

‘સમાઈ ક્યાં શર્કું છું હું નગરમાં કે મહાલયમાં ?
ગુહા જેવું ગહન કાંઠે મને ગિરનાર સંઘરશે.’

ક્યારેય ‘અશુભ’નો વિચારસરખોયે ન કરનાર, હંમેશાં ‘શુભ’માં શ્રદ્ધા રાખનાર આ કવિમાં (પશ્ચિમની - આધુનિકતાના સમયની) હતાશા - નિરાશા - શૂન્યતા - રિક્તતા તો પ્રવેશી જ કઈ રીતે શકે ? કવિ કહે છે —

‘ખીંટીએ લટકતી રાખીને રિક્તતા
આ અમે નીકળ્યા ખેસ ફરકાવતા !’

આ એમનો સાચો ભાવ છે, આધુનિકતાના પ્રભાવના સમાયમાં, શરૂઆતમાં ભલે ક્યાંક રિક્તતા ને વિચ્છિન્નતાનો ભાવ પ્રગટ થયો હોય પણ એ એમનો સ્વ-ભાવ નથી. કયા જામનો એક જ ઘૂંટ આ કવિ પર શી અસર કરે છે ! —

‘ઘૂંટ એક જ અને આંખ ઝૂકે જરા,
સાત આકાશ ખૂલી જતા સામટું,
જોઈ તો ઝળહળે જામમાં એ સ્વયં
ચૌદ બ્રહ્માંડનો ભેદ ભુલાવતાં !

સ્વવાચકની શોધ પછી પોતાના સ્વ-ભાવની અને સ્વ-રૂપની શોધ આ અલગારી કવિને કયા શિખર ભણી લઈ જાય છે ?! —

‘ચડો ચાખડી, પવન પાવડી, જય ગિરનારી,
ક્યા હે મેરુ ક્યા હે મંદર, ચેત મછંદર !’

S

‘લગી લેહ, લેલીન હુવે અબ ખો ગઈ ખલકત,
બિન માંગે મુગતાફર પાયા, ગોરખ આયા !’

રાજેન્દ્ર શુક્લનો જન્મ ૧૨-૧૦-૧૯૪૨ના રોજ મોસાળ બાંટવા (જિ. જૂનાગઢ)માં. ઉછેર ગિરનારના ખોળે. વતન જૂનાગઢ, પ્રાથમિક શિક્ષણ બાંટવા તથા મજેવડીમાં અને માધ્યમિક શિક્ષણ તથા ઈન્ટર આર્ટ્સ સુધીનું શિક્ષણ જૂનાગઢમાં, ત્યારબાદ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વિષયો સાથે બી.એ. (૧૯૬૫) તથા એમ.એ. (૧૯૬૭) અમદાવાદમાં. ૧૯૮૨ સુધી વિવિધ કૉલેજોમાં અધ્યાપનકાર્ય. શબ્દ અને છંદ-લયના સંસ્કાર ગળથૂથીમાંથી મળેલા. કેફિયત રજૂ કરતાં એમણે નોંધ્યું છે :

“ ‘આંખ ખૂલી હતી કોક એક શબ્દથી,
એ જ શબ્દે થશે પૂર્ણ એક જાતરા...’

(આ એક શબ્દ શૈશવના પરોઢની તંદ્રામાં અને નાનીમાના કંઠે અનેક વાર સાંભળેલી પંક્તિમાં આવતો તે અકબંધ યાદ રહ્યો છે - ‘આજ મને આનંદ વાધ્યો અતિ ઘણો...’)

(‘સર્જકની આંતરકથા’, ૧૯૮૪, પૃ. ૬૦)

કેફિયત રૂપે વધારે વાત કરવાને બદલે રાજેન્દ્ર શુક્લે પોતાની કેટલીક પંક્તિઓ જ ટાંકી હોઈ ઉમાશંકરે સર્જકની આંતરકથાના સંપાદકીય - ‘સર્જનનો ચહેરો’માં નોંધ્યું છે :

“બધા કવિ-સર્જકો-ને ગદ્ય લખવાનું ફાવે જ એવું નથી. ઘંટડી રણક્યા કરે તો ફોન પર ગદ્યમાં જવાબ આપે, ગદ્ય લખાણ લખવા બેસશે જ એમ કોણે કહ્યું ? સંસ્કૃતના અભ્યાસી, નીવડેલા કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ દાઢી સહેજ આગળ ફરકાવીને કહે કે, ‘એમ.એ.ની પરીક્ષા પછી આ પહેલી વાર ગદ્ય લખ્યું.’ અને લખ્યું ત્યારે અહોહોહો કેટલું બધું ? ભરીપૂરી અગિયાર લીટી !”

આ કવિ ગદ્યમાં કેફિયત આપવાનું ભલે ટાળે, પણ અનેક ગઝલોમાં એમણે કેફિયત રજૂ કરી છે, ગઝલ વિશેય અનેક ગઝલો રચી છે. જેમ કે, ‘In my Workshop’ તથા ‘ગઝલની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે’, ‘સભર સુરાહી’ આદિ.

‘ગઝલની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે’નો પહેલો જ શેર જુઓ -

“ફફડી જવાય એવી અકળ ચોટ હોય છે,
ના પ્રક્રિયા કશીય, એ વિસ્ફોટ હોય છે.”

આવી ‘અકળ ચોટ’ કે ‘વિસ્ફોટ’ કંઈ અચાનક નથી થતાં, એની પાછળ ઘણી સાધના રહેલી હોય છે -

“છેદું, ઘસું, તપાવું, ઘસું શબ્દશબ્દને,
અવતારવા કદાચ મથું છું અવાકને !”

અવાકને અવતારવાની આ મથામણમાં જન્મજાત સંસ્કાર ઉપરાંત, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-તત્ત્વજ્ઞાન-સંગીત આદિનો અભ્યાસ, ગિરનારનો પરિવેશ, લોકબોલી, તખ્તસિંહ પરમાર જેવા ગુરુ, મનુભાઈ ત્રિવેદી – ‘સરોદ’, ‘ગાફિલ’નો સંપર્ક અને સમકાલીન કવિમિત્રોનોય ફાળો રહ્યો હોય તેમ જણાય છે. જેવો પ્રેમ ગઝલ માટે એવો જ પ્રેમ ગઝલપઠન માટેય. ગદ્યમાં લખવાનું ટાળતા આ કવિ પાસે જો ગઝલ સાંભળવા બેસી તો ઉત્સાહથી કલાકોના કલાકો સુધી ગઝલ પર ગઝલ સંભળાવ્યા કરે.

માત્ર વીસ વર્ષની વયે રાજેન્દ્ર શુક્લનું પ્રથમ કાવ્ય ૧૯૬૨માં ‘કુમાર’માં પ્રગટ થયેલું. ૧૯૭૦માં એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘કોમલ રિષભ’ પ્રગટ થયો. જેમાં છાંદસ, અછાંદસ કાવ્યો તથા ગીતો, ગઝલોનો સમાવેશ થયો છે. આ સંગ્રહમાં એમનો પોતીકો અવાજ પ્રગટ કરતાં કાવ્યો-ગીતો-ગઝલો — ‘અવાજ’, ‘ઊંટ ભરીને આવ્યું રે’, ‘અમથું રે અડકાડ્યું જીરણ દ્વાર’, ‘દૂર દૂર પરહરતાં સાજન’, ‘નખમાં નીરખું નગર’, ‘દખણાદી દોઢીના દરવાનનું મૃત્યુ’, ‘મૌન’, ‘કોઈ’ આદિ સાંપડે છે. ૧૯૮૧માં બીજો કાવ્યસંગ્રહ ‘અંતરગાંધાર’ પ્રગટ થયો, જેમાં ‘અર્ધગીતિ’, ‘ભજનગીતિ’, ‘ચલમ ખંખેરી ઊઠો અહીંથી—’ આદિ તથા વિશિષ્ટ-વિલક્ષણ દીર્ઘકાવ્યરચના ‘સ્વવાચકની શોધ’ સાંપડે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા ભારતીય કાવ્યપરંપરાના સંસ્કાર ઝીલીને, પચાવીને આ કવિએ આધુનિક પ્રયોગશીલ રચનાઓ આપી છે, એમાંનું ઝીણું નકશીકામ તથા આકાર અંગેની સ-જાગતા ધ્યાનાર્હ છે. પણ છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી તેઓ ગઝલનું જ સર્જન કરતા રહ્યા છે એનાથી ગુજરાતી ગઝલને તો લાભ થયો છે, પણ ગુજરાતી કવિતાને – ગઝલેતર કવિતાને ઓછું આવે એવુંય બન્યું છે. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી એમની પાસેથી સુખડ જેમ ગઝલો ઊતરતી રહી છે ને ગઝલના જ કરતાલ બજતા રહ્યા છે. ગઝલના લગભગ બધા જ છંદો પર આ કવિનું પ્રભુત્વ છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન, નરસિંહ, ગિરનાર આદિના અનુસંધાને ઝૂલણા આ ‘ગઝલકરતાલપંથી’ને વિશેષ અનુકૂળ નીવડે છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ઉર્દૂ બોલચાલના તળપદા શબ્દો આદિથી ગુંથાયેલી એમની બાની અધ્યાત્મ તથા સૂફીવાદને સાનુકૂળ નીવડે એવી રીતે ઘુંટાઈને પ્રગટ થાય છે. શબ્દો, છંદો તથા dictionનું વૈવિધ્ય ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે.

‘ગઝલસંહિતા’ (પાંચ મંડલો)માં ૪૫૪ ગઝલો પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં ‘કોમલ રિષભ’ની ગઝલો સમાવી લેવાઈ છે. આ પાંચ મંડલોનાં શીર્ષકો — ‘સભર સુરાહી’, ‘મેઘધનુના ઢાળ પર’, ‘આ અમે નીકળ્યા’, ‘ઝળહળ પડાવ’, અને ‘ઘિર આઈ ગિરનારી છાયા’ સૂચક છે. આમાંની ઘણીબધી ગઝલોએ ગુજરાતી ગઝલકવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે તથા ગઝલક્ષેત્રે એક અલગ કેડી રચી છે, જેને ‘ગઝલકરતાલપંથ’ કહીશું ?

૨૨-૬-૨૦૦૭

– યોગેશ જોષી

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

પરિષદ-પરિવારના પ્રિય સ્વજનો,

ભારતીય ભાષામંચ પર હાંસિયામાં રહેલી ભાષાઓની ગતિવિધિ કેવી હશે ? ભારતીય બંધારણમાં છેલ્લા થોડાક સમયમાં કોંકણી, મણિપુરી, બોડો, મૈથિલી, ડોગરી અને સંતાલી જેવી માન્ય ભાષા બોલનારા ભાષકોએ પોતાની માતૃભાષા કાજે દીર્ઘ અને તીવ્ર સંઘર્ષ વેઠ્યો છે. માતૃભાષાની માન્યતા માટે આંદોલનો થયાં છે અને ક્યાંક એ આંદોલનોમાં કેટલીક વ્યક્તિઓએ પ્રાણ પણ ગુમાવ્યા છે. આ સંઘર્ષના મૂળમાં વાત હતી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવા અંગેની. એ ભાષાપ્રેમીઓ ચાહતા હતા કે અમને અમારી માતૃભાષામાં શિક્ષણ મળવું જોઈએ. કાશ્મીરમાં સત્તાવાર ભાષા તરીકે ઉર્દૂ અને બીજી ભાષા તરીકે અંગ્રેજી કે હિંદી પ્રયોજાતી હતી. વિચિત્ર વાત તો એ છે કે કાશ્મીરની ખીણના પ્રદેશોમાં પહેલાં કાંલેજ અને યુનિવર્સિટીમાં કાશ્મીરી ભાષા શીખવવાનો પ્રારંભ થયો અને અત્યારે નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન થાય છે.

સંતાલ જાતિની આદિવાસી પેટાજાતિ ખેરવાલમાં જન્મેલા પં. રઘુનાથ મુર્મૂને ઊડિયા ભાષામાં અભ્યાસ કરતાં મન લાગ્યું નહીં. એમને હૈયે એમની માતૃભાષા વસી ગઈ હતી તેથી સંતાલી ભાષાના વિકાસ માટે ‘એક ભાષા – એક લિપિ’નો આગ્રહ રાખીને ઓલચિકી લિપિને પ્રતિષ્ઠા અપાવી. તેમણે સ્વયં એ ભાષામાં સાહિત્યસર્જન કર્યું. તાજેતરમાં ભારત સરકારના આયકર-વિભાગમાં કાર્ય કરતા ‘દ ચિરાગલ’ નામના ત્રૈમાસિકના સંપાદક રામચંદ્ર મુર્મૂએ ‘ગુરુ ગમકે પંડેત રઘુનાથ મુર્મૂ’નું જીવનચરિત્ર લખીને એમના માતૃભાષાના કાર્યને બિરદાવ્યું છે.

આજે કોંકણી ભાષામાં ઘણા સર્જકો જુસ્સાભેર સર્જન કરી રહ્યા છે અને એ ભાષાને વામન રઘુનાથ વરડે વલુનીકરે જાતિ અને ધર્મના ભેદથી મુક્ત કરી, હિંદુ-ક્રિશ્ચિયન તમામ કોંકણીઓને એક કર્યા અને આધુનિક કોંકણી સાહિત્યના પ્રવર્તક બન્યા. કોંકણી એક એવી ભાષા છે જે પાંચ-છ લિપિમાં લખાતી હતી. પહેલાં બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાતી કોંકણી, રોમન, કન્નડ, મલયાળમ અને અરબી લિપિઓમાં પણ લખાય છે. ૧૯૮૭ની ૪થી ફેબ્રુઆરીએ દેવનાગરી લિપિમાં લખાતી કોંકણી ભાષા ગોવાની સત્તાવાર ભાષા બની. આ બધી ભાષાઓની જાળવણી માટેના પ્રયત્નની પાછળ પોતાની સંસ્કાર તેમજ સંસ્કૃતિની અસ્મિતાને, પોતાની પ્રાચીન સાહિત્ય-પરંપરા તેમજ મૂલ્યવ્યવસ્થા જાળવવાનો એમના સર્જકો અને ભાષકોનો ઉદ્દેશ રહેલો હોય છે.

કોંકણી ભાષાની પણ આવી જ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હતી. ત્યાં પોર્ટુગીઝ ભાષા સત્તાવાર ભાષા થઈ. ગોવાના ક્રિશ્ચિયનોએ પોર્ટુગીઝ અપનાવી અને હિંદુઓએ મરાઠી અપનાવી. આથી બન્યું એવું કે ગોવામાંથી સ્થળાંતર કરી ગયેલા લોકોએ ગોવાની આ વર્તમાન રાજભાષાને જીવતી રાખી. માતૃભાષાને ટકાવવા અને સમૃદ્ધ કરવા ભાવકો અને સર્જકોએ ધૂણી ધખાવી. આ ભાષાના સર્જકોમાં વિશેષે અધ્યાપકો, ઈજનેરો અને સરકારી અધિકારીઓ જોવા મળે છે. વળી આમાંના કેટલાક સર્જકો પૂર્વે હિંદી કે અંગ્રેજીમાં રચના કરતા હતા,

તે હવે માતૃભાષા તરફ વળ્યા છે.

હિંદી, પંજાબી, ઉર્દૂ ને અંગ્રેજી જાણતા ડોગરી ભાષાના સર્જક દર્શન દર્શને ખ્યાલ આવ્યો કે જેમ પ્રેમ અને ગીત પર્યાયરૂપ છે, તે જ રીતે કવિતા અને માતૃભાષા પર્યાયરૂપ છે. આથી એમણે ડોગરી ભાષામાં આધુનિક કાવ્યસંવેદના, નવીન કલ્પના તથા મૌલિક વિષયવસ્તુ સાથે કાવ્યસર્જન કર્યું. છેક અઢારમી સદીથી ડોગરીમાં રચનાઓ થતી હતી, પણ એને રાષ્ટ્રીય ભાષાનો દરજ્જો તો ૨૦૦૩ની ૨૨મી ડિસેમ્બરે મળ્યો. આ ભાષાની અનેક બોલીઓ મળે છે, કારણ કે ભારતીય આર્યકુળની આ ભાષા ભારત અને પાકિસ્તાનમાં બોલાય છે. જમ્મુ, કાશ્મીર, હિમાચલ પ્રદેશ અને છેક પંજાબ સુધી એના ભાષકો મળે છે.

પોતાના આગવા મૂળાક્ષરો ધરાવતી સંતાલી ભાષા ઝારખંડ, અસમ, બિહાર, ઓરિસા અને પશ્ચિમ બંગાળમાં મળે છે; જ્યારે મણિપુરી ભાષા તો મણિપુર, અસમ, ત્રિપુરા ઉપરાંત બાંગ્લાદેશ અને મ્યાનમારમાં પણ મળે છે. મણિપુરની એ રાજભાષા છે. મણિપુરી ભાષાના લેખક શરતચાંદ થિયામ વ્યવસાયે તો સરકારી જુનિયર એન્જિનિયર છે, પરંતુ વિચારે છે કે આ સરકારી નોકરી છોડીને માત્ર લેખન પર નિર્વાહ થઈ શકે તો કેવું સારું ? શરતચાંદ થિયામે લખેલી ગ્રીસની પ્રવાસકથા ‘નુકશિબી ગ્રીસ’ને સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો અને એમના આ પ્રવાસવર્ણનમાં રાષ્ટ્રભક્તિ, આંતરરાષ્ટ્રીયતા તથા ગ્રીસના પ્રાચીન ઇતિહાસ, મહાકાવ્ય, રાજકારણ અને સમાજ પ્રત્યેનો એમનો શ્રદ્ધાભાવ પ્રગટ થાય છે. મણિપુરની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી અતિ વ્યથિત થિયામને લેખનમાં જ શાંતિ અને આશાવેશ મળે છે. મણિપુરી ભાષામાં મહાસદ્ભાગ્ય હોય તેને જ કોઈ પ્રકાશક મળે છે. જોકે એમના કહેવા પ્રમાણે પ્રકાશનની પ્રતિકૂળતા હોવા છતાં શોખથી લેખન કરનારાઓની ઘણી મોટી સંખ્યા છે.

સિક્કિમ અને નેપાળની સત્તાવાર ભાષા નેપાળી છે. સિક્કિમ રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન ડૉ. પવન ચીમલિંગ સ્વયં કવિ છે અને અત્યાર સુધીમાં એમનાં બસો પુસ્તકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે. નાનકડા સિક્કિમ રાજ્યનાં ગામડાંઓમાં એમણે એકસો જેટલાં ગ્રંથાલયો સ્થાપ્યાં છે. કદાચ ભારતનું આ એકમાત્ર રાજ્ય હશે કે જ્યાં સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કારવિજેતાને દર મહિને વિશિષ્ટ આર્થિક સહાય આપે છે. એના જાણીતા સર્જક ભીમ દાહલ ૧૯૫૪માં પશ્ચિમ સિક્કિમના થિંબુગોંગમાં જન્મેલા છે. લેખક, પત્રકાર અને ત્રણ ત્રણ વખત લોકસભાના સભ્ય બનનાર આ સર્જકે ગામડાંઓમાં રહેનારા લોકોના રોજિંદા જીવનમાં રાજકીય હસ્તક્ષેપને કારણે થતા સામાજિક પરિવર્તનનો એમની નવલકથા ‘દ્રોહ’માં આલેખ આપ્યો છે.

આવી જ ગ્રામજીવનની વાત સમૃદ્ધ કથાસાહિત્ય ધરાવતી મૈથિલી ભાષાના સર્જક વિભૂતિ આનંદે એમના અકાદમી-પુરસ્કૃત ‘કાઠ’ નામના કથાસંગ્રહમાં કરી છે જેમાં મિથિલા ક્ષેત્રના ગ્રામીણ સમાજની વિસંગતિઓ પર વ્યંગ્ય પણ છે. આ સર્જકના હૃદયમાં હંમેશાં પોતાનું ગામ વસે છે. ગામમાં પહેલી વાર શરૂ થયેલા પેટ્રોલ પંપના પેટ્રોલની ગંધ અને ગામમાં પહેલી વાર મોટરનું આગમન થતાં જોવા મળેલો લોકજુવાળ – એ બધું આ સર્જક ભૂલ્યા નથી. મહાન કવિ વિદ્યાપતિની ભાષા મૈથિલી હતી. એ ભાષા વિશે સર જ્યોર્જ

અબ્રાહમ ગ્રિયર્સને વ્યાકરણ રચ્યું હતું, પરંપરાગત રીતે મૈથિલી લિપિમાં લખાતી આ ભાષા અત્યારે દેવનાગરી લિપિમાં લખવામાં આવે છે.

આ બધી ભાષાઓની લિપિ પણ એક સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય બને. જેમ કે ભારત અને પાકિસ્તાન બંનેમાં સત્તાવાર દરજ્જો ધરાવતી સિંધી ભાષા દેવનાગરી લિપિ અને થોડી વધુ સરળ બનાવાયેલી અરબી લિપિ – એમ બંને લિપિમાં માન્ય છે.

આ ભાષાના સર્જકોને એમના સર્જન માટે વિરોધ સહન કરવો પડ્યો હશે ખરો ? છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી કોંકણી ભાષા માટે આપણા નર્મદ જેવા ધખારાથી માતૃભાષાનો પ્રેમ દર્શાવનાર દત્તા દામોદર નાયકને તેમણે ‘સમાજપ્રબોધન’ના હેતુથી લખેલા તીખા, તર્કપૂર્ણ નિબંધોને કારણે ઘણું સહન કરવું પડ્યું. કુશળ વેપારી, પ્રખર સમાજસુધારક અને સતત પ્રવાસી એવા દત્તા દામોદર નાયકના વિચારોનો વિરોધ કરતા નનામા પત્રો, ફોન કે ધમકીઓ તો આવ્યાં; પણ એથીય વધુ એમના વ્યાપારી પ્રતિષ્ઠાન પર રાજકીય દ્વેષ રાખી હુમલો કરવામાં આવ્યો અને એમને કારાવાસ પણ ભોગવવો પડ્યો. આમ છતાં આ સર્જક પોતાના વિચારો અને સર્જનમાંથી સહેજેય ડગ્યા નહીં.

આસામના સિંબલિગુડીમાં ૧૯૬૪માં જન્મેલા કાતિન્દ્ર સોરગિયારિ નામના નિશાળના સહાયક શિક્ષકને એમના સર્જનને કારણે ઘણું સહન કરવું પડ્યું. ૧૯૬૬માં આસામના ગુવાહાટીમાં આવેલા આકાશવાણીના બોડો ભાષા વિભાગે એમની સાથે બે કાવ્ય માટે કરાર કર્યો. એ કાવ્યો હતાં ‘જહો નવેંબર’ (૧૬ નવેમ્બર) અને ‘ફુલબીલીની સિમાંક’ (વહેલી પરીઢનું સ્વપ્ન). કાતિન્દ્ર પાસે રેડિયો-સેટ નહોતો, તેથી એણે મિત્રના ઘેર જઈને આકાશવાણી પર પોતાનું નામ પહેલી વાર સાંભળ્યું, ત્યારે અતિરોમાંય અનુભવ્યો.

આ લેખકે ‘તુલુંગા’ (પ્રેરણા) નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. ગુવાહાટી શહેરના ધીરેન્દ્ર પરામાં આવેલી એક નાનકડી ખોલીમાં એના કમ્પોઝ અને પ્રૂફરીડિંગનું કામ થતું. સાપ્તાહિકમાં આવેલા સમાચારોને કારણે કેટલાક આતંકવાદીઓ ગુસ્સે ભરાયા અને ૧૯૯૬ની ૩૭ ડિસેમ્બરે આ આતંકવાદીઓએ સાપ્તાહિક પ્રકાશનના કાર્યમાં મદદરૂપ એવા સોરગિયારિના સંબંધી અને દસમા ધોરણના વિદ્યાર્થી જાગેશ ઓઝીરની હત્યા કરી. આતંકવાદીઓના આ હુમલામાં વિતરણ-વિભાગના સહાયક શ્રી ગોબિંદા બોરો ગંભીર રીતે ઘાયલ થયા. સોરગિયારિએ એમના સાપ્તાહિક સમાચારપત્ર ‘તુલુંગા’ના તંત્રીલેખોમાં આતંકવાદવિરોધી લેખો લખ્યા હતા અને નિર્દોષ લોકોની નિર્ભમ હત્યા સામે અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. એક આતંકવાદી ટોળી આ તંત્રીની હત્યા કરવા ચાહતી હતી. એમણે સાપ્તાહિક બંધ કરવા અથવા મોતને નિમંત્રવા કહ્યું. આ સંદર્ભમાં અસમ સરકારે સોરગિયારિ કે એના કુટુંબને કોઈ રક્ષણ પૂરું પાડ્યું નહીં. આતંકવાદીઓની ધમકી અને ક્યારેક હુમલા થવા છતાં ‘તુલુંગા’નું પ્રકાશન બંધ થયું નહીં. ‘તુલુંગા’ના પ્રકાશન દરમિયાન સોરગિયારિના જીવનમાં કેટલીક મૂલ્યવાન અને આનંદદાયક ક્ષણો આવી. એ સાપ્તાહિકની ખોલીમાં સાથીઓ સાથે રહેતો. ક્યારેક પુષ્કળ કામ હોય તો ભૂખને પણ ભૂલી જતો. આમાં જગેન્દ્ર ડીમરી એને ખભેખભો મિલાવીને સાથ આપતો હતો. જગેન્દ્રે દિલ્હી જોયું નહોતું એથી એક વાર દિલ્હી જોવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી, પરંતુ એની અણધારી હત્યા થઈ. નવલિકાકાર, પત્રકાર અને સાહિત્યપ્રેમી જગેન્દ્રના હત્યારાને હજી અસમ સરકાર શોધી

શકી નથી.

પોતાની અકાદમી-પુરસ્કૃત નવલકથા ‘સાનમોખાંઆરિ લામાજો’માં આ બોડો જનજીવનનું સૂક્ષ્મ વર્ણન સશક્ત ગદ્યશૈલીમાં આલેખાયું છે. બે કવિતાસંગ્રહ, બે વાર્તાસંગ્રહ, બે નવલકથા, અગ્રલેખોનો સંગ્રહ, ત્રણ અનુવાદિત કૃતિઓ અને એક નાટક લખનારા કાલિન્દ્ર સોરગિયારિ મોતના ઔદ્યાર હેઠળ સતત સર્જન કરતા જાય છે – માત્ર પોતાની માતૃભાષા બોડોના પ્રેમને ખાતર.

સાહિત્ય અકાદેમીના પંચ પર દેશની વિભિન્ન ભાષાના સર્જકોની મુલાકાત એ માટે આશ્ચર્યપ્રેરક બને કે આપણા દેશની અન્ય ભાષાઓ વિશે આપણે કેટલી નહિવત્ માહિતી ધરાવીએ છીએ તેનું ભાન આપણને તેથી થતું હોય છે.

– કુમારપાળ દેસાઈ

r

પરિષદના આજીવન સભ્યો જોગ...

આદરણીય મુરબીઓ અને મિત્રો,

‘પરબ’ના છેલ્લા કેટલાક અંકોથી આપ સૌને ઉદ્દેશીને અપીલ કરવામાં આવી રહી છે. ‘પરબ’ના વાર્ષિક સાડાત્રણ લાખના ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમજ ‘પરબ’ને રૂપરંગ તથા સામગ્રીથી વિશેષ સમૃદ્ધ કરવા પરિષદના દરેક આજીવન સભ્ય પોતે જે રકમમાં આજીવન સભ્યપદ મેળવ્યું હોય તે રકમ અને પરિષદના આજીવન સભ્યપદ માટેની હાલની રકમ રૂ. ૨૦૦૦ વચ્ચેના તફાવતને ધ્યાનમાં રાખી યોગ્ય રકમ પરિષદને મોકલી આપે તેવી પરિષદની વિનંતીનો ઉમળકાભર્યો પ્રતિભાવ સાંપડ્યો છે. કેટલાક સભ્યોએ તો તફાવતની રકમ કરતાં પણ વધુ રકમ મોકલી છે. અત્યાર સુધીમાં આ રીતે પરિષદને રૂ. ૧,૬૮,૮૩૬ નું દાન મળ્યું છે ને દાનનો આ પ્રવાહ ચાલુ છે.

આ રકમ મોકલાવવાની બાકી હોય તેવા સભ્યોને મારી હૃદયપૂર્વકની વિનંતી છે કે તેઓ સત્વરે પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલી રકમનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નામનો ચેક અથવા આટલી રકમ રોકડેથી મોકલી આપે.

‘પરબ’ના મે ૨૦૦૭ના અંકથી બદલાયેલાં રૂપરંગ આજીવન સભ્યોના ઉત્સાહ અને ઉમળકાને આભારી છે.

રતિલાલ બોરીસાગર
વહીવટી મંત્રી

કવિતા

વાદળો થતાં જોઈને | ઉશનસુ

ચલો, પાછું પેલું શરૂ થઈ ગયું એમનું ફરી
પડ્યા ખુલ્લા લાંબા વખતથી નભે આવવું-જવું;
હવાના હિલ્લોળે ચઢી તરલદોલે ઢીંચકવું;
પહાડોની પૂંઠે શિખર પર દેખા દઈ, જરી
ટકી, ડોકાઈને અદીઠમુલકે જાવું ઊતરી;
હવે પાછી પેલી શરૂ થઈ જશે ભ્રાન્તિ ય વળી;
ઘનોની છત્રીની થતી ઊઘડવાસે – ધૂપ ઘડી,
ઘડી છાયા, જાણે ઘરપગથિયાં કોઈક ચઢી
ઘરે આવે છે, ને તરત જ જતું પાછું ઊતરી
વિના બોલ્યા, પેલા જનમ તણી રીસે, શુંય સ્મરી !
સુદૂરે વેહી કો દગનું ફરી મીંચાવું-ખૂલવું
શરૂ, તડકે-છાંચે પૃથુપ્રથમીમાળે પલકવું;
થશે અંતર્યાળે ફરી સહુ જીવો પ્રીતિતરસ્યા;
હશે પડખે છોને પ્રિયજન; છતાં યક્ષની દશા !

પાસે બેઠો | બિજ રાજેન્દ્ર પાઠક

ગોધણવેળા હલકારા – ડચકારા પાસે બેઠો,
ભડભડ બળતા ઉનાળે ગરમાળા પાસે બેઠો.
ક્યાં લગ જોયા કરવાનાં શેરી-ગોંદર ને પાદર,
ખખડેલી સાંકળના એ ભણકારા પાસે બેઠો.
ચારેબાજુ અંધારું, જ્યાં જુવો ત્યાં અંધારું,
અંતે ખરતા તારાના ઝબકારા પાસે બેઠો.
કેવાં છે આ સપનાંઓ લાવો પાસેથી જોવું,
અડધી રાતે જાગીને પલકારા પાસે બેઠો.
સાંજે નહોતું ત્યાં કોઈ એકલવાયા રસ્તા પર,
ધીરે ધીરે ઓગળતા પડછાયા પાસે બેઠો.

ક્યારેક અચાનક
બની જાઉં છું તળાવ
ક્યારેક વમળ
ક્યારેક તરડ પડેલી સૂકી માટી
સપાટી પરથી કોઈ
ન પામી શકે ભેદ
આમ જુઓ તો
અઢળક છેદ
ને છેદે છેદે
સાવ જુદું સંગીત
આવ-જા કરે પવન
ને ઊભરાય વાંસવન
વન નહીં
વાંસ.
વાંસ નહીં
વાંસળી.
પણ
સૂકી સપાટી પર તો રઝળે
હાડકાં ને પાંસળી
ઊંડે સમડીનું ટોળું
જીર્ણ વાવના કાંઠે
ઝૂંચ્યાં કરે હવડ એકાંત
અઢળક છેદ માટીના
ને છેદે છેદે ભેદ
હડપ્પાથી હિમાલય સુધીના...

ભરેલા તળાવમાં
વમળ - વ્યૂહ
કાંકરીચાળાના સપાટી તરંગો
ઊંડે ને ઊંડે ઊતરતા જાય
ભમ્મરિયા વમળ થઈને.
વમળમાં ફંગોળાય
ચૂંદડી - ચોખા
ને ચીંથરે વીંટલાં અરમાન
ફંગોળાય ફરમાન
અકાળ મૃત્યુના
વધીરેલ શ્રીફળની કાચલી
ચક્કર ચક્કર ફરતી
ધૂમ્યા કરે વમળમાં
કમળ-પોયણાં ખીલ્યાં'તાંની યાદ

તગતગ્યા કરે
સૂકી સપાટી પર
ઝીખના કાળઝાળ સૂરજ સાથે

સુકાય માટી
ને સુકાય એટલામાં તો
ડેરા-તંબૂ તાણી
નાખે કોઈ પડાવ.
પડાવ ગાડલિયાનો
ટપ્ ટપ્ અવાજ
હથોડાનો
સાંચ સાંચ ધ્વનિ અગ્નિનો
લોઢાના ટીપવાનો
જનમતા - મરતા
બાળકનો - માણસનો
વણઝારોની વણઝાર
સરકસના ખેલ
હમેલ
જમેલા જાતજાતના
ઝીલતી રહે માટી.

મોતનો કૂવો
અને ખંડેરી વાવ
એકમેકમાં નાખે પડાવ.
આકાશ મૂંગુંમંતર
તાક્યા કરે.

કાંઠે મંડાય હાટડીઓ
બસનો ડેપો
ધાંચ ધાંચ ધુમાડો વાહનોનો
તાંસળી જેમ
ચત્તીપાટ પડેલી કાયા પર
ફૂટી નીકળેલાં ગૂમડાં જેવાં
ઝૂંપડાં
ને ઝૂંચ્યાં કરતાં
રક્ત-માંસ-પરુ
ફાટી આંખે
જોયા કરતું તળાવ.

ક્યારેક
અચાનક...

૧

માથું જરાક દઉં ખેતરચાસ શેઠે
સૂવું : ન જાણ, પળ પાતળું રૂપ આદરી
માટી, શરીર પગથી ચઢીને પ્રવેશી
દીવો કરે કપૂરનો મુજ નાભિ મધ્યે.

એ લોહ, સાથ ઘડતી દ્યુતિ ફેફસામાં
ને કોષ કોષમહી હીરકદ્રવ્ય ગૂંથે.
રત્નો મઢ્યું ઝળહળે ઘર, આઠ ઓરડે
ચાલ્યા કરે યમયમીનું વસંત નૃત્ય.

અંધારું જો વધી પડે થઈ વીજ ઘૂરકે...
કોરાવતી પછી છ ઋતુ; વણાટ ચર્મનું.
મોતી સજે હૃદયની છીપમાં અનોખાં,
ને આંખમાં પ્રસવતી જલ-વાયુ મોજાં.

જે દેહમાંલ શિવ-જીવનું ઐક્ય બાંધે,
ધૂમે, રમે સહજ એ લઈ કાળ કાંધે.

૨

ફોરાં પડ્યાં પલળી ભૂમિ જરાતરા, ત્યાં
માટી સમીર સમ સોડમ છોડવામાં
તલ્લીન : સીમનું થયું તળિયુંય ભીનું.
આબોહવા મઘમઘાટ, મલાર વિસ્તરે...

- પાણી દરેક તરુનાં મૂળમૂળિયાંમાં
દીવો ધરે ચરણસ્પર્શ કરી અદૃશ્ય
થાતી, પછી રણઝણે ફળફૂલ પાંદડે.
વૈશાખ-શ્રાવણમહી પડખાં ફેરવે, ઝગે
રંગો, બધે રણકતાં કરી દે ઘરેણાં.
વૈતાલ દેવકુલિકા ભરી કૂદકા, સરે...
પાનોઠ પંખ પવને ઊડતાં પતંગિયાં
રેલે પ્રભા જળવતી દગ, મૌનમુદા.

હું જોઉં એ અહીંતહીં ન કશુંય જોતી
ઊભી રહી, શરીર અન્યનું મેલું ધોતી.

કાગળ જોઈએ | દિલીપ મોદી

જે ગમે છે તે પળેપળ જોઈએ.
રણ સમો છું તેથી ઝાકળ જોઈએ.
સ્વપ્નમાં જે જોઉં તે સઘળું મને,
આજ મારી આંખ આગળ જોઈએ.
કોઈ ચાતક પંખી નસનસમાં ઝૂંરે,
ક્યાં તરસ છીપાય ? વાદળ જોઈએ.
મારી મુકી છે અમસ્તી બંધ પણ-
ખોલવા માટે હવે બળ જોઈએ.
હોઠથી ક્યાં વ્યક્ત થઈ શકશે 'દિલીપ' ?
શબ્દ છું હું, એક કાગળ જોઈએ.

નથી મારી પાસે પરિચિત હવા પાદર તણી,
 નથી ટૌકા, પીંછાં, સુર-કુસમના કેસર ભર્યાં,
 નથી ભીના કાંઠા મધુરવતી કો' સરિતના,
 નથી લીલાં પણો ફરફર થતા વ્યોમ-વનનાં,
 નથી ચૂલો, ઘંટી, વળી, વળગણી ને નિસરણી,
 વલોણું, સાંબેલું, ઝગમગ થતો ચોક પણ ના,
 નથી લીંપાયેલું ઘર ગવન શી ભાત રચતું,
 નથી લજજાળું કો રૂપ, થરકતા ઓષ્ઠ નમણા,
 નથી અંધારું : જ્યાં કશુંક અડીને જાય ઊડતું,
 નથી ત્યાં આંખોનું જળસભર ચૈને વળગવું,
 નથી ત્યાં લોહી-શી હલચલ કશી તોરણમહી,
 નથી કંકુ થાપે ઉછળકુદનું લીંપણ કચહી.
 અહીં મોભારે છે ઘૂવડ ઘૂકના તેજતણાખા,
 ભૂતોની વસ્તીમાં નિત સળગતાં એ જ વલખાં !!

તે કોણ છે ? | આહમદ મકરાણી

રણ મહી વરસી રહ્યું તે કોણ છે ?
 સાગરે તરસી રહ્યું તે કોણ છે ?
 ચોતરફ અંધારના પ્રેતો ઊભા,
 દીવડે મલકી રહ્યું તે કોણ છે ?
 હું તને ભૂલી ગયો એવું નથી -
 દિલ બની ધડકી રહ્યું તે કોણ છે ?
 હું નહીંતર તો બધે ભટકી જઈ;
 આંગળી પકડી રહ્યું તે કોણ છે ?
 કાળની તો બંધ મુઠ્ઠી છે છતાં -
 હરપળે સરકી રહ્યું તે કોણ છે ?

હું વહેતું પાણી જોઈ રહ્યો છું સતત
 ખળખળતો અવાજ સતત
 મને થોડીક ક્ષણો બાદ વાણી વાણી વાણી લખવાનું મન
 થાય છે સતત
 વાણી જાણી માણી તાણી જાણી જાણી બસ બસ
 જદુપતિ આપણે કાળીનાગ નાથવો નથી કોઈ પાણીના ધરામાંથી
 એને કાઢવો નથી આપણે અવતારનું આંગણું ક્યાં છીએ તે એને
 વાળીઝૂડીને સાફ કરવું પડે યા સુશોભિત કરવા રંગોળી પૂરવી પડે
 સતત
 આપણે વગડો થઈએ તોય ઘણું. ગમે ત્યાં ઝાડ ઉગાડીએ
 ઘટા ઘટા રમીએ ચાંદરણાંની ચકલી બનાવી ઉડાડી મૂકીએ
 ઝાકળને મીંદડી મ્યાઉંનો મ બનાવીએ સસલાને બાય હરણને
 હાય કહીએ રસ્તાને વખતો કહીએ, બધું આપણું, સંકેતો
 આપણા, ઇશારા આપણા અને નાચતા વણઝારા આપણા !
 મારે માણસની લાગણીને લિખિતંગ લાલ ફૂલ કરવી છે
 પીળાં ફૂલોનો પરવાનો કાઢી આપી હિમાલયથી નીકળતી
 ગંગાને મોકલી આપવો છે જેથી કરીને આપણામાં ઠરી ગયેલી
 હિમનદી સજીવન થઈ વહ્યા કરે સતત.
 આવું બધું ગાંડું ગાંડું કરી નાડું બાંધી નાવને ધકેલી દેવી
 છે નગરમાં જેથી નાગરિકતાનો અર્થ ન થાય સતત.
 આંબે આવ્યો મોર વાર્તા કરીશું પોર. લંકાની લાડી ને
 ઘોઘાનો વર હલો જેન્ટલ વુમન / મેન નથી લાગતું કે
 આપણે ભાષાને ઊંધે રસ્તે ચઢાવી દીધી છે સતત.
 બાકી એ બિચારી બાપડી મટી પતંગિયું થઈ ઊડતી હોત
 સતત.
 એ સાથે આપણે કાનોમાતર કે વિરામ ચિહ્નોમાં વહેંચાઈ
 જાત સતત નફામાં હાશ કાશ થઈ જાત સતત
 કંઈ નહીં જનાબેઆલિ ! સબ્બાખેર કહી છૂટા પડીએ વળી
 પાછા ક્યારેક મળીએ બેઠાં બેઠાં ભજિયાં તળીએ ગરમ ગરમ
 લીલાં મરચાં કઢી ડુંગળી સાથે ખાઈએ પછી પાણી પી ઓડકાર
 ખાઈ પેટ પર હાથ ફેરવતાં એક બગાસું ખાઈ કવિતા
 જીવવાનું આશ્વાસન લઈ મા ગુર્જરીની જય બોલી આંખો
 મીંચીએ સપનમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ થઈ હાથમાં ધજા સાથે
 દોડ્યા કરીએ દોડ્યા કરીએ દોડ્યા કરીએ સતત...!

સહિયર સંવાદ | શૈલેશ ટેવાણી

પાંચીકા જેટલો વરસાદ

મારા ખોળીયાને કેમ કરી ભીંજવે

મારા દલડાંને કેમ કરી રીઝવે

કીધું મેં એમ, તું સાંભળશ કે કેમ ?

– પાંચીકા જેટલો...

ભીંજાવા જાવ ત્યાં તો લાજે મરો

સુકા રહો તો કેંક દાહે બરો

કરો કોને ફરિયાદ

કીધું મેં એમ, તું સાંભળશ કે કેમ ?

– પાંચીકા જેટલો...

પાણીડે જાવ તો કેં આવ્યો વરસાદ

સીમ ભણી જાવ તો તો નડતી મરજાદ

ઊંઘે છે ગામ હારું આખું આબાદ

કીધું મેં એમ, તું સાંભળશ કે કેમ ?

– પાંચીકા જેટલો....

લખીએ કે આવે ને ચોમાસું લાવે

સુકા આ રુદિયાને એટલું જ લાવે

તને લેખણની ભાષા છે યાદ ?

કીધું મેં એમ, તું સાંભળશ કે કેમ ?

– પાંચીકા જેટલો....

અજાણ્યા શહેરમાં આવ્યા

| પાર્થ મહાબાહુ

બરફની જેમ ઓગળતા અજાણ્યા શહેરમાં આવ્યા,
ચરૂની જેમ ઊકળતા અજાણ્યા શહેરમાં આવ્યા.

સૂરજ ધોળા દિ'યે અંજાય એવા પેંતરા રૂપે,
દીવો પેટાવી નીકળતા અજાણ્યા શહેરમાં આવ્યા.

મજાની ઓથમાં પીડા, ફૂલોની સોડમાં કાંટા,
સુખેથી લોહી નીંગળતા અજાણ્યા શહેરમાં આવ્યા.

કથાઓ સ્વપ્ન નીતરતી ને ઝીણાં ગીત ઝરણાંનાં,
છબિ પાસેથી સાંભળતા અજાણ્યા શહેરમાં આવ્યા.

ગણીને કીમતી જીવતર લપેટે થાકના તાકા,
અચાનક સાવ ઊખળતા અજાણ્યા શહેરમાં આવ્યા.

અનુવાદ

ફરવા આવ્યો છું | નિરંજન ભગત

અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા

દે. વૃં. : 18-5-1926

જન્મસ્થળ અને વતન : અમદાવાદ

કાવ્યગ્રંથ : 'છંદોલય' (૧૯૪૭), 'કિન્નરી' (૧૯૫૦),
'અલ્પવિરામ' (૧૯૫૪), 'છંદોલય' (સંવર્ધિત આવૃત્તિ,
૧૯૫૭, અગાઉના ત્રણેય સંગ્રહોમાંથી ચૂંટેલાં કાવ્યો તથા અન્ય
કાવ્યોનો સંગ્રહ), '૩૩ કાવ્યો' (૧૯૫૮), 'છંદોલય બૃહત્'
(૧૯૭૪, એમની સમગ્ર કવિતાનો સંપુટ)

કુમાર ચંદ્રક (૧૯૪૯), નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૫૭),
રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૬૯), ગુજરાત સાહિત્ય
અકાદમીનો ગૌરવ પુરસ્કાર (૧૯૯૩), સાહિત્ય અકાદમી,
દિલ્હીનો પુરસ્કાર (૧૯૯૯), નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ (૨૦૦૧).

ફરવા આવ્યો છું | નિરંજન ભગત

હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું !

હું ક્યાં એકે કામ તમારું કે મારું કરવા આવ્યો છું ?

અહીં પથ પર શી મધુર હવા

ને રહેરા ચમકે નવા નવા !

– રે ચહું ન પાછો ઘેર જવા !

હું ડગ સાત સુખે ભરવા અહીં સ્વપ્નમહીં સરવા આવ્યો છું !

જાદુ એવો જાય જડી

કે ચાહી શકું બેચાર ઘડી

ને ગાઈ શકું બેચાર કડી

તો ગીત પ્રેમનું આ પૃથ્વીના કર્ણપટે ધરવા આવ્યો છું !

હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું !

કર્ણાવતી મ્યુઝિયમમાં હેમન્ટ દેવર્ષિ પોતાના ડેસ્ક પર રોજ કરતાં આજ એક કલાક વહેલો આવી ગયેલો. ટેબલ પર મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત ધાતુમૂર્તિઓની છસોએક તસવીરોના આઠેક જેટલા વર્ગો પાડી, તેના વ્યવસ્થિત થોકડાઓ ક્રમવાર મૂકેલ હતા. ખુરશી પાછળના ઘોડા પર મ્યુઝિયમના ગ્રંથાગારમાંથી ઇસ્યૂ કરાવેલ ત્રીસે'ક જેટલાં પુસ્તકો અને *Artibus Asiae, Archives of Asian Art, Ars Orientalis, Artes Asiaticae, Oriental Art, Orientation, Marg, Lalit Kala* આદિ શોધ-સામયિકોના ભારતીયાદિ પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ધાતુપ્રતિમાઓની ચર્ચા કરતા લેખો ધરાવતા અંકો હારદોર ગોઠવીને રાખ્યા હતા. તસવીરો મ્યુઝિયમની ધાતુપ્રતિમા-વીથિમાં પ્રદર્શિત કરેલી તામ્ર, કાંસ્ય અને પિત્તલાદિમાં ઢાળેલ મૈત્રક, પાલ, ભૌમકર, પલ્લવ, રાષ્ટ્રકૂટ, ચોલ, ગંગ, ચાલુક્ય આદિ વિવિધ પ્રાદેશિક રાજવંશોનાં સમયખંડો અને શૈલીઓ આવરી લેતી, પ્રાક્રમધ્યકાલીન અને મધ્યકાલીન પ્રતિમાઓની હતી; અને એ વિષય પરના લેખનમાં, અગાઉ પુસ્તકોમાં તેમજ ઉપરકથિત શોધ-સામયિકોમાં પ્રાસંગિક હોય તેના આધાર અને સંદર્ભો દેવાના હતા. પૂર્વ-પ્રકાશિત લેખનોમાં સંલગ્ન તથા વર્ણિત-ચર્ચિત ચિત્રોનું હેમન્ટ ખૂબ ઝીણવટથી અધ્યયન કરી, મ્યુઝિયમની ધાતુપ્રતિમાઓ સાથે એની શૈલીગત તુલના, વિશિષ્ટ પ્રતિમાવૈધાનિક લક્ષણો, મૂર્તિઓના લેખોની વાચના, સમયાંકન તેમજ કલાત્મક તત્ત્વોની સવિસ્તર નોંધો તૈયાર કરી રહ્યો હતો, જેનો પ્રકાશન અર્થેની તૈયાર થનાર આખરી પ્રતનો વ્યવસ્થિત, સુસ્પષ્ટ, સુવાચ્ય અને ભૂલભાલ વગરનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં ઉપયોગ હતો. ડૉ. સૌધર્મને ડૉ. રત્નમંગલમ્ રેડ્ડીને મ્યુઝિયમની પાષાણ-પ્રતિમાઓનું અને હેમન્ટને ધાતુ-પ્રતિમાઓનું વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઉપોદ્દ્યાત સહ, વિવરણાત્મક અને સવિગત સૂચિપત્ર તૈયાર કરવાનું કાર્ય સોંપેલું. પોતે તેમાં આવશ્યક માર્ગદર્શન આપવાના હતા અને ભાષા તેમજ વસ્તુ અને વિગત સમ્બદ્ધ ચોકસાઈ અને ચીવટ અનુસારી સંપાદન પણ કરવાના હતા.

કર્ણાવતી મ્યુઝિયમનો ધાતુપ્રતિમાસંગ્રહ જેટલો બેમૂલ હતો તેટલો બેનમૂન પણ હતો. તેમાં ભારતના પૃથક્ પૃથક્ પ્રદેશ અને કાળની ઉચ્ચ કોટિની ધાતુમૂર્તિઓનો સંગ્રહ હોવા ઉપરાંત નેપાળ, તિબ્બત, સિંહલદ્વીપ (શ્રીલંકા) અને દ્વીપાંતરના દેશો – બ્રહ્મદેશ, સિયામ (થાઇલેન્ડ), જાવા, કંબોજ અને ચંપા—ની ધાતુ-પ્રતિમાઓના પણ સુંદરતર નમૂનાઓ હતા. મોટા ભાગની મૂર્તિઓ તો ટૂંકીઓએ જ મ્યુઝિયમને ભેટ આપેલા એમના પોતાના આખા ને આખા સંગ્રહોની જ હતી. કોલકતામાં દાયકાઓથી વસેલ, શણ અને કાપડના વ્યાપારી સૂર્યકાન્તભાઈએ તેમજ તેમના પિતા તથા દાદાએ પ્રાપ્ત કરેલી બંગાલ, ઓરિસા, તિબ્બત અને નેપાળની પ્રતિમાઓ તેમના સમસ્ત પરિવારના નામે મ્યુઝિયમને ભેટ આપેલી. તમિલનાડ અને કર્ણાટકની મૂર્તિઓ બેંગ્લોર અને ચેન્નાઈમાં, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પૂર્વે, સન્ ૧૯૨૮થી સ્થપાયેલ, ઝવેરાતની મોટી દુકાનો ધરાવનાર પણ મૂળે પાલણપુરના શેઠ

I Have Come for a Stroll | Niranjan Bhagat

I have come just for a stroll !
 I haven't come, have I
 to perform mine or your chore ?
 On this path such a pleasant breeze
 and such sparkle on fresh, new faces !
 Oh ! I do not want to return home !
 I have come to take but seven happy steps
 and slide into a dream !
 If I can find the magic
 to love for a few hours
 and sing a few verses
 then to everyone's ears I would offer
 the song of rapture !
 I have come just for a stroll !

Tr. : Pradip Khandwalla

(પ્રગટ થનાર સંચય 'Beyond the Beaten Track'માંથી.)

ધર્ષોન્દ્રકુમાર માણેકલાલ માધવજીના સંગ્રહની હતી. ગુજરાત અને રાજસ્થાનથી પ્રાપ્ત થયેલી મોટા ભાગની મૂર્તિઓ જૈન સંપ્રદાય સમ્બંધ હતી, જે અમદાવાદના એક કાળના વિશ્વેશ્વર મિલવાળા પરિવારના શ્રેષ્ઠી હસમુખલાલ ભાવસાર તરફથી અને ઉદયપુરના શેઠ પન્નાલાલજી નહાટા તરફથી ભેટ રૂપે પ્રાપ્ત થયેલી; ને હિમાચલ પ્રદેશ અને કાશ્મીરની ધાતુપ્રતિમાઓ દિલ્હીના બે અલગ અલગ ડીલરો પાસેથી જુદા જુદા સમયે મ્યુઝિયમ ખરીદેલી. તો ભ્રમદેશ, થાઇલેન્ડ અને જાવાના નમૂનાઓ મ્યુઝિયમને તે તે દેશના મ્યુઝિયમો સાથે વિનિમય દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા.

દક્ષિણ ભારતનાં (તમિલનાડનાં) દૃષ્ટાન્તોમાં તો બે'એક અત્યંત વિરલ એવી પલ્લવ યુગની ધાતુમૂર્તિઓ છોડતાં બાકીની બધી જ ચોલયુગની હતી. ઉત્તમ કોટિની ચોલ ધાતુપ્રતિમાઓનું વિશ્વભરમાં પુરાકલાવસ્તુ-સંગ્રહોમાં બહુ ઊંચું સ્થાન ગણાય છે. કર્ણાવતી મ્યુઝિયમના પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં શિવ-ચન્દ્રશેખર, સોમાસ્કન્દ, નટરાજ, પરવાઈ, અપ્પરસ્વામી, માણિક્કવાચકર આદિ શૈવ દેવતાઓ અને સન્તો ઇત્યાદિની મૂર્તિઓ ઉપરાંત પેરુમાળ-વિષ્ણુ, શ્રીદેવી, ભૃદેવી, ધનુર્ધરમુદ્રામાં શ્રી રામ, કાલિયમર્દન-કૃષ્ણ આદિ વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ તેમ જ દુર્ગા અને વિશેષમાં જિનપ્રતિમાઓ, જેમાં ચૈત્યવૃક્ષ હેઠળ પદ્માસનમુદ્રામાં અને સિંહાસનસ્થ તેમજ ચામરધારીઓયુક્ત જિન ઋષભ અને પદ્માવતી સરખી ધ્યાન ખેંચે તેવી, કોઈ કોઈ ૧૦માની, પણ વિશેષે ૧૧મા શતકની, ઉત્તમ પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ હતો.

કર્ણાટકમાંથી ખાસ કરીને ગંગ અને ચાલુક્ય સમયના જૈન ધાતુબિંબો, જેમાં જિન અરિષ્ટનેમિ, તીર્થંકર ચન્દ્રપ્રભ, સર્વાનુભૂતિ યક્ષ, નાગદેવતા ધરણેન્દ્ર, દેવી પદ્માવતી અને બાહુબલિની પ્રતિમાના અત્યંત સુંદર, દસમી-૧૧મી સદીમાં મૂકી શકાય તેવા નમૂનાઓ હતા. જ્યારે પૂર્વ ભારતમાં પાલ સમય(૮મા-૧૦મા સૈકા)ના સંગ્રહની સમસ્થાનક વિષ્ણુ, ધ્યાની બુદ્ધ, પદ્મપાણિ, દેવી તારા અને મંજુશ્રીની પ્રતિમાઓને વિશેષ નોંધપાત્ર ગણી શકાય તેવી હતી. કલિંગમાંથી અગત્યના કહી શકાય તેવા નમૂનાઓમાં તો અપ્સરાની એક મૂર્તિ અને એક ઘંટ ગણવા જોઈએ. તો પશ્ચિમ ભારતમાંથી અર્હત પાર્શ્વની સપ્તઠ્ઠાધર અને જિનત્રયરૂપી અત્યંત પ્રભાવશાળી, સાતમા સૈકાની પિત્તળની પ્રતિમા, ચતુર્વિંશતિ જિનપદ્મ, જીવંતસ્વામી વીર, યક્ષી અંબિકા, સર્વાનુભૂતિ યક્ષ, શ્રુતદેવતા સરસ્વતી, બે ઘાટીલા સોલંકીકાલીન લેખાંકિત ઘંટ, ધૂપદાન, પુષ્પપાત્ર ધારણ કરવાની મૃણાલદંડરૂપી ત્રણ પાયાની અલંકૃત ત્રિપાદી ને ભૃંગાર આદિ પિત્તળમાં ઢાળેલ નમૂનાઓ મહત્ત્વપૂર્ણ ગણી શકાય. ઉત્તરાંચલ અને કાશ્મીરમાંથી વૈકુણ્ઠ-વિષ્ણુ અને દુર્ગા આદિની મૂર્તિઓ હતી. આ ઉપરાંત નેપાળ, શ્રીલંકા, તિબ્બત અને જાવામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી કેટલીક ધ્યાન ખેંચે તેવી મહાયાન, વજ્રયાનાદિ સંપ્રદાયની બૌદ્ધ મૂર્તિઓ આદિ વસ્તુઓ હતી. જાવાઈ સંગ્રહની પ્રદર્શિત પ્રતિમાદિ વસ્તુઓમાં પ્રજ્ઞાપારમિતા, અવલોકિતેશ્વર, મંજુશ્રી તથા અત્યંત મનોહર ઘાટયુક્ત અને મણિબન્ધાદિ અલંકારોથી સુશોભિત ઘંટ અને એક ત્રિપદ્મ-સ્વરૂપી કમનીય દીપદાનને બહુમૂલ્ય કહી શકાય તેવાં હતાં.

હેમન્તને આવી ગયે અર્ધોએક કલાક થઈ ગયો હશે. એક મોટા લેન્સની સહાયથી જિનપાર્શ્વની પાછળ કોરેલ લેખ વાંચી ઊતરી રહ્યો હતો, ત્યાં ગેલેરી આસિસ્ટન્ટ નીતિન અગ્રવાલ અને ઉત્તરપ્રદેશના વૉચમેન શ્યામલાલ હાંફળા-ફાંફળા, વેગીલી ચાલે, હેમન્તની

ઓફિસમાં દાખલ થયા. “હેમન્ત સા'બ, ગઝબનાક ઘટના બન ગઈ હૈ. કર્ણાટકવાલી પદ્માવતીદેવી કી મૂર્તિ શોકેસ મેં સે ગાયબ હૈ !” “ક્યા ?” હેમન્ત એકદમ ઊભો થઈ, બન્ને સાથે ત્વરાથી ગેલેરીમાં ગયો. પ્રતિમાના સ્ટેન્ડ નીચેનું લેબલ હતું. પ્રતિમા નહોતી. પણ ભીંતિયા શોકેસનો આગળનો કાચ તૂટેલો નહોતો. એ કેસના પાછળની બાજુથી ઊઘડતા પાર્ટિશનને ખોલી કોઈ ઉઠાંતરી કરી ગયું હોય તેવી પ્રથમ દૃષ્ટિએ અટકળ થઈ શકતી હતી પણ ત્યાં પાછળના ભાગમાં બહારનું કોઈ આસાનીથી દાખલ થઈ શકે તેમ નહોતું તો પછી ચોરી થઈ કઈ રીતે હશે ?

હેમન્તે ડૉ. સૌધર્મનું તથા ડૉ. રેડીને મોબાઈલ પર તાબડતોબ ખબર આપતાં બન્ને તુરંત આવી ગયા. તેમણે બહારના કે અંદરના બીજા કોઈને આ વાતની ખબર ન પડવી જોઈએ તેવી તાકીદ કરી. સાફસફાઈ માટે ગેલેરી ચાર દિવસ બંધ રહેશે તેવી એના બારણા પર તાત્કાલિક નોટિસ લગાવી, બધા જ બોર્ડરૂમમાં આગળ ઉપર કરવાની કાર્યવાહી વિશે વિચાર કરવા બંધ બારણે મળ્યા. ટ્રસ્ટના ચેરમેન અનિલભાઈ શેઠને તરત જ ખબર આપવી એમ નક્કી કર્યું. આમાં પોલીસને જણાવવું કે નહીં, ખબર આપવી તો અલબત્ત જરૂરી ગણાય પણ પછી એમના શિરસ્તા મુજબ એ લોકો છાપાવાળાઓને જો આ વાત જાહેર કરે તો એ સૌ વધારી ચગાવી હોહા ન કરી મૂકે તે પણ જોવાનું હતું. હેમન્તે સૂચન કર્યું કે તેના ડિટેક્ટિવ મિત્ર - પ્રાઈવેટ આય - વ્યોમાક્ષ વર્માને આમાં તપાસ માટે રોકીએ. એ ત્રણ વર્ષ સ્કૉટલેન્ડયાર્ડ અને બે વર્ષ લૉસ એન્જેલિસના ગુપ્તચર વિભાગમાં તાલીમ લઈ આવ્યો છે. ઘણો બાહોશ છે. “વાત તો સાચી પણ પોલીસને ખબર તો આપવી પડશે. પોલીસ કમિશ્નર સાથે મારો ઠીક-ઠીક પરિચય છે. એને કહેશું કે વાત ખૂબ જ ખાનગી રાખે અને જે કંઈ તપાસ થાય તે એવી રીતે કે કોઈને કશી ગંધ ન આવે.” પોલીસ કમિશ્નર આદિત્ય પ્રતાપ સિંઘ રાજપથ બંગલાવાળી કોલોનીમાં જ રહેતા હતા. ડૉ. સૌધર્મનું અને તેઓ સાંજ પછી ક્લબમાં ઘણી વાર ભેગા થઈ જતા. અર્જન્ટ એપોઈન્ટમેન્ટ માગીને સૌધર્મનું એમને મળવા ગયા. બધી વાત કરી. મ્યુઝિયમની પ્રતિષ્ઠાનો આ પ્રશ્ન છે અને અખબાર-વાળાઓ આ બાબતથી દૂર રહે તે ઇચ્છનીય છે. “સારું ! હું અમારા ચીફ ઇન્સ્પેક્ટર વરુણ કુમાર ચકવર્તીને સાદા વેશમાં તમારી તરફ મોકલું છું. એ ઘણા જ હોશિયાર, પ્રામાણિક અને દક્ષ અધિકારી છે. અર્ધા કલાકમાં ત્યાં પહોંચી જશે. ચિંતા કરશો નહીં. બધું જ ઠેકાણે પડી જશે. કોઈ ડીલરે આ કામ કરાવ્યું હશે તો એનાં છોતાં ઉખેડી નાખશું. પછી ભલે ગમે તેટલી વગવાળો માણસ હોય. આ વાત જરાયે ચલાવી નહીં લેવાય. તમે બેફિકર રહો.” ડૉ. સૌધર્મને મ્યુઝિયમમાં આવી અનિલભાઈને સમાચાર આપ્યા, અને થઈ રહેલી કાર્યવાહીનો ખ્યાલ આપ્યો.

આ બાજુ હેમન્તે ફોન કરી વ્યોમાક્ષને તાકીદે આવવાનું કહ્યું. વરુણ કુમાર પણ આવી ગયા. બન્ને આવી જતાં બધા ડૉ. સૌધર્મનની ઓફિસ સાથે જોડેલ ખાનગી કમરામાં મળ્યા. તપાસની રૂપરેખા દોરવી શરૂ કરી. મ્યુઝિયમના રક્ષાપ્રબંધમાં ક્યાંક ખામી રહી ગઈ હતી, જેનો મૂર્તિ ઉઠાવી જનારે લાભ ઉઠાવેલો. તે દિવસોમાં બર્ગલર વોર્નિંગ સિસ્ટીમ લગાવવાની વાતચીત ચાલી જ રહી હતી : એના ખર્ચનો અંદાજ પણ નિશ્ચિત થઈ ગયો હતો અને હવે અઠવાડિયામાં જ એ લગાવવાનું કામ શરૂ થઈ જવાનું હતું; પણ ત્યાં આ ઘટના બની.

“અત્યારે જે સુરક્ષાપ્રબંધ છે તેની બધી જ વીગતો જણાવશો ?” ઇન્સ્પેક્ટરે પૂછ્યું. “રાત્રે બે હથિયારબંધ ગાર્ડ ગેઈટ પર રહે છે. અને ચાર છૂટા મૂકેલ જોરાવર આલશ્ચેશન કૂતરાઓ કમ્પાઉન્ડમાં રાતભર ફરતા રહે છે. મુખ્ય મકાનની અંદર પ્રત્યેક ગેલેરીના બાર પાસે એક એક ચોકીદાર રિવોલ્વર સાથે સૂએ છે. મ્યુઝિયમનું મુખ્ય દ્વાર અને પાછળનું દ્વાર સાંજ પછી અંદરથી બંધ કરી દેવામાં આવે છે. નાઇટગાર્ડને અંદર આવવું હોય તો રિસેપ્શન પર સૂનાર ચોકિયાતને ફોનથી ખબર કરી, આવી શકે છે.” “અંદરના કોઈ માણસ પર તમને વહેમ જાય છે ?” સ્ટાફના કોઈ માણસનું એ કામ હોવા અંગે ડૉ. રેડ્ડી સહિત બધાએ એકી અવાજે ના પાડી. “રાત રહેનાર ગાર્ડ તો અત્યારે ડ્યુટી પર નહીં હોય.” “ના, દિવસના ગાર્ડ જુદા છે. પણ રાતવાળા બન્ને આજે એક જુદા જ કામ પર લંચ પહેલાં આવનાર છે. તે સમયે એમને રૂબરૂ જે પૂછવું હોય તે ખાનગીમાં પૂછી શકશો.” “સારું. મકાનની ફરતે તપાસ કરીએ તે પહેલાં અંદર જોઈ લઈએ. ગેલેરીનો અને તેની આસપાસનાં બાંધકામ દર્શાવતો નકશો છે ?” “હા, હા, છે જ.” હેમન્ટે મોટી ફાઈલમાંથી નકશો બહાર કાઢી ટેબલ પર મૂક્યો. “લંબચોરસ ગેલેરી-હોલની ધીંગી ઉબલ વોલ આર.સી.સી.ની છે. અને તેમાં ‘ઇનબિલ્ટ’ શો કેસીઝ કરેલા છે. ગેલેરીની દીવાલોને ફરતી પાંચ ફીટ પહોળી ચાલી છે, જેમાં ઊભા રહીને શો કેસના પાછળનાં પાર્ટિશનો ખોલી, પ્રદર્શિત કરવાની મૂર્તિઓને મૂકવી, બહાર કાઢવી, ને સફાઈકામ વગેરે થઈ શકે છે. બધાં પાર્ટિશન મજબૂત લોકવાળાં છે. ગેલેરીના ખંડને અનુસરતી ફરતી લંબચોરસ ચાલીની બહારની ઉબલવોલમાં ઉપરના ભાગે જાળિયાંઓમાં લોખંડની જાડી જાળીઓ ભરાવેલી છે. ને દરેકમાં એક બીજી ઝીણા તારની જાળી જડેલી છે. તેમાંથી હવા-ઉજાસ આવે છે. પંદરેક દિવસે ચાલીમાં એકઠી થતી ધૂળ વાળવા ચોકીદારની સંગાથે સ્વિપર અંદર જાય છે.” “તો હવે ગેલેરીમાં જઈશું ?” “હેમન્ટ ! તું હવે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ અને વ્યોમાક્ષની સાથે રહે. ઝાઝા લોકો તપાસની ક્રિયામાં ડહોળાય તે ઠીક નહીં. અને ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને અહીં કોઈ ઓળખતું નથી. એમનો પરિચય બર્ગલરપ્રૂફ સિસ્ટીમ કરવાવાળી કંપનીના એન્જિનિયર તરીકે આપવાનો છે. વ્યોમાક્ષ પણ એ જ બંદોબસ્તમાં નિરીક્ષક રૂપે આવેલ છે. સમજી ગયો ને ?” “હા, સાહેબ.”

ત્રણે જણા અંદર ગયા. જે શોકેસમાંથી મૂર્તિ ચોરાઈ હતી તે બહારથી જોયું. સમગ્ર વીથિકામાં, ભીંતિયા શોકેસોની શ્રેણીવાળી દીવાલથી બે ફીટ છોડી, કાંસાના રંગની ઓક્સિડાઇઝ્ડ સ્ટીલની રેલિંગ કરેલી, જેથી મુલાકાતીઓ શોકેસની એકદમ પાસે ન આવી શકે. પ્રદર્શિત પ્રતિમાદિ વસ્તુઓનાં લેબલો પર મોટા અક્ષરે ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં પરિચયદર્શક નોંધો અંકિત કરેલી. ઇન્સ્પેક્ટરે પચાવતીવાળા શોકેસની ફરતે પાઉડર સ્પ્રે કરી, આંગળાની છાપો રેકોર્ડ માટે ઉઠાવી લીધી. પછી ચાલી તરફ જવા વળ્યા. એક અંદર બીજું એવાં બબ્બે ઘણાં મજબૂત અને ત્રણ ત્રણ કળવાળાં બારણાં ખોલ્યા બાદ અંદર પ્રવેશી શકાતું. નકશા પરથી, ચાલીમાં જે દિશાએ અંદર ગેલેરીમાં પડતા પચાવતીના શોકેસના પાછળના પાર્ટિશનનું સ્થાન નક્કી કરી, ચારેક ડગલાં પાછળ થોભવાનું કહી, ઇન્સ્પેક્ટરે પથરાયેલ ઝીણી રજ પર પગરખાંનાં નિશાન તપાસ્યાં. ચાલીની અંદરની બધી જ બત્તીઓ ચાલુ કરી દીધેલી અને ઉપરાંતમાં ત્રણ ટ્યૂબલાઇટવાળું બેટરી ફાનસ તથા ચાર સેલની ધોકાટોચ પજ બન્ને ગુનાશોધકોએ હાથમાં રાખી નિરીક્ષણ શરૂ કર્યું. “હોશિયાર વ્યક્તિ

છે. રબરના બહુ જ પાતળા, ડિઝાઇન વગરના લીસા સોલવાળા સ્વિપર પહેરી પ્રવેશ્યો છે.” પાર્ટિશનના લોકનું નિરીક્ષણ કર્યું. “ખોલવા માટે કોઈ ખાસ માસ્ટર કીનો ઉપયોગ કર્યો લાગે છે.” ત્યાં ફરતે આંગળાની છાપ ઉપસાવવા સ્પે કર્યો. પણ તેમાં તો બધું સાફ નીકળ્યું. “ચતુર ચોરે રબરનાં હાથમોજાં તો પહેરેલાં હશે પણ વધારાની સાવચેતી રૂપે પાર્ટિશનની આજુબાજુ બધે જ રૂમાલ જેવું ફેરવી સાફ કરી નાખ્યું હશે.” વ્યોમાક્ષે ટકોર કરી. હેમન્ટની નજર એક તરફ બહારની ભીંતની નજીક ચાલીમાં પડેલ ઘડી વાળેલ કાગળ તરફ ગઈ. “આ શું હશે ?” તાત્કાલિક તો એને ફોરસેપ વતી ઊંચકી એક પ્લાસ્ટિકની ડબીમાં મૂક્યો. “ચોર અંદર પ્રવેશ્યો હશે તે તો એકાદ જાળિયાને ખોલીને જ. પણ કઈ રીતે ? ને કયા જાળિયામાંથી ?” વ્યોમાક્ષની ધીમા અવાજે થયેલી સ્વગતોક્તિ બધાએ સાંભળી. ત્રણે જણ હવે ચાલીની બહારવાળી ભીંત સમાણા થઈને ચોરનું પગેરું અંદર કઈ દિશાની ભીંતના કયા જાળિયા પાસે અટકે છે તે જોવા ધીરે ધીરે સરકી, નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં આગળ વધ્યા. પૂર્વ દિશાની ભીંતનાં પાંચમાંથી વચલા જાળિયા પાસે પગેરાં એકબીજા પર ચડી ગયેલાં જોયાં ને એથી આગળ હતાં જ નહીં. “ચાલો, ચોર આ જાળિયામાંથી પ્રવેશેલો. હેમન્ટભાઈ, જાળિયાના છેડાઓ ભીંતની અંદર નાખીને ચણી દીધેલાં નથી ?” “ના. એ બધાં પાછળની, બહારની બાજુથી, મજબૂત સ્ક્રૂ અને રીવેટોથી ફિટ કરેલાં છે.” ફિટ કરેલ જાળીનો ભાગ છોડતાં જાળિયાના છિદ્રની લંબાઈ અઢી ફીટ જેટલી અને ઊંચાઈ દોઢ ફીટ જેટલી હોવાનો અંદાજ નીચેથી થઈ શકતો હતો. “જાળી વગરના છિદ્રમાંથી અંદર ઘૂસી શકાય ખરું, પણ કેવળ પાતળો માણસ જ એમાંથી ગરકી શકે.” વ્યોમાક્ષે અવલોકન કર્યું. ઇન્સ્પેક્ટરે સંમતિદર્શક શિર હલાવ્યું. “સારું ! હવે બહાર તપાસ શરૂ કરીશું ?” “જરૂર, પણ પહેલાં સાહેબની ઓફિસમાં ચા પીવાની છે. અને એક વાગે તમારા બન્નેએ અમારી સાથે કાફેટેરિયામાં લંચ લેવાનું છે.”

ચાપાન પછી મકાનની બહાર નીકળી ત્રણેય ગેલેરીની ઉત્તર તરફની ભીંત પાસે ઊભા રહી, સમ્બન્ધકર્તા જાળિયાને ધ્યાનથી જોવા લાગ્યા. “જમીનથી જાળિયાવાળું છિદ્ર લગભગ બારેક ફીટ ઊંચું છે. મ્યુઝિયમની પ્લીનથની સવા બે ફીટની ઊંચાઈ બાદ કરતાં તે અંદર ચાલીમાં ભોંથી પોણા દશ ફીટ ઊંચું હોય. ચોર ચડ્યો તો બહારથી જ હશે. પણ એ કામ સીડી વગર બની શકે નહીં. મને લાગે છે કે એ પાતળી એલ્યુમિનિયમની extendable પ્રકારની હોવી જોઈએ. આમાં એની સાથે કોઈ મદદકર્તા પણ હોવાનો સંભવ છે.” ઇન્સ્પેક્ટરે વિચાર કરી કહ્યું. “મ્યુઝિયમની આ દીવાલની સામે પચાસ ફીટ છોડી કૂતરાઓને રહેવાની લાંબી કોટડી (dog kennel) છે. તેની પાછળ જઈને જોઈએ.” બધા તે તરફ ગયા. “ઓ...હો ! અહીં કોટડીની પાછલી દીવાલ અને કમ્પાઉન્ડની દીવાલ વચ્ચે છ ફીટની જગ્યા છે અને મને લાગે છે કે ચોર અને એનો સાથીદાર પહેલાં કમ્પાઉન્ડ બહાર આવીને ઊભા રહી, દીવાલ ઠેકીને કે પછી તેના પર ચડીને આ જગ્યા પર આવ્યા હોવા જોઈએ.” કમ્પાઉન્ડમાં તો સાફ ફર્શબંધી હતી. એના પર તસ્કરનાં પગલાંનાં ચિહ્ન પડી શકે નહીં. ઇન્સ્પેક્ટર હવે ઠેક મારી, સરકસી અદાથી, છએક ફીટ ઊંચી દીવાલ પર ત્વરાથી ટપ્પો ખાઈ, બહારના જાહેર રસ્તાવાળી ડામરની સડક પર આવી ગયા. સડક અને કંપાઉન્ડવોલ વચ્ચે એકાદ ફૂટનો ધૂળિયો પટ્ટ હતો. તેના પર પગલાંઓ અલબત્ત

સ્પષ્ટ હતાં. એ જ સીધાંસટ સપાટ, જે ગેલેરીની પાછલી ચાલીમાં હતાં તેવાં જ ‘હં ! ચોર અહીંથી ચડ્યો લાગે છે. આ...હા ! સાથે બીજા માપના પણ સ્વિલપર્શનાં ચિહ્નો છે. ચોક્કસ, આ બે જણનું કામ લાગે છે.’ કૂદકો મારી, ફરીથી અંદર આવી, પોતે કરેલ અવલોકનથી વ્યોમાક્ષ અને હેમન્ટને વાકેફ કર્યાં. ચાલતાં ચાલતાં વ્યોમાક્ષે ટીકા કરી કે એક વાતનો ખુલાસો થઈ જવો જરૂરી છે. એ લોકો મધ્યરાત્રીના પ્રહરમાં જ અહીંથી કંપાઉન્ડમાં ઘૂસ્યા હશે. પણ એમ કઈ રીતે બની શકે ?” પછી હેમન્ટ તરફ ફરીને “આલશેશ્યનોને રાત્રે ચોકી માટે કેટલા વાગે છોડવામાં આવે છે ?” “લગભગ સાડા આઠે.” “ઠીક ! હવે જ્યારે મધરાતે બે ચોર સીડી સાથે દાખલ થાય, ગેલેરીની દીવાલ પર સીડી દ્વારા ચડી, જાળિયું ખોલી એક જણ બાકોરામાં ઘૂસે, તેમાંથી સરકી અંદરની ચાલીમાં દાખલ થઈ, ચોરી કરી, જાળિયું ઠીક કરી, પાછો વળી, સાથી સાથે રવાના થઈ જાય ત્યાં સુધી કૂતરાઓ ચૂપ કેમ રહ્યા હશે ? પોષ મહિનાની બહુ જ ઠંડી રાત હોય તોયે કૂતરા ભસ્મા વગર રહે ખરા ?” ઇન્સ્પેક્ટરે મહત્ત્વનો મુદ્દો ઉપસ્થિત કર્યો. “હંમ્ ! હું અમેરિકામાં હતો ત્યારે માયામીમાં બનેલો એક કેસ યાદ આવે છે. એક વિલામાં બર્ગલરી થયેલી. આલશેશ્યનની ચોકી હોવા છતાં : કારણ કે બર્ગલર દિવસના ભાગમાં ત્યાંથી પસાર થતો હતો ત્યારે કૂતરાને ચોકલેટ ખવડાવતો અને એ રીતે કૂતરાને એ શખ્સ પરિચિત બની ગયેલો. જે રાત્રે ચોરી કરવી હતી તે દિવસે સાંજે એણે ઘેનની દવા ભેળવેલ ચોકલેટ ખવડાવી દીધેલી.” વ્યોમાક્ષે ખુલાસારૂપી અવલોકન કર્યું. “એનો અર્થ એ કે આપણે કૂતરાઓનાં લોહીનું તબીબી પરીક્ષણ કરાવવું પડશે. પણ દિવસના ભાગમાં દરવાજા પર તો ગાર્ડ્સનો પહેરો હોય છે, અને કૂતરાઓ કોટડીમાં સૂતા હોય છે. ચોરે કોટડી સુધી પહોંચી એમને ગણતરી કરેલ એવા સમયે દવા ખવડાવવી પડે કે છૂટા કર્યા પછી અમુક કલાક બાદ જ ઘેનની અસર થાય. આ માણસ આ કોટડીથી અને એમાં આરામ કરતા કૂતરાઓથી જાણીતો હોવો જોઈએ. એણે એ પહોંચ માટે સ્ટાફમાં કોઈકનો, મને લાગે છે કે રખેવાળનો, પરિચય કેળવવો પડે અને પછી કૂતરાઓ સાથે દોસ્તી સંભાવિત બને.” “એ કદાચ સમી સાંજના, મ્યુઝિયમ બંધ થયા બાદ, કોટડી પાસે ગયો હોય અને કૂતરાઓને delayed actionવાળી ગોળી કે પાઉડર ધરાવતી કોઈ ખાદ્યચીજ ખવડાવી હોય. આ મુદ્દો વિશેષ તપાસ માગી લે છે. આપણે રખેવાળને બોલાવી એને પૂછીએ.” રખેવાળે કૂતરાને દેવાતા ખોરાકની વિગતો આપી. એમની કોટડીમાં તેઓને મળમૂત્ર-ત્યાગ માટે અલગ જગ્યા બનાવેલી છે જ્યાં વિમોચનવિધિ કરવાની તેમને નાનપણથી આદત પાડી છે. બે અલગ અલગ માણસ કોટડી સાફ કરવા આવે છે. એક એમનાં મેલાં સાફ કરે અને બીજો જ્યાં તેઓ જમે છે, સૂએ છે તે જગ્યા સાફ રાખે છે. ઇન્સ્પેક્ટરે કચરાવાળી પ્લાસ્ટિકની બાલદી જોઈ. તેમાં બ્રેડ અને કેકના કોઈ કોઈ ટુકડા જોવા મળ્યા. “તમે કૂતરાઓને કેક ખવડાવો છો ?” “કેક ?” રખેવાળે આશ્ચર્ય બતાવ્યું. “ના, ના.” “તો પછી આ ટુકડો ક્યાંથી આવ્યો ?” રખેવાળ મૂંઝાચો. “કદીકને ક્વાર્ટર્સમાં રહેતા સ્ટાફના માણસોનાં છોકરાંઓમાંથી કોઈકે આપી હોય તો ભલે ! બાકી કૂતરાઓને એના નક્કી કર્યા મુજબના ખોરાક સિવાય બીજું કંઈ પણ ખવડાવવાની મનાઈ છે.” “હંમ્ !” ઇન્સ્પેક્ટરે એ ટુકડો કાગળમાં વીંટી શોલ્ડર બેંગમાં મૂકી દીધો. “એવું છે, ભારોજી, તમારા કૂતરા ઉંમરમાં આઠેક વર્ષના તો થઈ ગયા હશે.

આપણે બર્ગલર-સાયરનના સ્પીકર્સ ગોઠવશું તેમાં આ કોટડીને ખૂણે પણ રાખવા કે કેમ તેનો પણ નિર્ણય લેવો પડશે. તમને નથી લાગતું કે પહેલાં કરતાં તમારા કૂતરા હવે થોડા ઢીલા થઈ ગયા છે ?” “હેમન્ટ સાહેબ, તમારી વાત સાચી છે. એટલે તો જયપુરના એક કૂતરા ઉછેરવાવાળા ફાર્મનો છોકરો અહીં આવ્યો હતો ત્યારે એણે કહ્યું કે તેઓ એક સાલની ઉંમરના, ઊંચી ઓલાદના, ચાર આલશેશ્યન વેચવા તૈયાર છે. એ માણસ ઘણો હોશિયાર અને કૂતરાઓની જાત અને સ્વભાવનો પારખુ લાગ્યો. આપણા કૂતરાઓ સાથે એણે તો પહેલે દી’થી જ દોસ્તી કરી લીધેલી. કૂતરા એના હેવાયા થઈ ગયેલા.” ઇન્સ્પેક્ટરે અને પ્રાઇવેટ ડિટેક્ટિવે સહેજ તીરછી નજરે એકબીજા સામે સૂચક રીતે જોયું. “એ માણસ તમને કેવો લાગ્યો ? ભરોસો કરવા લાયક ખરો ?” હેમન્ટે પૂછ્યું. “હેમન્ટ સાહેબ, માણસ તો ઘણો સારો હતો. જુવાન છોકરો, લગભગ પરચીસ-છવ્વીસ વરસનો હશે. ગોરો, લાંબો ને પાતળા બાંધાનો પણ ભારે તરવરિયો.” “સારું. તમે સુસ્મિત ભાઈને નવા ચાર આલશેશ્યન ખરીદવાની દરખાસ્ત આજે જ આપી દેજો. એ છોકરાનું સરનામું, કે ફોનનો નંબર તમે લીધો છે ?” “ના, એવું કંઈ મને ધ્યાનમાં રહ્યું નહીં.” “વાંધો નહીં. આપણે પત્તો મેળવી લઈશું.”

ડૉ. સૌધર્મનની ઓફિસમાં બધા પાછા આવ્યા. વરુણ કુમારે વેટર્નરી બ્લડ લેબોરેટરીને આલશેશ્યનના રક્તપરીક્ષણ વિશે અને ફોરેન્સિક લેબને કેકના ટુકડા મોકલી તેના વિશ્લેષણ બાદ સાંજ પહેલાં અહેવાલ મોકલી આપવાની વિનંતી કરી. આ પળે હેમન્ટને એકાએક યાદ આવ્યું. “અરે, એક વાત વીસરાઈ જ ગઈ. આપણે ચાલીમાં હતા ત્યારે ત્યાં આગળ એક ઘડી વાળેલ કાગળ ભીંત તરફ પડેલો જોયેલો. તે મેં સાચવીને પ્લાસ્ટિકના નાના બોક્ષમાં રાખ્યો છે. એને અહીં ટેબલ પાછળના ઘોડા પર સંતાડીને મૂક્યો છે. ચાલો, પહેલાં એ શું છે તે જોઈ આગળ વધીએ.” હેમન્ટે ડબીમાંથી ફોરસેપ વતી ઉપાડી એને ટેબલ પર મૂક્યો. “હં, હં, એને અડકશો નહીં.” ઇન્સ્પેક્ટરે મોજાં ચડાવી આસ્તેથી કાગળ ખોલી, ટેબલ પર પાથરી, આંગળાંની છાપો લીધી. કાગળ પર ધાતુપ્રતિમા-ગેલેરીનો નકશો દોરેલ હતો ! “આનો અર્થ એ કે ચોર અહીં આવ્યો ત્યારે સૌ પહેલાં ગેલેરીની અંદર તેમજ બહારની રચના અને વિગતનાં માન-પ્રમાણનો નિશ્ચય કરી, આ નકશો દોરી, આખી યોજના બનાવેલી. અંદરની દીવાલ પછી ફરતી ચાલી છે એવી તેને કલ્પના આવી ગઈ હોય. કે પછી નીચલા સ્ટાફમાંથી કોઈકની સાથે વાતવાતમાંથી એ સંબંધમાં જાણી લીધું હોય તેમ પણ બની શકે.” ઇન્સ્પેક્ટરે વિચાર રજૂ કર્યો. ડૉ. સૌધર્મને સંમતિસૂચક શિર હલાવ્યું. “એ કાગળ ત્યાં કેવી રીતે આવ્યો હશે ?” હેમન્ટે પૂછ્યું. “એ તો સહેલી વાત છે. એ પાર્ટિશન પરની છાપ સાફ કરવા બિસ્સામાંથી રૂમાલ કાઢતો હશે તે વખતે તેની તળે રાખેલો કાગળ પણ નીકળી આવી નીચે પડી ગયો હશે.” ઇન્સ્પેક્ટરે ખુલાસો કર્યો. “ડૉ. સૌધર્મન ! મને એક પ્રશ્ન એ થાય છે ગેલેરીમાંથી બીજી કોઈ નહીં ને આ પચાવતીની મૂર્તિ જ કેમ ઉઠાવી ? શું એ સૌથી કીમતી ધાતુમૂર્તિ છે ?” વ્યોમાક્ષે પૃચ્છા કરી. “અલબત્ત એ પુરાણી અને સુંદર મૂર્તિ છે. કીમતી પણ છે. પરંતુ એનાથી વિશેષ કીમતી, જેનાં મૂલ્ય કરોડોમાં અંકાય તેવી ત્રણ-ચાર ચોલ સમયની મૂર્તિઓ છે. પણ આ મૂર્તિની જ ચોરી થઈ એની પાછળ કોઈ બીજું જ કારણ હોવું જોઈએ.” ઇન્સ્પેક્ટરે એ નકશાવાળો કાગળ બન્ને હાથમાં લઈ

ઊંચો કરી, એમાં કોઈ બીજું કંઈ દેખાય તો તે જોવા ચેષ્ટા કરી. સૌધર્મનું ચમક્યા. પાછળના ભાગમાં ઝેરોક્ષ કરેલ બે સંસ્કૃત કાવ્યો હતાં. એમણે એ નકશો ઇન્સ્પેક્ટર પાસેથી લઈ, પાછળ જે છાપેલ હતું તે ધ્યાનથી વાંચવું શરૂ કર્યું. “ઓ... હો... આ પન્નાવતીના બે અષ્ટક સ્તોત્રો છે. મેં ભારતીય સ્તુતિ-સ્તોત્રસાહિત્યનું અધ્યયન કરેલું ત્યારે એની અંદરની વસ્તુ, રચનાશૈલી અને સમયાંકન વિશે વિચાર કરેલો. બન્ને સ્તોત્રોનો ઉપયોગ માંત્રિક ઉપાસનામાં થતો હશે.” બન્ને સ્તોત્રના પ્રત્યેક પદના અંત “રક્ષમાં દેવી પત્ને” એ શબ્દોથી થતો હતો. બન્નેની શૈલી સમાન હતી. સંભવ હતો કે બન્નેનો રચયિતા એક જ વ્યક્તિ હોય. વ્યોમાક્ષે હોઠીથી સિસોટી વગાડી. “એમ જણાય છે કે આ ઝેરોક્ષ કોપી જ્યાંથી, કે જેને ત્યાંથી, ચોરે ઉઠાવી હોય, તે વ્યક્તિને પન્નાવતીની મૂર્તિમાં કોઈક પ્રકારનો રસ હોય. મને લાગે છે કે ચોરી કરનાર અને ચોરી કરાવનાર એ બેય આમ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે. બન્ને વચ્ચે દઢ સાંઠગાંઠ હોવી જોઈએ. ચાલો એટલું આ તબક્કે આગળ વધ્યા. હવે પછી જે કરવાનું છે, તે એ બન્ને વ્યક્તિઓ કોણ છે, તેની તલાશ કરવાની રહેશે.” ઇન્સ્પેક્ટરે હેમન્ટ તરફ વળી પૂછ્યું, “તમે મુલાકાતીઓનું રજિસ્ટર વિગત સમેત રાખો છો ? કદાચ તેમાંથી કંઈક સગડ મળે ખરા.” “અમે આવનારાઓનું રજિસ્ટર રાખીએ જ છીએ. અમારે ત્યાં દિવસભરમાં આવનાર મુલાકાતીઓની સંખ્યા મર્યાદિત રહેતી હોય છે. ત્રીસ-ચાલીસથી વધારે નહીં. અમદાવાદીઓને સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં પ્રમાણમાં ઓછો રસ છે. એટલે સ્થાનિક મુલાકાતીઓની સંખ્યા કમ રહે છે.” “રજિસ્ટર તપાસીએ તે પહેલાં નાઈટ ગાર્ડ્સ અને પછી ડે ગાર્ડ્સને બોલાવીને એ છોકરા વિશે પૂછીએ જો કંઈક વિશેષ હકીકત મળે તો.” બન્ને નાઈટગાર્ડ્સ કામ સબબ આવી ગયેલા, “તમે કોઈ કૂતરા પાળવાવાળો છોકરો જોયેલો ?” “એક સાંજે અમે પહેરાનો ચાર્જ લીધો ત્યારે પીળું ટીશર્ટ પહેરેલો એક છોકરો બહાર જવા માટે દરવાજા પર આવેલો. અમે એને રોકીને પૂછ્યું કે તે કોણ છે અને મ્યુઝિયમ બંધ થઈ ગયા પછી શું કારણ સબબ અંદર રોકાયેલો. એણે કહ્યું કે પોતે જયપુરમાં કૂતરા ઉછેરવા ને વેચવાનો ધંધો કરનાર ફાર્મ પર નોકરી કરે છે. અને આપણને જોઈતા હશે તો તેમનું ફાર્મ ચારેક નાના આલશેશ્યન આપી શકશે. એ રાજસ્થાની લહેજાવાળી હિન્દી બોલતો હતો.” “સારું. તમે જાઓ. આપણે એની પાસેથી કૂતરા ખરીદશું.”

“હવે રજિસ્ટરમાં છેલ્લા એક માસની એન્ટ્રીઓ તપાસી લઈએ, એમાં રાજસ્થાન તરફના મુલાકાતીઓ કેટલા હતા અને ક્યારે આવેલા તે જોઈ વળીએ.” ઇન્સ્પેક્ટરે પ્રસ્તાવ રાખ્યો. અંદર જોતાં જોતાં સત્તરેક દિવસ પૂર્વેની એક એન્ટ્રીમાં, એટલે કે જાન્યુઆરીની બીજી તારીખે જયપુરથી આવેલ શખ્સનું ‘સુમતિપ્રસાદ બધેરવાલ’ એવું નામ નોંધાયેલું જોવા મળ્યું અને અમદાવાદ ખાતે એ ‘હોટેલ રાજસ્થાન’માં ઊતરેલો. “ચાલો ! એ હોટેલમાં તપાસ કરીશું, જો ત્યાંથી કંઈક ઉપયોગી કડી મળી આવે તો.” “અમે આગમન-દ્વાર પર અને ચિત્રવીથી, ઈસ્ટએશિયન ગેલેરી તેમજ બ્રોન્ઝ ગેલેરીના દ્વાર પાસે તેમજ ગેલેરીઓની અંદર પણ સર્વિલન્સ ટેલિવિઝન કેમેરા ગોઠવ્યા છે. મુલાકાતી જેવો પ્રવેશીને રિસેપ્શન પાસે પહોંચે કે તરત જ ટેલિવિઝન કેમેરા આપોઆપ શરૂ થઈ તેનો રેકર્ડ કરી લે. એની પ્રિન્ટઆઉટ નીકળી શકે.” ડૉ. સૌધર્મને પૂરક માહિતી આપી. “તો તો ભારે કામ થઈ જાય. ચાલો એ તારીખમાં આગતુંકોનું સ્કેનિંગ કરી લઈએ.” વ્યોમાક્ષે સૂચવ્યું : હેમન્ટે કહ્યું : “એ

બધેરવાલ શખ્સ મ્યુઝિયમમાં ક્યારે આવ્યો હશે અને એણે પન્નાવતીની પ્રતિમામાં રસ દાખવેલો કે નહીં તે ગેલેરીની અંદરમાં ફરતા રહેલા અને દશ્યો ઝડપી લેતા કેમેરાના પ્રિન્ટઆઉટ ઉપરથી ખબર પડી શકશે.” બધાએ સંમતિસૂચક શિર હલાવ્યું. “તો હેમન્ટ, તું એ વ્યક્તિને કમ્પ્યુટર પર લોકેટ કર અને એનાં પ્રિન્ટ્સ કાઢી અહીં લાવ.” સૌધર્મને સૂચન કર્યું, “સારું. કામ ઝડપથી પતી શકે તેવી કોશિશ કરીશ.” દરમિયાન ગુનાશોધકોએ રજિસ્ટરને આગળ ફેંદવાનું શરૂ કર્યું. ફરીને દશ જાન્યુઆરીની એન્ટ્રીમાં રાજસ્થાની ભાસતાં પણ બે નવાં નામો જોવા મળ્યાં, ‘કુંથુપ્રસાદ ખંડેલવાલ’ અને ‘સૂરજમલ કુમ્ભટ.’ એ બન્નેનું પણ અમદાવાદ ખાતેનું સરનામું રાજસ્થાન હોટેલનું જ હતું. સૌધર્મને ફોન હાથમાં લઈ હેમન્ટને સૂચના આપી કે દશમી તારીખે પણ બે રાજસ્થાની વિઝિટરો આવેલા હતા; તેના પણ પ્રિન્ટ્સ કાઢજે.

અર્ધા કલાક પછી હેમન્ટ પ્રિન્ટ્સ લાવ્યો. એના ચહેરા પર ઉત્સાહ વરતાઈ આવતો હતો. “આશ્ચર્ય ! બન્નેમાં એક વ્યક્તિ તો એની એ જ છે. પણ દશમી તારીખમાં એની સાથે લાલ ટીશર્ટ પહેરેલો લાંબો, પાતળો, સોહામણા ચહેરાનો યુવક છે.” બન્નેમાં મુખ્ય વ્યક્તિ કોઈ માતબર, પ્રભાવશાળી મુખમુદ્રા ધરાવતા શેઠ હોય તેવું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું. રાજસ્થાની ઢબનું ધોતિયું, ખાદીસિલ્કનો કુરતો, ગરમ જેકેટ અને ખભા પર કાશ્મીરી સાલ એ વેશ એમના વ્યક્તિત્વને ઓપ આપી રહ્યો હતો, બીજી જાન્યુઆરીએ ગેલેરીની અંદર એ શેઠ પન્નાવતીવાળી શોકેઈસ પાસે થંભી ગયેલા. અને દશમી તારીખના પ્રિન્ટમાં ફરીને એ જ શેઠ, અને સાથે પેલો છોકરો. પન્નાવતીવાળા શોકેઈસ સામે ઊભીને જોઈ રહ્યા હતા. શેઠ લાંબો હાથ કરી એને કંઈક સમજાવી રહ્યા હતા. “ડૉ. સૌધર્મનું, ચોરી કરાવનાર અને કરનાર, એમ બન્નેનો પત્તો લાગી ગયો ! શેઠ બીજી વાર આવ્યા ત્યારે રજિસ્ટરમાં ખોટું નામ લખ્યું. સંભવ છે કે સાથે આવેલ છોકરાનું નામ પણ સાચું ન હોય. પહેલી વાર આવ્યા ત્યારે એમણે પન્નાવતીની મૂર્તિ હજી જોઈ નહોતી. પણ બીજી વારે નામ બદલ્યું છે. આ વખતે ચોરી કરાવવાના ઉદ્દેશથી પેલા છોકરાને લઈને આવેલા. આ ઘટનાથી એમનો ઇરાદો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આપણે હવે રાજસ્થાન હોટેલ પર પહોંચી જઈએ.” “તે પહેલાં ડે ગાર્ડ્સને બોલાવી પૂછી લઈએ.” તેમને તસ્વીરોના પ્રિન્ટ બતાવ્યા. “યહ લડકા તો કરીબ હપ્તાભર યહાં આયા કરતા થા. કભી પીલા ટી શર્ટ તો કભી લાલ ટી શર્ટ પહનકર આતા થા.” “અચ્છા. આપ જા સકતે હૈં.” જમીને વરુણ કુમાર, વ્યોમાક્ષ અને હેમન્ટ રાજસ્થાન હોટેલ તરફ ગયા. સૌધર્મનું પોલીસ કમિશ્નરને મળ્યા અને અત્યાર સુધી થયેલી પ્રગતિનો અહેવાલ ચર્ચ્યો. આદિત્ય પ્રતાપ સિંઘે આશ્ચર્ય સહિત ખુશી બતાવી, “બહુત હી જલદી સે ઇતને તક આપ લોગ પહોંચ ગયે. લેકિન આગે કી કાર્યવાહી તો જયપુર જા કે કરની હોગી. યહાં કે પોલીસ કમિશ્નર સે હમારી અચ્છી પહેચાન હૈ. હમ દોનો એક હી બેચર્યે થે. ઉનસે બાત કરની પડેગી.” જયપુરના પોલીસ કમિશ્નર બલવિન્દર સિંઘે ધ્યાનપૂર્વક વાત સાંભળી, “દેખિયે યહ બધેરવાલ આદમી રાજસ્થાન કે અરબોપતિઓ મેં સે એક હૈં, ઉનકા જોહરાત એક્સપોર્ટ કા બડા બિઝનેસ ચલતા હૈ, અલાવા ઇસકે, યહ સાંગાનેર ઔર કોટાયેક કી સાડીયોં કે બહુત બડે વ્યાપારી હૈ, રાજસ્થાન ઔર હરિયાણામં રીચલ એસ્ટેટ કા ઉનકા જબરદસ્ત કારોબાર ચલ રહા હૈ. સાલાના કરોડોં કી આમદાનીવાલા શખ્સ હૈ, ઔર મંત્રીઓ

સે ઇનકી ઉનકી ઉદક-બૈઠક કાફી તાદાદ મેં રહેતી હૈ. બહુત હી વગદાર આદમી હૈ. ઉનસે તો બહુત સમજદારી સે કામ લેના પડેગા. આપકે આદમીઓં કો યહાં ફોરનૂ ભેજ દીજિએ. આગે કી અંતિમ કાર્યવાહી ઇધર હી કરની પડેગી. ઉસમેં જરા ભી ગલતી હુઈ તો આપકે લોગ યહાં બંદી બન જાયેંગે ઔર હમ લોગોં કી ઇશ્વર ઉપર ટ્રસ્ટફર હો જાયેગી.’

આ તરફ રાજસ્થાન હોટેલમાં પણ રજિસ્ટર પરથી પત્તો લાગ્યો કે બધેરવાલ શેઠ પહેલાં બીજી જાન્યુઆરીએ આવેલા અને પછી ફરીને ૧૨મીએ આવેલા. ત્યારે એમની સાથે સૂરજમલ કુમ્ભટ પણ હતો. વરુણ કુમારે એ લોકોને સમજાવ્યું કે શેઠ સાહેબ સાથે એમને એક મોટા સોદા અંગે વાતચીત કરવાની હતી. અને કુમ્ભટ પાસેથી એમને આલશ્ચેશ્યન કૂતરા ખરીદવાના હતા.

ડૉ. સૌધર્મને તેમને સૌને કમિશ્નર સાહેબની ઓફિસે આવી જવાનું કહ્યું. બલવિન્દર સિંઘની સલાહ હતી કે ત્રણેએ તુરંત રાજધાની એક્સપ્રેસમાં રવાના થઈ જયપુર મળસકે પહોંચી જવું. એમના ઉતારાનો બંદોબસ્ત સરકારી ગેસ્ટહાઉસમાં થઈ જશે. સવારે એમનો બ્રેકફાસ્ટ પોતાને બંગલે રહેશે. કહેવાતા સૂરજમલ કુમ્ભટનું અસલી નામ ધાસીરામ બાકલીવાલ છે અને તે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જોધપુર પાસેના કૂતરા ઉછેર ફાર્મ પર કામ કરે છે. અગાઉ એ ત્રણેક કિસ્સાઓમાં પકડાયેલો, પણ દરેક વખતે એ છટકી ગયેલો. “He is as cunning as a jackal and shrewd as a fox.” કમિશ્નરે ઉમેર્યું “લેકિન હમ ઉસકો તુરંત હી પકડ કે ઉસકી અમદાવાદ મુલાકાત કે બારે મેં ગહેરાઈ સે તલાશ કરેંગે.”

“ડૉ. સૌધર્મનૂ ! બલવિન્દર સિંઘ બહુત હી દક્ષ, બાહોશ ઔર ક્ષમતાવાલે અધિકારી તો હૈ હી, લેકિન સંગ હી બડે boit ઔર નીડર આદમી ભી હૈ. ઉનકો સરાહનીય કામગીરી કે લિયે કમિશન પર કમિશન મિલતા રહેતા થા. હમેં પૂરા વિશ્વાસ હૈ કી વહ સફલ હી રહેંગે.” ત્રણે જણ જયપુર જવા ઊપડ્યા તે પહેલાં બન્ને લેબના રિપોર્ટ મળી ગયા : ઘેનની દવા ખવડાવવામાં આવેલી તે ‘કન્ફર્મ’ થયું.

બલવિન્દર સિંઘના બંગલા પર બ્રેકફાસ્ટ વખતે ત્રણેને સમાચાર મળ્યા કે કહેવાતો સૂરજમલ કુમ્ભટ પોલીસ કસ્ટડીમાં છે. આખરે તે ભાંગી પડેલો અને કબૂલાત કરી લીધેલી. એ પછી એક તર્કબદ્ધ પ્લોટ બનાવ્યો અને લગભગ સાડાઠાઠ વાગે અમદાવાદના ત્રણે અફસરો શેઠસાહેબના બંગલે પહોંચી ગયા. દરવાનોએ એમની પૂરી તલાશી લઈ અંદર જવા દીધા. બધેરવાલ શેઠ એ સમયે અખબાર વાંચતા હતા. આશ્ચર્ય અને પુચ્છના ભાવ સાથે એમણે ત્રણેના સામે જોયું. ત્રણેએ પોતાનો પરિચય antiquityના ડીલર્સ રૂપે આપ્યો. હાલ તેઓ એક અમેરિકન ગ્રાહક માટે ભારતભરમાં ફરી જૈન ધાતુમૂર્તિઓ ખરીદી રહ્યા હોવાનું જણાવ્યું. શેઠને રસ પડ્યો. પૂજાની ઓરડીમાં જઈ ગઈ કાલે જ તેમની પાસે આવેલી પન્નાવતીની પ્રતિમા લઈ આવ્યા અને તેમને બતાવી.

“અદ્ભુત ! અદ્ભુત ! શેઠ સાહેબ, આપકો યહ પ્રતિમા કહાં સે મિલ ગઈ ?” હેમન્તે પૂછ્યું. “કુછ માહ પહલે મેં બેંગલોર ગયા થા. હમેં પન્નાવતી કી પુરાની પ્રતિમા કી ખાસ હેતુ કે લિયે જરૂરત થી. તલાશ કરને સે એક ડીલર કે પાસ એસી મૂર્તિ હૈ એસા પતા લગા. હમને ફોરન ઉનસે યહ ખરીદ લી.” “આપને ઇસકા કિતના દામ દિયા ?” “ભાઈ

સાહેબ, યહ તો હમ બતાયેંગે નહીં.” શેઠે જરા હસીને જવાબ આપ્યો. “મેં ઇસ લિયે પૂછના ચાહતા થા કિ હમ ઉસસે અધિક દામ દે કર ખરીદના ચાહેંગે.” “આપકી ક્યા ઓફર હૈ ?” “પચાસ લાખ !” શેઠ સાહેબે આ દરખાસ્ત બાલિશ અને હાસ્યાસ્પદ હોય એવું જરાક મોટાઈ દર્શાવતું હાસ્ય કરીને કહ્યું : “મહેરબાન ! યહ એક કરોડ સે કમ દામ મેં મિલ નહીં સકતી. ક્યા આપ ઇતના દે પાયેંગે ?” ત્રણેએ એકબીજા સામે જોયું. “જી ! દે તો સકતે હેં. લેકિન આપ કુછ કમ કર સકતે હેં ? કરીબ અહાસી લાખ ?” “તબ સોદા નહીં બન પાયેગા.” શેઠ સાહેબે ભારપૂર્વક જવાબ દીધો. “ઠીક હૈ. હમ અમેરિકી ડીલર સે આજ હી બાત કર લેંગે. આપ જલ્દ સે જલ્દ પ્રતિમા હમેં કબ દે સકેંગે ?” “એસા હૈ કિ પન્નાવતીજી કી આરાધના એક સપ્તાહ કે બાદ શરૂ હોગી. હમારે ગુરુદેવ મધ્યપ્રદેશ સે પધારેંગે. આરાધના મેં હમારા બિઝનેસ પાર્ટનર પૂનમચંદ નહાટા ઔર ઉનકે ગુરુજી ભી સંગ રહેંગે. આરાધના પૂરા એક સપ્તાહ ચલેગી. ઉસકે બાદ એક સપ્તાહ અચના ચાલુ રહેગી ઔર ફિર એક સપ્તાહ બાદ વિસર્જન વિધિ હોગી. તત્પશ્ચાત્ હમ આપકો મૂર્તિ સુપુર્દ કર સકતે હેં.” “ઠીક હૈ. પેમેન્ટ કેસે કરના હોગા ? કિસકો, ઔર કહાં કરના હોગા ?” “દેખિયે પેમેન્ટ હમ યુ.એસ. ડોલર મેં લેના પસંદ કરેંગે. ન્યૂયોર્ક મેં હમારા એજન્ટ હૈ, જો હમારા જેમસ્ટોન કા ભી ડિસ્ટ્રિબ્યુટર હૈ. જૈસે હી વહ હમેં સૂચિત કરેગા કિ રકમ જમા હો ગઈ હૈ, હમ આપકો મૂર્તિ સુપુર્દ કર દેંગે.” ત્રણેએ ફરી એકબીજા સામે જોયું. “હમેં મંજૂર હૈ.” શેઠ વિચાર કરી રહ્યા હતા કે આ ચોરાઉ મૂર્તિ પાસે રાખવામાં જોખમ છે. આ રીતે જો એનો સલાભ નિકાલ થઈ જતો હોય તો એથી રૂકું શું ! દરમિયાન વરુણ કુમારના મોબાઇલની ઘંટડી રણગણી. “ક્યા, હમ લોગ આ સકતે હેં ?” “જરૂર. પાંચ મિનટ બાદ.” હવે હેમન્તે બધેરવાલ શેઠ સામે જોઈ વાતનો દોર સાંધ્યો. “એકાદ માહ પૂર્વ હમ અહમદાબાદ ગયે થે ઔર વહાં કા નયા બડા મ્યુઝિયમ દેખને ગયે થે. શાનદાર કલેક્શન હૈ ઉસકા. વહાં ઇસ પન્નાવતી કી મૂર્તિ સે મિલતી-જુલતી મૂર્તિ હમને દેખી થી, આપ કભી અહમદાબાદ કી મુલાકાત લેં તો જરૂર વહ મ્યુઝિયમ દેખના.” જોકે શેઠ સાહેબના મુખ પરથી લાલી અને ચમક ઓછી થઈ ગઈ તો પણ એમણે ઠાવકાઈથી જવાબ આપ્યો : “કુછ સાલ પહલે હમ અહમદાબાદ કમ્પડ કે બિઝનેસ કે લિયે આતે જાતે થે. વહાં જાને કે લિયે ફિર મોકા મિલ જાગેયા તો જરૂર મ્યુઝિયમ કી મુલાકાત લેંગે.” પછી જરા વિચાર કરીને “ઔર એક બાત યહ ભી તો હો સકતી હૈ કે એક હી મોલ્ડ મેં સે ભૂતકાલ મેં ઔર ભી મૂર્તિયાં ઢલી હો.” “આપકી બાત બિલકુલ સહી હૈ. કુછ સાલ પહલે અહમદાબાદ કી અદાલત મેં એક કેસ ચલ રહા થા, જિસમેં ઇસી હી મુદ્દા પર ડીલર છૂટ ગયે થે.” હેમન્તે પુષ્ટિ કરી. પછી મૂર્તિ ફેરવીને પાછળનો ભાગ જોયો. “ઓ... હો ! ઇસકે પીછે તો પુરાની કન્નડ લિપિ મેં લેખ ભી હૈ. ક્યા આપને ઉસકો પઢવા લિયા હૈ ?” “પઢવા લેંગે. યહાં જયપુર મેં તો કન્નડ ભાષા ઔર લિપિ જાનને વાલા કોઈ નહીં હૈ.”

એટલામાં ઘાસીરામને લઈ જયપુર પોલીસના ત્રણ આદમી સાદા વેશમાં અંદર આવ્યા. ઘાસીરામ ગુસ્સાથી લાલચોળ હતો. “શેઠ સાહેબ, આપને ઇન લોગોં કો ક્યો બતા દિયા કિ મેંને અમદાવાદ મ્યુઝિયમ સે યહ મૂર્તિ ઉઠાચી થી ઔર ઇસ કામ કે લિયે આપને મુઝે એક લાખ રૂપિયા દિયા હૈ. મુઝસે યહ બડા વિશ્વાસઘાત કિયા ગયા. આપને મુઝકો

ફસા દિયા.” શેઠ કહેવા જતા હતા કે “નહીં, નહીં, હમને કુછ ભી બતાયા નહીં હૈ;” પરન્તુ બીજી જ ક્ષણે ખ્યાલ આવ્યો કે એ તો એક પ્રકારે કબૂલાતનું પ્રમાણ જ કહી શકાય. એને બદલે “કૌન હૈ યહ લડકા ! યહ સબ હમ્ને ફસાને કી ફરેભી ચાલ હૈ.” હવે હેમન્તે વાતનો દોર પોતાના હાથમાં લીધો, “શેઠ સાહબ, આપ કરીબ તીન હપ્તા પૂર્વ અહમદાબાદ ગયે થે, રાજસ્થાન હોટલ મેં ઠહરે થે ઔર દૂસરી જનવરી કો કર્ણાવતી મ્યુઝિયમ કી મુલાકાત ભી લી થી. મ્યુઝિયમ કે રજિસ્ટર મેં આપ કે હસ્તાક્ષરો મેં હી આપકા નામ અંકિત હૈ ઔર યહ રહી ઉસ ઘટના કી તસવીર. બાદ મેં અંદર દેખતે દેખતે ધાતુપ્રતિમા-સંગ્રહવાલી ગેલેરી મેં ભી આપ ગયે થે ઔર પચાવતી કે શો કેસ કે સામને આપ કુછ મિનટ તક રૂકે ભી થે. યહ રહી આપકી ઉસ વક્ત કી તસવીર. આપને બારહ જનવરી કો મ્યુઝિયમ કી ફિર મુલાકાત લી થી, ઔર આપકે સંગ ઉસ વક્ત યહ લડકા ભી થા. લેકિન તબ આપને રજિસ્ટર મેં અપના નામ ‘કુંથુપ્રસાદ ખંડેલવાલ’ દર્શાયા થા, ઔર લડકે કા ‘સૂરજમલ કુમ્બટ’, જબકિ ઉસકા અસલી નામ ઘાસીરામ બાકલીવાલ હૈ. યહ રહી આપ દોનો કી તસવીર. ઔર ફિર આપ ઉસકો પચાવતી કે શોકેસ કે પાસ લે ગયે થે ઔર ઉસસે કુછ બાત કી. યહ તસવીર ઉસ સમય કી હૈ. લડકા કુછ ઔર દિન અહમદાબાદ રુકા : ઔર બડી ચાતુરી સે મૂર્તિ કી ચોરી કરકે પરસો વહાં સે બડી ફજર મેં રવાના હો ગયા ઔર કલ દુપહર કે બાદ આપકો મૂર્તિ કી ડિલિવરી દે કર, પૈસા લેકર, ચલ ગયા. આપ વાલી ઔર મ્યુઝિયમવાલી પચાવતી એક હી વસ્તુ હૈ. દેખિયે ઉસકે પીછે ભી યહી લેખ ઉત્કીર્ણિત હૈ.” હેમન્તે મ્યુઝિયમના સ્ટેમ્પવાળી તસવીર બતાવી. હવે વરુણ કુમારે વાત આગળ ધપાવી. “કુછ ઘટનાએ ઐસી બન જાતી હૈં જિસમેં બડે લોગ ભી ભારી ગલતિયાં કર બેઠતે હૈં. શેઠ સાહબ, આપ જયપુર કી હી નહીં, પૂરે રાજસ્થાન કી ગીની ચુની બડી હસ્તિયોં મેં સે એક હૈં, રાજસ્થાન કા ભૂષણ હૈ. હમ સબ ચાહતે હૈં કી આપકી ગરિમા ઔર પ્રતિષ્ઠા બની રહે. ઔર બાત યહીં સમાપ્ત હો જાય. હેમન્તજી હૈ કર્ણાવતી મ્યુઝિયમ કે ડેપ્યુટી ડિરેક્ટર ઔર વર્માજી હૈ પ્રાઇવેટ ડિટેક્ટિવ, ઔર મૈ હું વરુણ કુમાર ચક્રવર્તી, અહમદાબાદ કા ચીફ ઇન્સ્પેક્ટર ઓફ પુલીસ. હમારી આપ કે સંગ હો રહી બાતચીત કા પૂરા રેકોર્ડિંગ હો રહા હૈ.” “તો ઇજાજત હો તો હમારી યહ વસ્તુ હમ લે જાયે ?” હેમન્તે આખરી વાક્ય કહ્યું. શેઠ સાહેબના ચહેરાનો રંગ પીળો, પાકેલ બનારસી મઘઈ પાન સરખો ફિક્કોફચ પડી ગયો. એ ધીરેથી ઊભા થયા. આવાં હતાશા અને માનભંગનો એમને જિંદગીમાં ક્યારેય સામનો કરવો પડેલો નહીં. લિફ્ટ તરફ જઈ, બારણું ખોલી, આ ત્રણે તરફ વળી, ડાબા હાથે “લઈ જાઓ, અહીંથી હવે ટળો”ના ભાવ સાથે સૂચન કરી, લિફ્ટમાં પ્રવેશ્યા. એમના ક્ષુબ્ધ ચહેરા પરની આંખોની સ્ટેનગનમાંથી નફરત અને ઝેરની ગોળીઓ વરસી રહી હતી. હેમન્તે તુરત જ મૂર્તિ પોતાની શોલ્ડરબેગમાં મૂકી દીધી. ને ત્રણે ઝડપથી ઊભા થઈ પ્રવેશદ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યા. એ પહેલાં જયપુર પોલીસના માણસો ઘાસીરામને લઈ રવાના થઈ ચૂકેલા હતા. દરવાજા પર દરવાનો કંઈક શંકા અને કંઈક કુતૂહલપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા. એમના એ ભાવોને શમાવવા વ્યોમાક્ષ વરુણ કુમાર તરફ વળી “શેઠ સાહબ કિતને શાલીન વ્યક્તિ હૈં ! કમ સમય મેં સૌદે કી સબ હી શર્તે સમજ લી ઔર કમ શબ્દોં મેં અપની મંજૂરી ભી દે દી.” પછી દરવાનો તરફ વળી જરા હસીને આદાબર્જ જેવો અભિનય

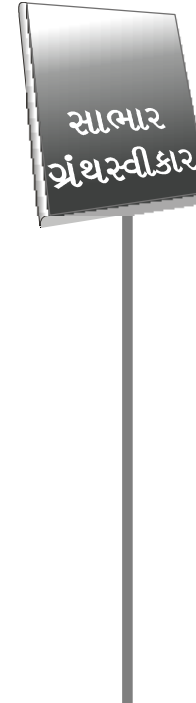
કરી પોતાની વાન તરફ રવાના થયા.

કમિશ્નર બલવિન્દર સિંઘે બધી વાત સાંભળી ત્રણેની કુશળતા અને સફળતા બદલ ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ આપ્યા ને ઉમેર્યું કે હવે એક પળ પણ ગુમાવ્યા સિવાય ગેસ્ટહાઉસમાંથી સામાન લઈ અહમદાબાદ તરફ જવા રવાના થઈ જાઓ. અમારી ખાસ વાન તમને અજમેર લઈ જઈ, લંચ કરાવી આબૂરોડના ગેસ્ટ હાઉસે લઈ જશે. ત્યાંથી મળસકે આશ્રમ એક્સપ્રેસમાં અમદાવાદ જવા પ્રયાણ કરજો. વરુણ કુમારે કમિશ્નર સાહેબને “બહુત બહુત શુક્રિયા; આપકી મદદ કે સિવા હમારા કામ બન નહીં પાતા.” કહ્યું અને જયપુરથી શીઘ્ર રવાના થઈ ગયા.

બીજે દિવસે સવારે સાડા નવ વાગે ત્રણે જણ કર્ણાવતી મ્યુઝિયમ પહોંચી ગયા, જ્યાં ડૉ. સૌધર્મનૂ તેમજ કમિશ્નર સાહેબ પણ ઉપસ્થિત હતા. પ્રતિમાને જોઈ ડૉ. સૌધર્મને ત્રણેને ખૂબ શાબાસી આપી અને કમિશ્નર સાહેબે જયપુર ફોન કરી બલવિન્દરસિંઘનો એમની સમયસરની મદદ બદલ ખૂબખૂબ આભાર માન્યો.⁵

s વાર્તાનાં તમામ પાત્રો અને ઘટનાઓ કલ્પિત છે.

r

નિબંધ

કોકરવણો તડકો : ગુણવંત શાહ, ૨૦૦૬, આર. આર.

શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૨૬, રૂ. ૧૨૫/- **હૃદયથી**

હૃદય સુધી : ફાધર વર્ગીસ પોલ, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની

કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮૬, રૂ. ૫૦/- **મુંઝારો ધ ઓરેન્જ**

અને : લાભશંકર ઠાકર, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ.

૨૦૪, રૂ. ૧૩૫/- **જીવનસંગીત :** ફાધર વર્ગીસ પોલ, ૨૦૦૬,

રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૭૦/- **ચોવીશી : સ્વરૂપ**

અને સાહિત્ય : ડૉ. અભય આઈ. દોશી, ૨૦૦૬, પ્ર. ગુણવંત

બરવાળિયા, પૃ. ૪૧૨, રૂ. ૨૦૦/- **મનોમંથનની વાટે :** નવનીત

શાહ, ૨૦૦૬, નવનીત શાહ, પૃ. ૧૪૨, રૂ. ૮૦/-

બાળકથાસાહિત્ય : એક ઝલક : શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ૨૦૦૬, ગૂર્જર

પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૨, રૂ. ૮૦/- **આ જિંદગી....**

પરમાત્માએ લખેલી પરીકથા : ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી, ૨૦૦૫,

આનંદોત્સવ પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૬૮૮, રૂ. ૫૦૦/- **હું અને... :**

પ્રફુલ્લ રાવલ, ૨૦૦૬, કૃતિ પ્રકાશન, વીરમગામ, પૃ. ૧૦૦, રૂ.

૬૫/- **સાક્ષાત :** તૃપિત પારેખ, ૨૦૦૭, શબ્દલોક પ્રકાશન, પૃ.

૧૯૯, રૂ. ૧૧૫/-

આજે પણ કોઈ બાળક બે ડુંગરાની વચ્ચે સૂરજ ચીતરે, તો એ જોઈ મારું હૃદય એક ધબકારો ચૂકી જાય છે !

મારા પ્રથમ પુસ્તક 'ટંકાર'ની પ્રસ્તાવનામાંયે લખી બેઠેલો : 'ધારત તો સહેલાઈથી ચીતરી દેત, પણ બે ડુંગરા વચ્ચે જ સૂરજ ચીતરવો નથી.' આ વાક્ય જ્યારે પણ હૃદયમાં પડવાય છે કે તરત હું બેચેન થઈ જાઉં છું અને તરત યાદ આવે છે ગામ બાવળા.

બાવળામાં એક જ વર્ષ રહેવાનું બનેલું. ત્યારે હું હોઈશ દસેક વર્ષનો, ત્યાંની શાળા એ. કે. વિદ્યાલયમાં ભણતો.

રેલવે સ્ટેશન વચ્ચે હતું. એની એક બાજુ ગામ ને બીજી બાજુ નવી બનેલી બે-ત્રણ સોસાયટીઓ, એકલી-અટૂલી. કૃષ્ણનગર સોસાયટીમાં અમે ભારેથી રહેતાં. એમાં એક રૂમ અને રસોડું. અમે ચાર ભાઈ-બહેનો પપ્પાને 'ભઈ' કહેતાં. ભઈ અમદાવાદમાં પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે નોકરી કરે. ટૂંકો પગાર અને શુદ્ધ ગરીબી. ગામડામાં સસ્તું પડશે, એમ ધારી એ અમને અમદાવાદથી બાવળા લઈ આવેલા. આવી તો ગયાં, પણ ત્યાં જલ્દી ભળી શકાતું નહીં. મારા અમદાવાદના દોસ્તોને યાદ કરી, ક્યારેક હું છાનેમાને રડી લેતો, મને યાદ છે.

ભઈની તો અમદાવાદમાં નોકરી. દર શનિવારે સાંજે વરંડાના ઓટલે ચડી જઈએ. દૂર રેલવે સ્ટેશન તો સામું જ દેખાય. સાંજ ઢળી ગઈ હોય. ગાડીના ધુમાડા બહુ વહાવા લાગે. ગાડી આવ્યા પછી થોડી વારે ઊંચો-ધૂંધળો પરિચિત આકાર રસ્તા પર દેખાય, ને અમે તાળીઓ પાડી ઊઠીએ ... 'મમ્મીઈઈ... ભઈ આયા !' અચાનક ઘર જીવતું થઈ ઊઠે.

જમ્યા પછી, રાત્રે ધાબે ચડી ગોદડીઓ પાથરી દેવાની. ડબલા પર તાલ દઈ, ભઈ ક્યારેક ગીતોયે ગાય, મોટે ભાગે બાળગીતો. 'ઝીણા ઝીણા, તારલિયા ચમકે ઝીણા, ચંદીની વાગે વીણા ! રમવા આકાશે ક્યાંથી જવું ?' એવું ગાતા હોય, ત્યારે અડી શકાય એટલું નજીક આવી જાય આકાશ, ને એમાં હોય... તારા, તારા, તારા...! 'જો બેટા, પેલો લાલાશ પડતો છે તે મંગળ. ગ્રહ ઝબકારા ના મારે ! પેલવા... પ્રશ્ન જેવા સાત તારા સપ્તર્ષિના. ને... જો, પેલો ધીમેથી સરકે છે તે તારો નથી, કૃત્રિમ ઉપગ્રહ છે પૃથ્વી પરથી છોડાયેલો !' ભઈના 'આકાશદર્શન-કાર્યક્રમ'માંથી અમે તો અધવચ્ચે જ સરી ગયાં હોઈએ ઊંઘમાં !

સોમવાર હમેશાં કાઠો લાગતો. ભઈ વહેલી સવારે અમદાવાદ જતા રહે અને મારે શાળાએ જવું પડે.

'આ અમદાવાદથી આયો છે. એના પાછલા વર્ષના રિઝલ્ટમાં માર્ક જ નથી, બોલો !' મને બતાવી, એક શિક્ષક બીજા શિક્ષકને કહે ને મને ગભરામણ થઈ જાય. અમદાવાદમાં સારાભાઈ ગ્રૂપની મોંઘી શાળા 'બાલઘર'માં હું ચાર ધોરણ સુધી ભણી શકેલો, ભઈ ત્યાં શિક્ષક હતા એટલે જ. બાળકો માટેનું એ 'શાંતિનિકેતન' હતું. બાળકો ઘેરથી 'બાલઘર'માં

જવા જીદ કરે, એટલું સુંદર ત્યાંનું વાતાવરણ. ધોરણોને નંબર પણ નહીં, ફૂલોનાં નામ અપાયેલાં... કમળ, ગુલાબ, કદમ્બ, જૂઈ ! શિક્ષકો ખોળામાં બેસાડીને વહાલ કરે, ને પરીક્ષાનું તો નામ જ નહીં. કોઈ પ્રકારની સરખામણી નહીં, શુદ્ધ શિક્ષણ વહાલપૂર્વકનું ! શિક્ષકો બાળકોને મારી જ ના શકે, એટલું જ નહીં, શાળામાં જો કોઈ બાળક તોફાન ના કરે અને સૂનમૂન બેસી રહે તો એનાં મા-બાપને બોલાવીને પુછાતું : 'તમે બાળકને ઘરમાં મારો છો કે ધમકાવો છો ? અમે એને ભણાવશું, તમે ચિંતા છોડી દો !' કવિવર ટાગોરની એ પંક્તિઓ (અનુવાદ - શ્રી નિરંજન ભગત) 'ચિત્તને જ્યાં ભય ન હોય, ઉન્નત શિર રહે, જ્ઞાન સૌ કોઈ મુક્ત લહે...' તમે કદાચ વાંચી હશે, અમે તો એને જીવેલાં !

બાવળા પહોંચ્યા ને પહેલી વાર મારા ધોરણને નંબર મળ્યો 'પાંચ - બ.'

'આને રિઝલ્ટ કહેવાય ? અલ્યા, દરેક વિષયમાં માર્ક આપવાને બદલે, તે શું ઉકાળ્યું છે - એનાં વર્ણનો કર્યાં છે ! આ તો દેસાઈસાહેબ સારા કે તને અહીં બેસવા દીધો !' શિક્ષકો મને આશ્ચર્યથી જોતા. પણ એમની પહેલી, ત્રૈમાસિક પરીક્ષામાં મારો પહેલો નંબર આવેલો અને મેં શાળા છોડી ત્યાં સુધી એ જળવાયેલો.

દેસાઈસાહેબ એટલે એન. એન. દેસાઈ, ત્યાંના આચાર્ય. એ જમાનામાં શાળાઓમાં 'ગણિત'માં કાં તો 'લાકડાવાળા'નું પાઠ્યપુસ્તક હોય, અથવા 'એન. એન. દેસાઈ'નું. અત્યંત ઉગ્ર સ્વભાવ એટલે જ દેસાઈસાહેબ. ત્યાં ગરીબોનાં બાળકોયે ઘણાં, બિચારાં માર ખાઈ શકતાં. કેટલાંક તો લઘરવઘર કપડાંવાળાં, અસ્તવ્યસ્ત વાળવાળાં ને ઉઘાડપગાં. ઉઘાડી ગાળોયે બોલી જાણે. મને ભળતાં થોડી વાર લાગેલી, પણ પછી હું ભમરડા, લખોટીઓ અને ગિલ્લીદંડા રમવામાં ઉસ્તાદ થઈ ગયેલો. મિત્રોની ગંદી વાતો ભારે રસપૂર્વક અને આશ્ચર્યથી સાંભળતો. એ બાબતે તેઓ મારાથી ઘણા આગળ હતા ! શાળાના સંડાસની દીવાલો પર ચિતરાયેલાં અશ્લીલ ચિત્રો અને લખાણો મેં પહેલી વાર જોયેલાં.

રિસેસમાં અમે શાળાના ધાબે ચડી નાસ્તો કરતાં. બધાંના ડબ્બામાં ગોળ અને ભાખરી જ હોય. થોડું ઓછું ખાઈને, વધેલી ભાખરીના ટુકડા અમે હવામાં ઉડાડતા. ગોથ મારીને એને હવામાં જ ઝડપી લેતી ચબરાક સમડીઓને જોઈ, ગળાં ફાડીને ચીસો પાડવી, એ અમારો રોજનો પ્રિય કાર્યક્રમ હતો.

શાળામાં આમ તો સફેદ ખમીસ અને ભૂરી ચડી, એ જ ગણવેશ, પણ શિયાળામાં સફેદ લેંઘો પહેરવાની છૂટ અપાતી. એક વાર બન્યું એવું કે રિસેસ પૂરી થઈ ગયેલી અને વર્ગમાં પહોંચી જવાને બદલે, હું પરબનો નળ મોઢે માંડીને પાણી પી રહેલો. અચાનક બરડા પર નેતરની સોટી વીંઝાતાં હું ચીસ પાડી ગયેલો. દેસાઈસાહેબ કેટલું મારી શકે છે, એની મને કલ્પના નહોતી. લેંઘામાં પેશાબ થઈ ગયા પછી પણ એમણે મને છોડ્યો નહોતો. રિસેસ પતી ગયા પછી પાણી પીવું, એ અક્ષમ્ય ગુનો હતો. પણ દસ વર્ષના બાળકને એની ખબર નહોતી.

નેતરની સોટીથી ઊઠતા દર્દની કસકને મેં વર્ષો પછી ફરી અનુભવી, જ્યારે મેં મારા ચાર વર્ષના પુત્રને પહેલી વાર શાળાને હવાલે કર્યો ! મને યાદ છે, એક લોખંડી ઝાંપાને પેલે પારથી મને પોકારતા મારા પુત્રને છોડી મારું શરીર પાછું ફરેલું. શુદ્ધ આંતરિક આવશ્યકતા કોને કહેવાય, એની મને પહેલી વાર જાણ થઈ અને એક સોનેટ મારા વડે

લાખાં, જે સોનેટે માત્ર મને જ નહીં, મારા સાહિત્યકાર-મિત્રોનેય રડાવ્યા, એને અહીં ન ઉતારું, તો એ પણ મારો અક્ષમ્ય ગુનો જ કહેવાય...

પુત્રને પહેલી વાર શાળાએ મૂકતી વેળા

ના દીવાલો, છત પણ નહીં, ઊડતું જાય આગે;
પાંખોને જે 'બસ ચલ !' કહે, આભલું એટલે શું ?
શું છે ફૂલો ? મઘમઘ થતા વાયરા એટલે શું ?
ઊનો ઊનો રવિ અડકતાં ધુમ્મસો કેમ ભાગે ?
ખીણો ભાળી તરત પડતું મેલતી ને ઝિલાતી
મેદાનોમાં, ઝલમલ નદી ખ્વાબ-શી કેમ લાગે ?
- પૂછે નાનું વિહંગ, કલશોરે સરી વૃક્ષ જાગે :
હું ભાળું આ અચરજભરી વારતાને વિલાતી !
છોડાવી મેં મૃદુલ કરથી આંગળી સખ્ત ઝાંપે;
જ્યાં પ્રશ્નોના નહિ, કદી નહિ, ઉત્તરો હોય સાચા !
જ્યાં ભૂંસાતી ક્ષણ ક્ષણ મહીં વિસ્મયોની જ ભાષા !
દેતો સાદો હજ્ય મુજને અંશ મારો જ, કાંપે.
ભીનાં પેલાં સગપણ લઈ આંખથી સ્હેજ લહોઈ,
ખોયા એણે કલરવ હવે, વૃક્ષતા મેંય ખોઈ !

પણ વાત અધૂરી છે, એટલે બાવળા સાથે સંદર્ભ ફરી જોડવો રહ્યો...

એક રવિવારે, ભઈએ મારી સ્કેચબુક ખોલેલી.

'આ... બે ડુંગરા વચ્ચે સૂરજ તેં ચીતર્યો ?' એમણે પૂછેલું.

'હા.'

'કેમ ?'

'બસ, સ્કૂલમાં બધા દોસ્તોએ એવું જ દોરેલું. જલ્દી પતી જાયને ?' મેં કહેલું.

પછી સાંજે એ મને બાવળાથી અમદાવાદ તરફ જતા રોડ પર ફરવા લઈ ગયા,

ખાસા દૂર. ભાગ્યે જ કોઈ ખટારાની આવ-જા હતી, બાકી નીરવ શાંતિ.

'અહીં બેસ.' એક માર્શલસ્ટોન પર મને બેસાડ્યા પછી એમણે સામે આંગળી ચીંધી...

'બેટા, પેલાં જમીન અને આકાશ ભેગાં થાય છે, એને ક્ષિતિજ કહેવાય.' સામે સૂરજ આથમી રહ્યો હતો. તેજ હવાના સુસવાટાઓ વચ્ચે બોલાતા શબ્દોની કોઈ અજબ અસર હતી.

'સૂરજ પૂરેપૂરો ડૂબી જાય, ત્યાં સુધી જોજે ! ક્ષિતિજ પર રંગોયે બદલાશે હોં !' ભઈના હાથ મારા ખભા પર હતા. રંગોત્સવ બની જતો સૂર્યાસ્ત અને નીરવ શાંતિની એક અદ્ભુત જુગલબંધી !

'બેટા, તેં ડુંગરા વચ્ચે ડૂબતો સૂરજ જોયો છે ?

'ના.'

'તો પછી એવું દોરવાનો શો અર્થ ? અહીં ડુંગરા નથી, તો શું થયું ? પહેલાં આપણને

જે ગમે, તે શાંતિથી જોવાનું અને પછી મન થાય તો દોરવાનું ! સૂરજને ધાબે ચડીને જોવાય, ઝાડની ડાળી વચ્ચેથીયે જોવાય ને આ પથરા પર બેસીનેય જોવાય ! તને ગમે, એવી જગાએ તું ઊભો રહી જા. તને ગમે, એ વસ્તુને તું જો અને... પછી દોર, તો તને બહુ મઝા પડશે. બધાં ભલે બે ડુંગરા વચ્ચે સૂરજ દોરીને પતાવી નાંખે, પણ બેટા, તારે તો બધાંથી અલગ કાંઈક દોરવું જોઈએને !' ભઈ બોલી રહ્યા હતા...

ખીજે દિવસે પાછો સોમવાર. ભઈ તો પહેલી સવારે ગાડીમાં અમદાવાદ જતા રહેલા. દસ વાગે શાળાએ જવા હું ઊપડ્યો. કોણ જાણે, મનમાં એક અજબોગરીબ બેચેની. શું કરવું છે, એનીયે ખબર નહીં. ચાલતાં ચાલતાં અચાનક વિચાર આવ્યો કે શાળાએ નથી જવું ! ગણવેશમાં નીકળેલાં, મોડાં પડતાં બાળકોયે રસ્તા પરથી દેખાવાં બંધ થયાં. શાળાથી વિરુદ્ધ દિશામાં દોડતો રસ્તો મને જાણે કે કહી રહ્યો હતો... 'ચલ !'

અચાનક વિચાર ઝબક્યો, કાલવાળી જગા પર જાઉં તો ? એકલો પડું તો ઉદાસ થઈ જનારો હું, પહેલી વાર મનગમતી જગા ભણી એકલો જઈ રહેલો અને આજુબાજુની સૃષ્ટિ ગમવા લાગી હતી.

એ માર્શલસ્ટોન પાસે હાલ તો સાંજની શીતળતા નહોતી, ભઈ પણ નહોતા પણ સામે હતો એક ચમકતો ચડતો સૂરજ ! મેં મારી થેલીમાંથી નોટ કાઢી, ને એનું પાનું ફાડી ગરગડી બનાવી. દૂર એક ખટારો દેખાયો. એ પાસે આવે એ પહેલાં ગરગડીને રોડ વચ્ચે મૂકી દીધી. દોડતા ખટારાની પાછળ હવાનું એવું દબાણ સર્જાતું હોય છે કે કાગળની ગરગડી તરત જ એની પાછળ દોડે ! ને તરત એવું બન્યું ! દૂર સુધી ખટારાનો પીછો કરતી મારી ગરગડી અને ગરગડીનો પીછો કરતી મારી નજર...

કોઈ બાળકને અચાનક એકલા પડવું ગમે અને એના ચહેરા પર તમને અદેખાઈ આવે એવું સ્મિત પણ હોય, તો એને મોટાંઓની ભાષામાં શું કહેવાય ? Turning Point ?

r

વિવેચન

ગઝલ : નિર્મિશની નજરે : નિર્મિશ ઠાકર, ૨૦૦૭, નવભારત

સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૬૦/-.

સાર્ત્રનો સાહિત્યવિચાર : સુમન શાહ, ૨૦૦૭, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,

અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૬૫/-.

ભમરી : સુમન શાહ, ૨૦૦૭, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,

અમદાવાદ, પૃ. ૮૭, રૂ. ૬૦/-.

મારો રસ : શબ્દ : ભગવત સુથાર, ૨૦૦૬, ભાવિક પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૪,

રૂ. ૫૨/-.

ચાર વાર્તાકારો : એક અભ્યાસ : વિજય શાસ્ત્રી, ૨૦૦૭, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,

અમદાવાદ, પૃ. ૩૨૦, રૂ. ૨૦૦/-.

રચનાનો રસારવાદ : ફિલિપ કલાર્ક, ૨૦૦૬, ફિલિપ કલાર્ક, પ્લોટ નં. ૩૪૨/૨, સેક્ટર ૨/બી, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૫૧, રૂ. ૮૦/-.

પ્રાર્થના

અકસ્માતે અથડાતાં કૂટાતાં
ચાર પથ્થરો એકઠા થઈ ગયા.
વાતોએ ચઢવા.
એક કહે, 'હું મંદિરમાં ચણાયેલો હતો
પણ મુસ્લિમોનાં ઝનૂની ટોળાંઓએ તોડફોડ કરતાં
છૂટો પડી હું અહીં પહોંચ્યો છું.'
બીજો કહે, 'હું મસ્જિદમાં ચણાયેલો હતો
પણ હિન્દુઓનાં ઝનૂની ટોળાંઓએ તોડફોડ કરતાં
છૂટો પડી હું અહીં પહોંચ્યો છું.'
ત્રીજો કહે, 'હું દેવળમાં ચણાયેલો હતો
પણ હિન્દુ-મુસ્લિમોનાં ટોળાંઓએ તોડફોડ કરતાં
છૂટો પડી હું અહીં પહોંચ્યો છું.'
ચોથો કહે, 'હું સિનેગોગમાં ચણાયેલો હતો
પણ ખ્રિસ્તીઓનાં ઝનૂની ટોળાંઓએ તોડફોડ કરતાં
છૂટો પડી હું અહીં પહોંચ્યો છું.'
ત્યાં તો, વાવાઝોડું થયું
ચારે સહેજસાજ ઢાલ્યા. ઢાલતાં ઢાલતાં વધુ નજીક આવ્યા.
ખભેખભા મિલાવી તેમણે પ્રાર્થના કરી :
'જોઈએ તો કોઈ ચક્રવાતમાં અમને દળી નાખજો
પણ અમને કોઈ ઝનૂની ટોળાંઓને હાથ ન ચઢવા દેશો.'

(‘શબ્દસૃષ્ટિ’-૨૮૪નું ચોથું આવરણ)

— ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

‘પ્રાર્થના’ સાદાસીધા સોંસરા ગદ્યમાં રચાયેલ ‘ફેબલ’ – બોધકથા- કક્ષાનું કાવ્ય છે. ચાર પથ્થરો એકઠા થઈ પોતે જે સલામત સ્થિતિમાં (ચણાયેલા) હતા એ સૌ મુસ્લિમ – હિન્દુ – ખ્રિસ્તી – હિન્દુમુસ્લિમમિશ્ર ટોળાંઓએ ધર્મસ્થાનોમાં તોડફોડ કરી છૂટા પાડી નાખ્યા એની દારુણ કથની પરસ્પર કહે છે. ત્યાં તો, કુદરતકૃત વાવાઝોડું આવે છે એટલે ચારે પથ્થરિયાં પાત્રોને નિકટ આવવાની ફરજ પડે છે. ‘આફતમાં સૌ એક’ના ન્યાયે પથ્થરમાં કુશળ કર્તાએ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી છે ! કેવી ? તે ભાગ આસ્વાદ ઊતર્યો છે : ‘ચારે સહેજસાજ ઢાલ્યા. ઢાલતાં ઢાલતાં વધુ નજીક આવ્યા.’ ‘ઢાલતાં ઢાલતાં’ પ્રયોગ નોંધપાત્ર. ‘ચાલતાં

ચાલતાં’ લખ્યું હોત તો ‘હાલતાં હાલતાં’ જેટલી જીવંતતા ના વરતાત. ‘ચારે સહેજસાજ ઢાલ્યા’ના વર્ણનથી પાષાણોમાં શનેર્શને પ્રાણસંચારનો અનુભવ સાધારણીકરણ પામ્યો. અન્તિમ ત્રણ લીટી વાવાઝોડું આવ્યા પછીની પ્રાર્થના છે જે એલિયટના કેથેડ્રલ-કોરસની યાદ આપે એવી સ-ચોટ અને સૂચક છે :

ખભેખભા મિલાવી તેમણે પ્રાર્થના કરી :

‘જોઈએ તો કોઈ ચક્રવાતમાં અમને દળી નાખજો

પણ અમને કોઈ ઝનૂની ટોળાંઓને હાથ ન ચઢવા દેશો.’

વાવાઝોડું ‘થયું’ પ્રયોગ સુભગ નથી લાગ્યો જેટલો ‘ચક્રવાતમાં અમને દળી નાખજો.’ ‘દળી’ નાખજોના પ્રયોગ ચક્રવાત પોતે – મહાકાળનું ઘંટીચક્ર હોય એવો સદૃષ્ટ અહેસાસ કરાવે છે.

ઝનૂની ટોળાં કોઈ એક કોમનો ઇજારો નથી એ પ્રસ્તુત કૃતિનો મેસેજ છે ! કમશઃ ઘાતક કૃત્યો કોમાનુસાર આમ છે. મુસ્લિમ, હિન્દુ, હિન્દુમુસ્લિમ એકત્રિત, અને છેલ્લે ખ્રિસ્તી. ટોળાંઓનું ઉત્તેરક પરિબળ ઝનૂન છે. ઝનૂન કોમો વચ્ચે વિભાજન કરે છે, વિચ્છિન્ન કરે છે, વિભક્ત કરે છે જ્યારે વાવાઝોડા જેવી કેલેમિટી પથ્થરોને પણ ખભેખભા મિલાવી પ્રાર્થના-અભિમુખ કરે છે ! જેમનામાં હિંસાભર્યું નરાતાર ઝનૂન હતું તે બધી કોમો પથરા જેવી જડ થઈ ગઈ હતી એટલે એમના બદલે આ પથ્થરોએ દળઈને રાખ થઈ જવાનું પસંદ કર્યું પણ કોમોનાં ઝનૂની ટોળાંઓને હાથે ચઢી તોડફોડ માટે ફેંકાવાનું તદ્દન ના-પસંદ કર્યું.

અત્યાધુનિક કવિ, સમકાલીન બળબળતી સમસ્યાઓ તરફ ઉપેક્ષા કરે છે કે ઉદાસીન રહે છે એનો તાજો સબળ સૂચક ઉત્તર ચન્દ્રકાન્તની આ ‘પ્રાર્થના’ કૃતિ પણ ધ્યાનાર્હ છે. કવિએ અહીં શલ્યા-પથ્થરોને અહલ્યાની જીવંતતા બક્ષી છે !

‘પથ્થર થરથર ધ્રૂજે’ કવિશ્રી નિરંજન ભગતની પ્રખ્યાત કૃતિ યાદ આવે છે જે બાઈબલ કથાને અનુસરી એક પ્રકારનું દ્રવ્યપરિવર્તન (transubstantiation) હતું, જ્યારે ચન્દ્રકાન્તની રચનાના પથ્થર ‘છિન્નભિન્ન છું’ની રાડ પાડી અન્તે ‘પ્રાર્થના’માં ભાવૈક્ય સાધી શક્યા છે. મૂળ બાઈબલકથામાં જેમ બધા જ પાપી હતા, તેમ અહીં સઘળી કોમો ઝનૂન-ઝેરના પાપથી વ્યાવૃત્ત છે. ત્યાં પથ્થર થરથર ધ્રૂજતા હતા, જ્યારે અહીંયે પથ્થર થરથર ધ્રૂજી તો ઊઠ્યા પણ છેવટે આર્તનાદમાં પસંદીદા વિકલ્પ – અમને ઝનૂની ટોળાંઓને હાથ ન ચઢવા દેશો – પ્રોપોઝ કરી સૂચવી શક્યા.

મનુષ્યજાતિને સમૂહ ટોળામાં ‘હટ’ કરવાનું, જખમ કરવાનું મન કેમ થાય છે ? એવી વૃત્તિનું નિદાન બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક જેકબ બ્રોનોવ્સ્કીએ વર્ણવ્યું છે :

“The wish to hurt; the momentary intoxication with pain, is the loophole through which the pervert climbs into the minds of ordinary men.”
(‘The Face of Violence’, 1954)

— દુઃખ, વેદનાની ક્ષણોનો પણ એક ક્ષણિક નશો હોય છે અને એના કેફમાં ઈજાજખમ પહોંચાડવાની છટકબારી મારફત હિંસાની વિકૃતિ સામાન્ય લોકના મગજ પર સ્વાર થઈ જાય છે.

આવું સામાન્ય લોક સમ્-કૃતિ રચી જ શકે અને નશામાં ટોળા રૂપે વિ-કૃતિનો શિકાર પણ થઈ શકે. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના ચતુર્ભુજ પથ્થરની 'પ્રાર્થના' ચતુર્વર્ણો, ચાર કોમો સુધી પહોંચશે ? ભલે 'વિશક્લ શિન્કિંગ' વસ્તુકૃતિ લાગે પણ એક કવિનું પોઝિટિવ શિન્કિંગ કાવ્યરૂપમાં ઢળી વહ્યું એ સંસ્કૃત જગતની જાગૃતિ ચીંધે છે.

r

સાભાર
ગ્રંથસ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

મિયાં ને મહાદેવનો મેળ પડશે જ પડશે : કાન્તિ શાહ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૬, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૧, પૃ. ૮૦, રૂ. ૩૦/-.

આશાની કાંતિ : લે. એરિક ફ્રોમ, અનુ. કાંતિ શાહ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૬, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૧, **શાણો સમાજ :** લે. એરિક ફ્રોમ, અનુ. કાંતિ શાહ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૬, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૧, પૃ. ૧૬+૧૯૨, રૂ. ૪૦/-.

અહિંસાની ખોજ : સંકલન : કાલિન્દી, અનુ. મીરાં ભટ્ટ, દ્વિતીય-૨૦૦૬, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૧, પૃ. ૨૨૨, રૂ. ૫૦/-.

કાર્યકર્તા પાથેય : વિનોબા, સંકલન : કાંતિ શાહ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૧, પૃ. ૧૨૬, રૂ. ૩૫/-.

ધરમ બધા આપણા : વિનોબા, સંકલન : હરિવિલાસબહેન, ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૧, પૃ. ૪૦, રૂ. ૧૦/-.

વસુંધરાનું વંઠેલ સંતાન : ડૉ. મહેરવાન ભમગરા, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૧, પૃ. ૩૨, રૂ. ૧૫/-.

દાકતરી વ્યવસાયમાં સત્ય આગ્રહ : ડૉ. મહેરવાન ભમગરા, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૬, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૧, પૃ. ૬૪, રૂ. ૨૦/-.

વિજ્ઞાન-અધ્યાત્મ : વિનોબા, સંકલિત : કાંતિ શાહ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૧, પૃ. ૧૪૨, રૂ. ૫૦/-.

હિંદ સ્વરાજ : એક અધ્યયન : કાંતિ શાહ, ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૧, પૃ. ૨૦+૨૭૨, રૂ. ૫૦/-.

ભવાઈ અને તેનું લાક્ષણિક આહાર્ય : નેપથ્ય વિધાન : મૂળ : ગોવર્ધન પંચાલ, અનુ. જનક દવે, ૨૦૦૬, જનક દવે, ૨૦, સ્વૈરવિહાર, ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ માર્ગ, અમદાવાદ, ૧૫, ૧૬+૮૦, રૂ. ૬૦/-.

ભારતીય સાહિત્ય

વર્ષ ૨૦૦૪નો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ

પુરસ્કાર કાશ્મીરી કવિ રાહીને

નવનીત જાની

આધુનિક કાશ્મીરી સાહિત્યના વિકાસમાં ગુલામ મોહમ્મદ મહજૂર અને દીનાનાથ કૌલ 'નાદિમ'ની સાથે કવિ અબ્દુલ રહેમાન 'રાહી' (જ.તા. ૬-૫-૧૯૨૫)નું પ્રદાન અનન્ય રહ્યું છે. કાશ્મીરી ભાષાના આ મૂર્ધન્ય કવિ, વિવેચક, ચિંતક અને સંપાદકને તાજેતરમાં વર્ષ ૨૦૦૪નો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર અર્પણ કરવાની ઘોષણા થઈ છે. આ સંદર્ભમાં એમનો થોડો પરિચય અને એક કાવ્યકૃતિ પ્રસ્તુત છે.

અભ્યાસકાળથી જ કવિતાના રંગે રંગાયેલા રાહીએ શરૂઆતમાં ઉર્દૂ ભાષામાં કાવ્યસર્જન કર્યું હતું. એ સમયે 'કલકલા-એ-જહરફિશ' અને 'ફૈસલા' જેવી એમની કાવ્યકૃતિઓએ અનેક ગણમાન્ય ઉર્દૂ સર્જકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એમનું બાળપણ ઘણી અભાવસ્થામાં વીત્યું હતું. સદા સંઘર્ષરત રહેલા આ કવિએ ૧૯૫૨માં અંગ્રેજી અને ૧૯૬૨માં ફારસી વિષય સાથે અનુસ્નાતકની ઉપાધિ મેળવી. સમર્થ કાશ્મીરી કવિ અને કાશ્મીરી ભાષાના પ્રથમ વાર્તાકાર, નિબંધકાર, નાટ્યકાર 'નાદિમ' (૧૯૧૬)ના સંપર્કમાં આવતા એમના સર્જનને ભાષાકીય વળાંક તો સાંપડ્યો જ, સાથોસાથ 'નાદિમ'ના સૂફી ચિંતનનો પણ પ્રભાવ પડ્યો.

એ સમયે પ્રગતિશીલ લેખક સંઘનો સારો એવો દબદબો. કવિ પ્રગતિશીલ લેખક સંઘ તરફ આકર્ષાયા અને સંઘનું મહાસચિવ પદ સંભાળ્યું, એ અગાઉ એમનાં કાવ્યોમાં અસ્તિત્વના પાયાના પ્રશ્નો સામે ઝૂઝતો મનુષ્ય દેખાઈ આવ્યો હતો. એ મનુષ્ય, વાસ્તવિકતા સાથે પનારો પાડનાર ધરાતલનો મનુષ્ય હતો. અકલ્પનીય માનવતા અને અકલ્પનીય અમાનવીયતાનો બોધ એમના સર્જનનું એક મહત્ત્વનું પ્રેરકબળ ગણાય. એમના સાહિત્યસર્જનને સમજવતા માટે મૂર્ધન્ય કાશ્મીરી વાર્તાકાર અખ્તર મોહિયુદ્દીનના શબ્દો ઘણા યથોચિત લાગે છે, 'જીવનનું પ્યારું અને લાડકવાયું સંતાન કલા, ત્યાં સુધી જીવતું રહી શકે છે, જ્યાં સુધી એ જીવનના વક્ષસ્થળનું સ્તનપાન કરતું રહે છે. કલા જીવનથી અલગ થઈ કે નિષ્પ્રાણ થઈ સમજો... મહાન કલા એ કહેવાય જેમાં જિવાતા જીવનનો ધબકાર હોય, જેના ચહેરા પર એક નિર્દોષ અને સુકુમાર શિશુ જેવું હાસ્ય હોય.' આધુનિક મનુષ્યની એકલતા, વિચ્છિન્નતા, આસ્થાહીનતા રાહીનાં કાવ્યોમાં પ્રબળ રૂપે, ઘણી વાર મુખરતાથી પ્રતિબિંબિત થાય છે.

એમના પાંચેક જેટલા કાવ્યસંગ્રહોમાં 'નો-એ-સબા' (૧૯૫૮) પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. આ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ માટે એમને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર (૧૯૬૧) મળ્યો છે. 'સિયાહ રુદા જેરન મંજ' એમનો નવો કાવ્યસંગ્રહ છે. એમણે અનેક પ્રયોગાત્મક અને પરંપરિત શૈલીમાં કાવ્યો લખ્યાં છે. પ્રકૃતિના કોઈ આદિમ તત્ત્વ સાથે માનવ-અસ્તિત્વનો તાર મેળવી જીવન-મરણનું ગાન કરવાનું એમને વધુ ફાવ્યું છે. એમનાં કાવ્યોમાં પરંપરિત,

પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક મિથકોનો વિનિયોગ પણ જોવા મળે છે. એમનાં કાવ્યો પર એક તરફ ઉર્દૂ કવિઓ ઇકબાલ, ફૈજ અહેમદ ફૈજ અને અલી સરદાર જાફરીનો પ્રભાવ દેખાય છે તો બીજી બાજુ કાશ્મિરી કવિઓ કલ્હણ, લલ્લેશ્વરી, શેખ નસીરુદ્દીન અને લલદ્વયનની છાયા ય વરતાય છે.

સત્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને અન્યાય પ્રત્યેની અડગતા - જુઝારુપણાએ એમને કોઈ નોકરીમાં ખાસ ઠરવા દીધા નથી. પ્રારંભમાં સાર્વજનિક નિર્માણ વિભાગમાં કારકુની કરી અને છેલ્લે કાશ્મિર વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રથમ પ્રોફેસર એમેરિટસનાં માન-પદ પામ્યાં. આ બન્ને નોકરીઓ વચ્ચે એમણે સત્તા અને જનતાનાં ઊંડાં જડ-જટિલતા વિશે નિસબતથી વિચાર્યું છે. એમનો શબ્દ ક્યારેય ઠરીને બેઠો નથી અર્થાત્ હિમગિરિયુક્ત કાશ્મિરના હૈયે લાગેલી અને દેશ આખાને દગ્ગડતી આગ એમની કલમમાંય આવી બેઠી છે. ડાબેરીઓની ઉર્દૂપરસ્ત ભાષાનીતિના વિરોધમાં એ પ્રગતિશીલ લેખક સંઘને છોડી શક્યા છે, તો માનવ સંસાધન મંત્રાલયની એમેરિટસ ફેલોશિપ ય મેળવી શક્યા છે. એમને પદ્મશ્રીનું સન્માન પણ પ્રાપ્ત થયું છે. કાશ્મિરી ભાષાના પ્રથમ માસિક 'કવાંગપોશ'નું સંપાદન પણ કર્યું છે ('કવાંગપોશ'ના પ્રથમ સંપાદક 'નાદિમ' હતા.)

આવા બહુઆયામી સર્જક જ્ઞાનપીઠથી સન્માનિત થાય છે એનો આનંદ અને અભિનંદન.

અહીં એમના એક કાવ્ય 'હન્દિફાનૂસ'નો અનુવાદ આપ્યો છે. 'હન્દિફાનૂસ' એટલે એક એવું ઘાસફૂલ જે પ્રારંભમાં નાના છત્ર જેવું હોય છે. (આપણે ત્યાં આછા પીળા રંગનું નાજુકનમણું ફૂલ જોવા મળે છે. એ ખાસ તો પ્રથમ વરસાદ બાદ ઘાસ સાથે ઊગી નીકળે છે.) આ ફૂલની ઝીણી પાંખડીઓ અને પરાગ હવાની હળવી થપાટથી વિખેરાઈ જઈ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે. આ ઘાસફૂલનું ઊગવું જેટલું સહજ-સ્વાભાવિક હોય છે, વીખરાવા મશે એટલી જ સાહજિક, એની હયાતીની ક્ષણભંગુરતા. એક ફૂલ રૂપે વીખરાઈ અસંખ્ય ફૂલો થઈ ઊગવું આ ઘાસફૂલની પ્રકૃતિ છે.

ઘાસફૂલ | અબ્દુલ રહેમાન રાહી, અનુ. નવનીત જાની

ન મારશો મને ફૂંક...

હું અત્યંત કોમળ

હા, કોમલાંગ ઘણું.

રંગ ધવલ, રૂની પૂણી પર પડેલ

લોટનો કણ જાણે !

સ્વરૂપ : ગોળાકાર, સૂર્યસમું

બાહ્ય રેશમી ફરફર

અંતરથલે કલાપૂર્ણ ચમત્કૃતિથી આશ્ચર્યમઢ્યું.

જાણે બ્રહ્માંડનો અબોલ ઉત્તરાધિકારી

માટીમાંથી ફૂટેલું

વર્ષાથી પોષિત

સૂર્યતાપ વડે પીધેલું શૈશવ.

સૂણી કલશોર, ઝરણાની ખળખળ

ઉન્નતભૂ રહી નિરખ્યું ગગનને.

હતું કે અવગત થઈશ

દિવસના હર એક રહસ્યથી.

ન રહું સ્મરણે,

રાત્રિ, અંધકાર, હાય !

આવ્યું કયા મલકથી, ક્યાં જવાનું ?

નિરખી શક્યું ન એક નજરભરી નિજને...

કિન્તુ

ન મારશો હળવી ફૂંક...

અત્યંત કોમળ છું

કોમલાંગ એટલું કે -

(સૌજન્ય : 'નયા જ્ઞાનોદય')

T

નાટક

સાંકડી ગલી : પ્રિ. કેશુભાઈ પટેલ, ૨૦૦૭, અમૃતપર્વ સમિતિ, મહેસાણા, પૃ. ૧૪૮, રૂ. ૧૨૦/- **મકસદ :** લાભશંકર ઠાકર, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૯, રૂ. ૮૫/- **રમેશ શાહનાં પ્રતિનિધિ એકાંકીઓ :** સંપા. અમિત શાહ, વત્સલ શાહ, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦૧, રૂ. ૧૧૦/-

બાળસાહિત્ય

આવો, ગાઓ, નાચો તક્ષિન : જનક દવે, ૨૦૦૭, પ્ર. જનક દવે, ૨૦, સ્વૈરવિહાર, ડો. વિક્રમ સારાભાઈ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫, પૃ. ૧૮+૧૫૦, રૂ. ૭૫/- **વાચા ફટ્ટી વૃક્ષોને :** જનક દવે, ૨૦૦૭, પ્ર. જનક દવે, ૨૦, સ્વૈરવિહાર, ડો. વિક્રમ સારાભાઈ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫, પૃ. ૧૪+૮૮, રૂ. ૭૦/-

જ્યંત ખત્રીની વાર્તાની ભાષા અને શૈલી | હરિકૃષ્ણ પાઠક

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપના બાદ ૧૯૮૨-૮૩ના અરસામાં માંડવીમાં ‘બકુલેશનગર’માં એક સાહિત્ય-મેળાવડો થયેલો. ત્યારે ‘સંસ્મૃતિ’ નામનો ડૉ. જ્યંત ખત્રી સ્મૃતિ સંચય મળેલ. આ સ્મૃતિગ્રંથમાં વાર્તાકાર જ્યંત ખત્રી વિશે ઘણી રસપ્રદ અને તેમની ઓળખ પામવામાં ઉપયોગી નીવડે તેવી માહિતી ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ આપણે ત્યાં સાધારણ રીતે બને છે તેમ – આ સર્જકને ઉચિત સ્થાન-માન મળ્યાં નથી તેવી ફરિયાદનો સૂર અને કંઈક ભાવુકતાથી થયેલાં લખાણો પણ છે. અને મૂલ્યાંકન થવું થોડું બાકી હોવાનું લાગેલું. વર્ષો પછી, ઉક્ત સ્મૃતિગ્રંથમાં એકાધિક લેખના લેખક શ્રી સુરેશ દલાલ આ વાર્તાકારના ત્રણે સંગ્રહો એક જ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ કરી આપે છે અને સાથે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનાયે આપે છે.

અગાઉના લેખમાં શ્રી સુરેશ દલાલે નોંધેલું કે ‘ગુજરાતી વાર્તા અને જ્યંત ખત્રીની ભાષા’ વિશે અલગ વિવેચનલેખ કરવો પડે એવું કામ એમણે કર્યું છે. અને ઉક્ત પ્રસ્તાવનામાં આ ભાષાસમૃદ્ધિનો અછડતો ખ્યાલ આપે એવો એક ફકરો તેમણે તારવીને મૂક્યો છે. (પ્રસ્તાવના. પૃ. ૨૨)

‘ફોરો’ (૧૯૪૪)ની ૧૪ વાર્તાઓ, ‘વહેતાં ઝરણાં’ (૧૯૫૨)ની ૧૬ વાર્તાઓ અને ‘ખરા બપોર’ (૧૯૬૮)ની ૧૧ વાર્તાઓ મળી કુલ ૪૧ વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં આ વાર્તાકારની ભાષા એક જુદી મુદ્રા ધરાવે છે એવું લાગવા ઉપરાંત લેખક કંઈક નિરાંતે વાર્તાલેખન કરે છે તેવી યે છાપ પડે છે.

લેખકની ખૂબ જાણીતી વાર્તા ‘તેજ, ગતિ અને ધ્વનિ’ના સંદર્ભમાં લેખકે શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષીને લખેલા તા. ૧૩-૩-૬૧ના પત્રમાં જણાવે છે કે — I agree with you at a point that the story is lengthy without advantage... આ નિખાલસતા ગમી જાય એવી છે. પોતાની વાર્તાઓ વિશે અને વાર્તાનાં પાત્રો વિશે આ જ પત્રમાં વધુમાં જણાવે છે કે — I am terribly attached to my place and my people... (પ્રસ્તાવના. પૃ. ૧૬) I know them through and through. I know all ‘whys’ and ‘hows’ about them... અહીં ક્યાં યે લેખકના શબ્દમાં સંશય થતો નથી. તેમની સચ્ચાઈ સ્પર્શે છે. લેખક વાર્તાકારના અનુભવનું મૂલ્ય ઘણું ઊંચું આંકે છે અને સુરેશ જોષીના સંદર્ભમાં તો એવું વિધાન પણ કરે છે કે તેમને જીવનનો સીધો સ્પર્શ નથી. તેમની પાસે જે કંઈ સંપર્ક છે તે વાચન અને સાહિત્ય દ્વારા મળેલો છે. Second hand experience છે.

— આમ પોતાના વિશે અને પોતાની વાર્તાઓ વિશે — સર્જન વિશે એક ચોક્કસ ધારણા લઈને ચાલતા આ લેખક આ અર્થમાં યે થોડા જુદા છે. આમેય જેઓ સાહિત્યસર્જન (કે વિવેચન પણ) તેમની ફરજ કે વ્યવસાયના ભાગ રૂપે ન કરતા હોય પણ કાર્યક્ષેત્ર અલગ હોવા છતાં કોઈ આંતરિક જરૂરથી — inner urgeથી કરતા હોય તેમના સર્જનમાં કશોક

વિશેષ જોવા મળે છે. ડૉ. ખત્રીની વાર્તાઓનો પરિવેશ (locale) મુંબઈનગર અને કચ્છની ધરતીનો રહ્યો છે અને વાર્તાઓ આ બે વિશ્વની મળે છે. પણ વધુમાં વધુ આશ્ચર્ય એ થાય છે કે કચ્છની ધરતી અને ત્યાંના — મુખ્યત્વે નિમ્ન સ્તરના લોકોની વાર્તાઓમાં ક્યાંયે કચ્છની ભાષા — એક ઉદ્ગાર પૂરતી યે ખપમાં લેવાઈ નથી. જ્યારે મુંબઈના પરિવેશની વાર્તાઓમાં પાત્રોચિત ભાષા — મરાઠી સુધ્યાં — ખપમાં લેવાઈ છે. આમ કેમ કર્યું હશે તેનો કોઈ ઉત્તર જડતો નથી.

બને કે લેખકે કલમ ગ્રહણ કરી ત્યાં સુધીમાં આપણે ત્યાં ‘વાર્તા’ અને તેને માટે ઉચિત એવું ગદ્ય ધૂમકેતુ-મેઘાણીમાં સિદ્ધ થઈ ગયેલાં અને ‘દ્વિરેફની વાતો’માં ઠીક ઠીક પ્રયોગો પણ થઈ ચૂક્યા હતા. અને છતાં આ લેખકને તેમના કિસમ કિસમનાં અનુભવો અને વિલક્ષણ ચરિત્રોની જે કથાઓ આલેખવી હતી તે સામગ્રી અને તેનાથી લેખકના ચિત્તમાં જાગેલું સંવેદન એવાં પ્રબળ હતાં કે જેને આપણે માન્ય ભાષા કે પ્રમાણભાષા કે પછી નાગરભાષા કહીએ તેને ખપમાં લઈને પણ આ લેખકે ચુનંદી વાર્તાઓ આપી અને પોતાની એક મુદ્રા સ્થાપી. આમ થઈ શક્યું એનું કારણ એ કે અહીં ઘણું બધું એવું છે જે પ્રથમ વાર મળે છે. લેખક પાસે પાત્રોચિત ભાષા વાપરવાનું સામર્થ્ય છે, પણ તે માટે આગ્રહ જણાતો નથી. આથી ‘ઘાડ’નો ઘેલો જે કંઈ બોલે છે તેના કરતાં તેના વર્તનમાંથી તે વધુ પ્રગટ થતો લાગે છે. ‘કાળો માણસ’ જેવી વાર્તામાં આખો પરિવેશ અને પાત્રો દરિયો અને વહાણવટું ને દરિયાખેડુ લોકોનો હોવાથી જે સામગ્રી વર્ણવાઈ છે તેમાં અનિવાર્ય રૂપે એ સૃષ્ટિનું વર્ણન મળે છે — પણ ભાષા તો ઉપર કહ્યું તેમ માન્ય ભાષા જ રહે છે.

અલબત્ત, પ્રાંતભેદે આ વ્યવહારભાષામાં યે થોડું થોડું અંતર હોય છે અને કદાચ એ જ કારણે હશે કે અહીં કેટલાક ભાષા-પ્રયોગો, જુદા પડતા હોય તેવા વારંવાર મળે છે. આવો એક પ્રયોગ છે ‘મરી ગઈ.’ કેટલાંક ઉદાહરણો —

‘એ ટીખળમાં જોરથી ખરબચડું હસી પડી પણ બીજી પળે એના સ્વભાવની મશકરી મરી ગઈ.’ (લોહીનું ટીપું, પૃ. ૩૧)

‘એ સાંજ મરી ગયા પછી અમારી મિજલસ’ની રાત કોઈ દહાડો પડી નહીં.’ (યાદ અને હું, પૃ. ૪૬)

‘એની માની ઉધરસ પણ મરી ગઈ.’ (ખીચડી, પૃ. ૧૬૭)

‘સંધ્યા મરી ગઈ. રાત જામી પડી. (ખીચડી, પૃ. ૧૬૪)

‘અને સાંજ મરી જતી ત્યારે છબીઘરમાંથી ઈશક, મસ્તી, ભજન, શરાબ, સંત, વેશ્યા, સતી, સજ્જન અને દુર્જન્યનું અવનવું સંગીત લાઉડસ્પીકરને ખોખરું બનાવતું.’ (ખીચડી, પૃ. ૧૬૪)

‘એના નિશ્વાસની ઉષ્મા હોઠો પર મરી ગઈ.’ (માટીનો ઘડો, પૃ. ૩૬૭)

‘હૃદયનો એક થડકો બીજામાં અટવાઈ ગયો હતો.. અને એક આરજૂ હોઠ પર મરી ગઈ હતી.’ (માટીનો ઘડો, પૃ. ૩૭૪)

વાર્તાઓનો કથા-પ્રવાહ એવો ચાલે છે કે ધ્યાનથી ન જોઈએ તો આ એકનું એક ક્રિયાપદ લેખક કેમ ઉપયોગમાં લેતા હશે એવો પ્રશ્ન પણ ન થાય.

આવું જ એક બીજું ક્રિયાપદ વારે વારે યોજાતું રહે છે : ‘ગુમાઈ જવું.’

‘એની આંખો બેબાકળી, પેલા ઓરડાના અંધારામાં દોડતી ગુમાઈ ગઈ.’ (નથુની અસ્વસ્થતા, પૃ. ૨૬૩)

‘રોષમાં વિંઝાતા પવનના બેકાબૂ મિજાજના મિશ્રણમાં મંગળગિરિના નિઃશ્વાસ ગુમાઈ ગયા.’ (નથુની અસ્વસ્થતા, પૃ. ૨૬૩)

‘બગાસું ખાતાં ખાતાં જ્યાં લખડીની આંખ ગુમાઈ જતી એવું રંગ અને મિજાજ બદલ્યે જતું આકાશ.’ (ખીચડી, પૃ. ૧૫૭)

‘અને આવું જ એક ત્રીજું ક્રિયાપદ છે : ‘ભાસ્યું’ (હવે તો કવિઓ પણ નથી યોજતા.)

‘આ ઘડીએ મને ક્યાંય અજવાળાનું ટપકું દેખાયું નહીં અને મને એ અંધારું ઉખાભર્યું અને સુંવાળું ભાસ્યું—’ (હીરો ખૂંટ, પૃ. ૮૬)

‘જરા વાર એ શયનખંડમાં અંધારું ગૂંચળાતું ભાસ્યું.’ (દરવાજા બહારની દુનિયા, પૃ. ૩૩૨)

‘વેલું આકાશ જેટલું દેખાય છે તેટલું મુક્ત ન ભાસ્યું.’ (કાળજૂના ડુંગરા, પૃ. ૩૩૫)

‘મારી મરજી વિરુદ્ધ મને ભાસ્યા કર્યું કે એ સાચો હતો ને હું ખોટો હતો.’ (સત્ય અસત્ય, પૃ. ૨૫૮)

‘સૃષ્ટિનું બધું લાલિત્ય, બધું સૌંદર્ય અને બધી સૌમ્યતા મને ઓસરી જતાં ભાસ્યાં. (એજન, પૃ. ૨૫૮)

‘મારા નિશ્વાસની ઉષ્ણતા મને અમાનુષી ભાસી.’ (પતંગનું મોત, ૨૭૮)

‘ભીંસેલા દાંતવાળું પુરુષનું મોઢું ભયજનક ભાસ્યું.’ (ખરાં બપોર, પૃ. ૪૦૨)

ક્યાંક નવાં ક્રિયારૂપો સર્જવાનો પ્રયત્ન પણ દેખાય છે :

‘પંખો અવાજ કરે છે, ઘડિયાળ કટકટે છે.’ (જળ, પૃ. ૪૬૮)

‘એ ટેકાઈને ચાલ્યો.’ (જોસેફ મેકવાન : આદેશ્યો, ઉદ્દેશ્યો, ઉત્સાહ્યો, મર્યાદા, બથવાટ્યો)

કંઈક અનવધાનથી કે પછી પ્રમાદથી (કે પછી એક વાર લખાઈ ગયેલું ફરી વખત ન જોવાની ટેવથી) પણ કેટલાંક શિથિલ વાક્યો અને પ્રયોગો મળે છે.

‘ઓગણીસસો બત્રીસનો પ્રતાપ આજે આમ બેસી ન રહેત; પણ આજે એના પિતાએ એને ધંધામાં નાખ્યો હતો. એના પિતાએ એને સમૃદ્ધિની સહજતા, બિનમહેનત અને એશઆરામનો પરિચય કરાવ્યો હતો.’ (પ્રતાપ, ઓ પ્રતાપ, પૃ. ૨૦૮)

‘એણે ગિરગામમાંથી એક બંગાળી છોકરીને ઉપાડી... જરા ભરાવદાર, સ્વચ્છ, કળાભરી, દુખદ અને કોમળ આંખોવાળી.’ (એજન, પૃ. ૨૦૮)

‘એણે બંને હાથથી મોઢું ઢાંકી રડી દીધું. એની આખી સુરીલી કાયા થથરી ઊઠી.’ (એક મહાન મૈત્રી, પૃ. ૧૩૨)

‘મારી વધેલી દાઢી, ફાટેલાં કપડાં મારું ગૌરવ બની ગયાં હતાં અને મારો ઝીણો પાતળો દેહ જેમ વધારે ઝીણો તેમ સુલભ્ય બનતો જતો હતો.’ (પતંગનું મોત, પૃ. ૨૭૩)

‘બંદૂકનો એક ધડાકો અને એની પાછળ વિસ્તાર પામતું નિઃશબ્દ, નિરાકાર અવકાશ !’ (માટીનો ઘડો, પૃ. ૩૬૮)

‘સમજાવટ, સમતોલપણું અને સુગોળતાનો સુમેળ જે સૌંદર્ય જન્માવે છે તે સૃષ્ટિમાં

ક્યાંક અને કોઈ વાર જ જોવા મળે છે એવી એ યુવતી સ્વયં મૂર્તિમંત સૌંદર્ય હતી.’ (મુક્તિ, પૃ. ૪૭૩)

હાસ્ય કે સ્મિતના પર્યાય રૂપે ‘મુસ્કુરાહટ’ કે ‘મુસ્કાન’ યોજી શકાય, પણ અહીં ‘મુસ્કેરાટ’ મળે છે. એ જ રીતે ફૂલો માટે ‘પાકાં’ વિશેષણ પણ જ્યતું નથી. અન્યત્ર ‘પંચાત કરવી’ એ અર્થમાં – હું ઓછી જ બધાંની પંચાત સેવું છું ? – એવો પ્રયોગ મળે છે. તો ‘કુતૂહલ’ને બદલે ‘કુતૂહલતા’ પણ વાંચવામાં આવે છે. (પૃ. ૪૭૪, ૪૭૮, ૪૮૦)

આ વાર્તાકાર એવા મોટા ગજાના સર્જક છે કે તેમની પાસેથી ઊંચી અપેક્ષા રહે તે કારણે ઉપર જોયું તેમ થોડું ઝીણું કાંત્યું છે. પણ આ વાર્તાઓમાં સમગ્રપણે જે ઉપલબ્ધિ છે તેની નોંધ લીધા વિના ન ચાલે.

ડૉ. ખત્રી જેમ કરુણને ઘૂંટીને ઘેરો બનાવતા નથી, કે રુરુદિષા તો સ્ત્રી-પાત્રોમાંયે આરોપિત કરતા નથી અને એકંદરે તટસ્થ કલાકારનો સંયમ જાળવીને ચાલે છે તેમ, અપવાદો બાદ કરતાં હળવું નિરૂપણ કરવાનું વલણ પણ તેમનામાં નથી. આવાં જે અપવાદનાં સ્થાનો છે તેમાં ‘અમે બુદ્ધિમાનો’ અને ‘એક મહાન મૈત્રી’માં જોવા મળે છે. ‘અમે બુદ્ધિમાનો’માં તો ધરાતલના વાસ્તવને પૂરેપૂરું પામ્યા-સમજ્યા વિના જગતનું પરિવર્તન કરી નાખવા માગતાં યુવક-યુવતીઓની કંઈક સમભાવ યુક્ત વિડંબના છે, તો ‘એક મહાન મૈત્રી’માં ગામડિયણ પત્ની મણિનો પતિ ગૌરીશંકર પોતાને એક નર્સ – રમા સાથે મૈત્રી છે તેનું જે મિથ્યા ગૌરવ લીધા કરે છે; ને વળી એ મૈત્રી શુદ્ધ મૈત્રી જ છે તેવું જાતને મનાવવા જે મનોવ્યાયામ કરે છે તેનું હળવું નિરૂપણ થયું છે. પત્ની અકળાઈને કહી નાખે છે : ‘તમે પેલી રાંડ નરસ જોડે કેમ ફર્યા કરો છો ?’ ત્યારે થાય છે એવું કે ‘ગૌરીશંકરને મોઢે કોઈએ હજી સુધી આવું કહ્યું નહોતું. જોકે પીઠ પાછળ એવી ઘણી વાતો થાય છે એવી કલ્પનામાં એમણે આનંદ ભોગવ્યો હતો.’ (પૃ. ૧૩૧) – એવો ઇશારો થયો છે.

‘હું, ગંગી અને અમે બધાં’માં આવું એક હાસ્યનું સ્થાન સહજ આવી ગયું છે. તેર તેર મહિનાથી માલમો, ખલાસીઓ અને ખારવાઓનાં કુટુંબીજનો, સ્વજનો દરિયો ખેડવા ગયેલાઓની રાહ જુએ છે. લડાઈ ચાલી રહી છે અને જાપાને વહાણો પકડ્યાં છે એવી અફવા આવી ચૂકી છે ત્યારે ભણેલો-ગણેલો ગણાતો છગુ તેલી ચિંતાતુર લોકો વચ્ચે આવે છે ને પ્રેમજી મહારાજ તેને પૂછે છે : ‘હેં છગુ, આ મહિનાની ખાંડ ક્યારે મળશે ?’ (પૃ. ૨૩૨)

જેમ વાયકને, તેમ ખુદ લેખકને ય મનમાં વસી ગયાં હોય તેમ કેટલીક ઉપમાઓ – વર્ણનોની પુનરુક્તિ થતી જોવા મળે છે.

‘દૂર – પાછળ ફરીને જોયું તો કોઈ દેખાતું નહોતું. બસ ગઈ એ દિશામાં એક ગામડું, ફૂતરું ટૂંટિયું વાળીને પડચું હોય એમ નિરાધાર પડચું દેખાતું હતું.’ (સત્ય અસત્ય, પૃ. ૨૫૭)

‘અને એમ જ વિચારોમાં ને વિચારોમાં એણે ડુંગરની ધાર ઓળંગી, ત્યાં ફૂતરા જેમ ટૂંટિયું વળીને પડેલું એનું ગામ દેખાયું.’ (કાળજૂના ડુંગરા, પૃ. ૩૩૮)

‘બારણાના ઉંબરા આગળ, અજવાળાં અને અંધારાં જ્યાં ભેગાં થયાં હતાં ત્યાં ઊભી ઊભી મણિ એને જોઈ રહી.’ (નથુની અસ્વસ્થતા, પૃ. ૨૬૫)

‘મણિ ઓસરી અને ઓરડાના ઉંબરા પાસે જ્યાં અંધારાં અને અજવાળાં ભેગાં થતાં

હતાં ત્યાં સ્વસ્થ અને શાંત બેસી રહી.’ (નથુની અસ્વસ્થતા, પૃ. ૨૬૬)

આ જ પ્રકારે રૂક્ષ, જાકારો દેતી ધરતી, ધૂળની આંધી, પવનનાં તોફાન, જાર, બાવળ ને લીંબડાનાં ઝાડ, કિંકિયારી પાડી ઊડી જતાં કાગડા, કાબર ને હોલા, માટીના ટીંબા ને થોરનાં ધુંગા, તપતી રેતી ને અફાટ રણપ્રદેશનાં જે વર્ણનો આવે છે તે જે તે સ્થળે ઉચિત રીતે આવે છે. આથી આ પુનરાવર્તનો કઠતાં નથી.

માણસના વર્તનને વર્ણવીને તેના મનોગતને અને વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરતાં આલેખનો મનમાં વસી જાય છે.

‘ધીમેથી સંભાળીને અને ચોકસાઈથી એ જમીન પર બેઠી અને નીચું માથું કરી એ ધૂળમાં આંગળીએથી વિસોટા કરવા લાગી.’ (હું, ગંગી અને અમે બધાં, પૃ. ૨૩૩)

‘સંતોષે ભૂટની એડી પર પાઈપ ઠોકીને ખાલી કરી. પછી પાઈપના મોઢામાં એ કશુંક શોધતો હોય અને શું શોધી રહ્યો છે એની ગતાગમ ન હોય એમ મૂઢની જેમ મોઢું વિકાસીને જોઈ રહ્યો.’ (સિબિલ, પૃ. ૩૮૬)

પરિસ્થિતિની કરુણતા વધતી વધતી કેવી થઈ છે તેનું વર્ણન એક તેલી કેવું કરે છે એ જોઈએ –

‘દુઃખની અતિશયતાથી જેમ રુદન રફતે રફતે લાગણીહીન ક્રિયા થઈ પડે છે, તેમ હસવાના કારણ સિવાયનું હાસ્ય પણ એવી જ લાગણીવિહીન ક્રિયા બની શકે છે. અમારાં રુદન અને હાસ્ય એવાં કંગાળ બની ગયાં હતાં ! લાલજી એના છોકરાને લાકડીએ મારતો પણ એના કોધમાંથી ડંખ ઊડી ગયો હતો.’ (હું, ગંગી અને અમે બધાં, પૃ. ૨૩૩)

કશા આયાસ વિના પ્રતીક યોજાઈ જતું જોવા મળે છે.

વખાની મારી નૂરી સ્ત્રીને માટે તરણોપાય એવો ધંધો લઈ બેઠી છે. તેના ઘરમાં પ્રેમજી મહારાજની યુવાન પુત્રી સાકરને જોઈને છગુ તેલી (કથક) કહે છે : ‘ભગવાનની ખાતર તું સાકરને ન બોલાવ. અને ત્યારે એક ઘટના ઘટે છે : સામેથી અગાશીની પાળ પર ફૂદકો મારી કોઈ બિલાડીએ તુલસીની કુંડીને રસ્તા પર પાડી દીધી.’ (હું, ગંગી અને અમે બધાં, પૃ. ૨૩૮)

‘એ બંને ગયાં એટલે પ્રતાપના ઓરડામાં મીંદડી દૂધ પીવા આવે એમ નીરવ ચૂપકી આવી બેઠી.’ (પ્રતાપ, ઓ. પ્રતાપ, પૃ. ૨૦૩)

‘હળવેકથી બિલાડી બારણાં બહાર નીકળે એમ રોકેલો શ્વાસ ધુમાડો બની હોઈ વચ્ચેથી સરવા લાગ્યો.’ (માટીનો ઘડો, પૃ. ૩૬૬)

અમુક પરિસ્થિતિ જ એવી હોવાની જ્યાં સંવાદ લાંબો ન હોઈ શકે. સંવાદો યોજવામાં પણ લેખકે એક ઝીણો વિવેક કરવાનો હોય છે. આવા વિવેકનાં બે સ્થાનો ચીંધી બતાવવા જેવાં છે.

‘ખીચડી’ની નાચિકા લખડીને લંગડો બાપ, માંદી મા અને રખડેલ ભાઈને પોષવાનાં છે. આ બધાંને ખીચડી પૂરી પાડવી એ એની ફરજ બની ગઈ છે. નરી મજૂરી કૂટતી લખડીના વ્યક્તિત્વમાં એક હળવાપણું આબાદ આલેખાયું છે, પણ છેવટના ઉપાય તરીકે એને શંકર શેઠને ત્યાં જવું પડવાનું છે એવું સૂચન સગો બાપ કરે છે ત્યાં ટૂંકો સંવાદ યોજાયો છે. તે કસ્તુરનો બાપ વજેસંગ કસ્તુરને નિર્વસ્ત્ર નહાતી પ્રસાદજી જોઈ ગયેલા અને જોઈ રહેલા

એ દશ્યનો સાક્ષી છે. આ પ્રસંગ નિમિત્તે કસ્તુર અને વજેસંગ વચ્ચેનો સંવાદ પણ સાવ ટૂંકો છે.

લેખકનાં નારીપાત્રોની માટી જુદી છે એ વાતની નોંધ લેવાઈ ચૂકી છે. આ પાત્રોનાં વર્ણન પણ નોંધપાત્ર છે. ‘યાદ અને હું’ની ગુલાબ એક આવું પાત્ર છે.

‘ગુલાબે પાણીની ટબૂડી ઊંધી વાળતાં અવાજ કરે એવું હસતાં કહ્યું...’ (પૃ. ૩૮)

‘કોઈ દહાડો દિલરૂબા લઈને મારે ઘેર આવજે !’ અને એ ઝડપમાં એણે શરીરની અદા અને મોઢાના ભાવ ફેરવી લીધા. ‘આવશે ને ?’ કહેતાં ગાડીમાં ચડતાં એણે એના ઘાઘરાને ધૂમરીએ ફેરવ્યો અને જતી રહી !

આપણને લાગે કે ગુલાબ ગયા પછીયે જતી નથી.’ (યાદ અને હું, પૃ. ૩૮)

હવે ગંગીને જોઈએ –

‘ગંગી ખરે જ સુંદર હતી ! આષાઢના પહેલા વરસાદના ડહોળા માટીવાળા પાણી જેવો, ફિક્કો પણ તાજગીભર્યો એની ચામડીનો રંગ હતો. એની ભૂરી આંખોમાં, એના બાપ અને એના સસરાની પેઢીઓએ ખેડેલા અને લડાવેલા દરિયાની લીલી છાંય અને ભવ્ય ઊંડાણ હતાં ! એની કીકીઓની ભરતી-ઓટની અતિશયતા નીચે એના ચહેરાના બીજા બધા ભાવ બેમૂલ બનીને શરમાઈ જતા ! એ જરા ઊંચી હતી – એટલી જ સુડોળ હતી ! એની ગતિમાં સ્થિર, આળસભરી પણ સહેતુ(ક) નજાકત હતી...’

એના વરસાદના ડહોળા પાણી જેવા ચામડીના રંગ પર ચાંદનીનું દૂધ ઢોળાયું હતું. એના નાક પરનો હીરો આભમાંથી ખરી પડેલા તારલા જેવો ચમક્યા કરતો હતો. એના તાજા ધોયેલા તેલ નાખ્યા વગરના માથાના વાળ શ્રાવણના મેઘ જેવા એના ખભે ઝૂકી પડ્યા હતા... ગંગીને કમરમાંથી બાજુમાં વળેલી સૌંદર્યના આદર્શ જેવી મેં જોઈ.’

‘હીરો ખૂંટ’માં પ્રાણીઓનાં દેખાવ અને ચેષ્ટાઓનું – ભાગ્યે જ મળે એવું – અનન્ય વર્ણન છે. ડૉ. ખત્રી એક કાબેલ ચિત્રકાર હતા. તેમની આંખ દશ્યને એના રંગ અને રેખાઓમાં આબાદ પકડી પાડતી અને જેમ પીંછીથી તેમ શબ્દોમાં યે એને આકાર આપવાની તેમનામાં શક્તિ હતી.

‘દામા અરજણ’નું આ ચિત્ર જુઓ –

‘મેં જોયું તો એની દાઢી પર લોહી અને ચવાયેલો રોટલો ચોંટી ગયાં હતાં. એ આંખો ઠાલી ઠાલી ફરતી ન હોત તો એ મોઢું મુડદાનું હતું.’ (પૃ. ૬૫)

આપણે જોયું કે ડૉ. ખત્રી નિરાંતજીવે આલેખન કરનારા વાર્તાકાર હતા. એમની વાર્તાઓ સરેરાશ, ચૌદ-પંદર પાનની આવે છે. આ રીતે થતા લેખનમાં દરેક વાક્ય વાર્તાને અનિવાર્યપણે ઉપકારક હોય તેવું ન યે બને – લેખકને અને વાચકને પણ જચી જાય એવાં, શોખથી લખાયેલાં વાક્યો પણ ક્વચિત્ મળે છે.

‘મુંબઈમાં અત્યારે બધું કાંઈ હતું – ફક્ત પવન નહોતો – ફાંસીના માંચડે લટકતા પતંગને આ તરફ ઉડાડવા પૂરતો યે પવન નહોતો. આ જમાનો જ મંદીનો છે. તેજીની રમત રમનારા નાદાર બને છે’ (પતંગનું મોત, પૃ. ૨૭૬)

‘દિવસ માણસને જકડી રાખે અને રાત્રિને માણસ પકડી ન શકે, આથી અધિક માનવીની કઈ અવદશા હોઈ શકે ?

કટાણે માણસને કેવા બેનમૂન ખ્યાલ આવતા હોય છે કે... કે... આ બધું થોડી ક્ષણો બાદ પ્રસાર થઈ જશે...

થોડા દિવસો બાદ હકીકતનું જૂઠાણું ઇતિહાસ કહેવાશે. સત્ય પર ડહાપણનો કાટ ચડશે. (સિબિલ, પૃ. ૩૯૧)

દરેક વાર્તા માટે શૈલીની પસંદગી વાર્તાકાર પાસેથી એક વિવેક અને સૂઝ માગી લે છે. વાર્તાનાં વસ્તુ, સામગ્રી અને સંવેદન માટે ઉચિત શૈલી યોજવામાં જ તેની સર્જકતાની કસોટી થતી હોય છે.

કથનકેન્દ્રની પસંદગી (કે વાર્તાના કથકની પસંદગી) વાર્તાકાર માટે કેટલીક મર્યાદાઓ અને સવલતો સર્જી રહે છે. આથી દરેક વાર્તા માટે લેખક કેવું કથનકેન્દ્ર અપનાવે છે તે બાબત મહત્ત્વની બની રહે છે.

બીજું, જે સૃષ્ટિની, જે પરિવેશની અને જે લોક-સમૂહની વાર્તા એને રચવી છે તેને અનુરૂપ ભાષા અને શૈલી અનિવાર્ય અને ઉપકારક પણ બને છે.

ડૉ. ખત્રીએ એક વાર્તાકાર તરીકે વિવિધ શૈલી અપનાવી છે ને તેમાં ઝીણો વિવેક પણ કર્યો છે.

‘ધાડ’નો વાર્તાકથક પ્રાણજીવન બહારથી આવી ચડેલો છે, આગંતુક છે, જ્યારે ‘હું, ગંગી અને અમે બધાં’નો કથક છગુ તેલી. ‘અમે બધાં’માંનો એક છે. આથી પ્રાણજીવનનું વસ્તુ-સ્થિતિ-પાત્ર-પરિવેશનું નિરીક્ષણ ને નિરૂપણ એક આગંતુક દ્વારા થતું હોય એવું છે, જ્યારે છગુ તેલીના કથનમાં આત્મીયતાનો રણકો સંભળાય છે.

‘હીરો ખૂટ’ની કથા એક એવા બકાલી દ્વારા કહેવાઈ છે જેને માટે ખૂટ થયો તે પહેલાં હીરો દીકરાથી યે વિશેષ હતો. રફતે રફતે એણે હીરા માટેની લાગણી ઓછી કરી છે, છતાં લોકો દ્વારા અમાનુષી રીતે થતી હીરાની હત્યાની વાત એ તટસ્થ ભાવે કહેતો લાગે ત્યાં યે એની ઊંડી વેદનાની આછી કસક સંભળાય છે. ‘એક મહાન મૈત્રી’ કંઈક વ્યંગના આવરણમાં રચાઈ છે, ને ગૌરીશંકર-મણિના પાત્રાલેખનમાં ને તેમનાં વાણી-વર્તનમાં આ હળવાશ જળવાઈ રહી છે. ‘મહામદ’ની કથા તેના ગોઠિયા ‘હું’ દ્વારા કહેવાઈ છે, અને આવી મૈત્રીમાં મિત્રને જે સહજ અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હોય છે તેનો અહેસાસ કથામાં સતત થતો રહે છે. તો ‘પતંગનું મોત’ એક એવા પાત્ર દ્વારા કહેવાઈ છે જે રેલવે પ્લેટફોર્મ પર આવી ચડેલ ત્રાહિત વ્યક્તિ છે. એ પોતે બેકાર છે, રોગી છે, દુઃખી છે, ગરીબ છે. આથી એક પતંગ પકડવા પાછળની મથામણને જોવાની તેની દૃષ્ટિ કંઈક આગવી નિરૂપાઈ છે.

‘બંધ બારણાં પાછળ’માં તો વાર્તાકાર પોતે, પોતાને કેવાં કેવાં પાત્રો ભેટી જાય છે અને તેમને ન્યાય આપવામાં, માપી લેવામાં કે ઉઘાડાં પાડવામાં કેવી કેવી તરકીબો કરવી પડે છે એની વાત માંડીને એક પાત્રની – મંગળાની વાત તેમને સાંભળવી પડી છે તેથી, કથા કહે છે. વચ્ચે વચ્ચે ચાલતા થોડાક સંવાદો બાદ કરતાં બાકીની વાત મંગળા દ્વારા જ કહેવાઈ છે. પોતાની મૃત બહેનના પતિ – બનેલી ચંપકલાલ પોતાને અપનાવી લેશે એવું ધારી બેઠેલી મંગળાને નસીબજોગે પતન નોતરતાં છેલ્લે બજારે બેસવા વારો આવે છે; ને પોતે જેને ખૂબ ઝંખેલો એ ચંપક તેને ઘરાક રૂપે મળે છે. અહીં મંગળાની આપવીતી અને આંતરવ્યથાને પૂરું પ્રગટાવવા માટે આવો પ્રપંચ જરૂરી હતો અને લેખકે તે અજમાવ્યો.

‘સિબિલ’માં કથાનાયક એ છે જેને ક્યારેક ‘ઇલ્લિન’ નામ જણાવીને સિબિલ મળેલી. અહીં પુરુષ-પાત્ર દ્વારા એક બાર-રૂમના પરિવેશમાં જ કથા કહેવાઈ છે. અહીં કથન ઓછું છે, અને એક જ સ્થળે નિયમિત રૂપે મળતા વિવિધ પાત્રોના સંવાદો અને વિશેષ તો દૃશ્યોના નિરૂપણથી કથા આકારિત કરાઈ છે. એ જ પ્રમાણે ‘જળ’માં જાણે કે લેખકનો કેમેરા રણની સરહદથી માંડી, કથકની સ્વગતોક્તિઓ સાથે, હડકાયા કૂતરાને હણી નાખવા બહાર પડેલ ટોળું, બે બાળકોની પેલા ફરતા ‘ટાઈગર’ માટેની લાગણી, લોકોનાં જાત-ભાતનાં વર્તન — આ બધાં પર ફરતો રહે છે. અને ખરેખર આ વાર્તા તો કોઈ બે પાત્રો વચ્ચેના તણાવપૂર્ણ, તંગ સંબંધની છે. ‘મુક્તિ’માં વાર્તાને કાવ્યસદૃશ બનાવવાનો પ્રયત્ન દેખાઈ આવે છે. અહીં એક એવા સુંદર નારીપાત્રની કલ્પના કરાઈ છે જે સ્વયમ ‘મુક્તિ’ છે, અને તેના મુક્તપણમાં જ એનું અને સહુનું ગૌરવ રહેલું છે. એ કોઈ એકની નથી અને સર્વની છે. અહીં એક કાવ્ય ‘તારક’નો જે રીતે નિર્દેશ થયો છે તે જોતાં સામ્યવાદના ‘કમ્યૂન’ની તરફેણ અને ગૌરવ થતાં લાગે; પણ કથા મુખર બની જતી નથી. આમ ડૉ. ખત્રીની વાર્તાઓમાં વિવિધ શૈલીઓ અજમાવાઈ છે ખરી, પણ એકદરે લેખક કથા માંડીને કહે છે; સર્વજ્ઞના કેન્દ્રથી કહે છે. આ વાર્તાઓમાં એકબે અપવાદો સિવાય ઘટનાઓનો આશ્રય લેવાયો છે, અને વાર્તાઓ કંઈક નિરાંતે લખાઈ પણ લાગે છે. લેખક પાસે આગવું અનુભવ-જગત, વિશિષ્ટ પરિવેશ અને વિલક્ષણ પાત્રો સાથે જોડાયેલી સંવેદના છે ને આ બધું વ્યક્ત કરી શકે તેવી કથન-વર્ણનની શક્તિ છે. ‘ધાડ’, ‘હું, ગંગી અને અમે બધાં’, ‘ખરા બપોર’ જેવી અનેક વાર્તાઓમાં તો પરિવેશ પોતે જ પાત્રત્વ ધારણ કરતો લાગે તેવી જીવંતતા અનુભવાય છે. પ્રયોગ ખાતર પ્રયોગનું કોઈ વલણ અહીં જોવા મળતું નથી.

નોંધ : ડૉ. જ્યંત ખત્રી – સમગ્ર વાર્તાઓ : ૧૯૯૪ : એસ.એન.ડી.ટી. દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકની વાર્તાઓના આધારે. પૃષ્ઠક્રમાંક આ પુસ્તક મુજબના દર્શાવ્યા છે.

બક્ષીની વાર્તાઓ : વિષયવૈવિધ્ય સંદર્ભે | વિજય શાસ્ત્રી

ટૂંકી વાર્તાનું નર્ચું વાર્તાપણું જાળવી રાખવાની સભાનતા ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાસંદર્ભે જો કોઈ લેખકે સૌથી વધુ માત્રામાં દાખવી હોય તો તે ચંદ્રકાંત બક્ષીએ. આ વિધાનને વધુ સ્પષ્ટ કરવા ઉલટાવીને મૂકી શકીએ કે વાર્તા નામે ઓળખાતી રચનાને વાર્તાત્મકતાથી દૂર લઈ જવાની ચેષ્ટા ચંદ્રકાંત બક્ષીએ તેમની આ પ્રકાર (અં. Genre)ની રચનાઓમાં સૌથી ઓછી કરી છે. તેમણે એકથી વધુ સ્થળે આપેલી સ્વવિષયક કેફિયતોમાં પણ વાર્તાકાર તરીકે ઓળખાવવાનું વધુ પસંદ કર્યું છે.

‘વિષયવૈવિધ્ય’ એવો શબ્દપ્રયોગ સ્થૂળ સગવડ માટે જ હોઈ શકે, કેમકે વાર્તાઓના વિષયની એકવિધતા હોવા છતાં તેને ઓપરેટ કરવાના તરીકાઓ બહુવિધ હોય એવી સુખદ ઘટના પશ્ચિમમાં cycle stories નામે ઈઆન રીડે ઓળખાવેલા ટૂંકીવાર્તાના એક પેટાપ્રકારમાં ઉપલબ્ધ છે.

બક્ષીજીએ વાર્તાલેખનનો આરમ્ભ ૧૯૫૦માં ‘મકાનનાં ભૂત’ નામક વાર્તાથી કર્યો અને પછી લગભગ બીજાં ૫૦ વર્ષ સુધી તેમનું વાર્તાલેખન ભરતીઓટ અનુભવતું છતાં

વણથંભ્યું જારી રહ્યું. પચાસ-પચાસ વર્ષો જે સ્વરૂપ પાછળ અર્ધા એ સ્વરૂપ આમેય બદલાતી જતી સામાજિક તરાહો, જાગતિક ગતિવિધિઓ અને તેને પરિણામે બદલાતી જતી માનવીય પરિસ્થિતિઓથી પ્રભાવિત થયા વિના ન રહે એ સમજી શકાય એમ છે. બક્ષીના અર્ધી સદીના વાર્તારાશિ પર સમકાલીન પરિબળોની જોઈ શકાય તેવી અસરો અલબત્ત છે પણ સમકાલીન કે પૂર્વકાલીન વાર્તાસર્જકોના પ્રભાવમાં તેઓ ખાસ આવ્યા હોય તેમ શોધી શકાતું નથી. હા, પશ્ચિમના સિડની પોર્ટર (જેને સાહિત્યજગત ઓ. હેન્રી નામે ઓળખે છે.) ગી દ મોપાસાં કે ચેખોવની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓની અસર એમની ચોક્કસ ટૂંકી વાર્તાઓમાં દેખાય છે જેનો નિર્દેશ યથાસ્થાને થશે. 'ગો ટુ ટેનહાઉસ' જેવી વાર્તામાં પ્રસિદ્ધ અમેરિકી વાર્તાકાર ટુમેન કેપોટની 'અ ક્લિસમસ મેમરી'ના પડઘા પડતા જણાય છે.

આટલી પૂર્વભૂમિકા પછી પણ બક્ષીની ટૂંકી વાર્તાઓમાં થોડું સાહસ કરીને કહીએ તો સ્થાયીભાવ વ્યથા, વેદના અને આઘાતનો છે. આઘાતો બે રીતે સંભવ્યા છે. એક તો પરિસ્થિતિની વકતાઓ-Ironies-ને લીધે અને બીજા માનવવર્તનને લીધે ભેગાં પણ મૂકી શકાય. બક્ષીની ૧૩૯ વાર્તાઓના સંચયમાંથી 'નાસ્તિક' જેવી એકાદ-બે વાર્તાઓ અપવાદ રૂપે જડે કે જેમાં કશીક સુખદતાની છાયા વરતાતી હોય.

સ્ત્રીપુરુષસંબંધ અને દાંપત્ય એ એવા વિષયો છે કે જેને ભાગ્યે જ કોઈ સર્જકે છોડ્યા હોય. આ વિષયને બક્ષીએ તેની તમામ વકતાઓ સમેત આલેખ્યો છે. દાંપત્યના કથાવસ્તુમાં જ સ્ત્રીપુરુષસંબંધનાં સર્વ પરિમાણો સમાઈ જાય એવી કથનરીતિ પણ બક્ષીનો વિશેષ છે. આ સંબંધનાં પરસ્પર વિરોધી સંવેદનરૂપોને તેમણે પારખ્યાં છે. 'નાસ્તિક' વાર્તામાં જે પત્નીથી ત્રાસીને કથાનાયક ગૃહત્યાગ કરે છે એને જ્યારે મેડલ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આનંદ થવાને બદલે એ આનંદને શર કરે એવાં પત્ની અને ઘર યાદ આવે છે અને તેનું પુનરાગમન થાય છે તો 'એક સાંજની મુલાકાત', 'દરમિયાન', 'રોમિયો - અને જુલિયેટ અને', 'અઢી મિનિટની વાર્તા', 'બેકલતા' અને બહુચર્ચિત 'કુત્તી' આ વિષયના ખાનામાં મોટે ભાગે બંધબેસતી થાય છતાં ખાનાને વળોટી બહાર પણ વ્યાપી રહે એ પ્રકારની રચનાઓ છે.

આ વિષયને બક્ષીએ જુદા જુદા ખૂણેથી જોયો છે એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીપુરુષસંબંધના કેટલાક બક્ષી પૂર્વે અસ્પૃષ્ટ રહી ગયેલા ખૂણાઓને પણ ઉજાગર કર્યાં છે. 'એક સાંજની મુલાકાત'નો નાયક નવા ક્લેટમાં સપરિવાર રહેવા આવે છે. મહાનમાલિકની પત્ની શોભાના પાત્ર તરફ અત્યંત ઝડપથી બક્ષી કેમેરો માંડે છે. પ્રથમ મુલાકાત વખતે જ 'શોભા મારું નિરીક્ષણ કરી રહી હતી એ હું સમજી ગયો.' એવું જે વાક્ય છે તેમાં કથાનાયક અને શોભાની સંબંધરેખાઓ દોરાવાની શરૂઆત થઈ જાય છે. આ શોભા પ્રત્યે કથાનાયક પ્રચ્છન્ન આકર્ષણ અનુભવે છે તેનું કારણ 'રાત્રે પાછા ફરતાં મને સાડાનવ વાગી જતા, અને પછી જમીને, મારી પત્ની સરલા સાથે થોડો ઝઘડો કરીને સૂઈ જતો નાયક.' એ વાક્યોમાં જોઈ શકાય. 'ધીમે ધીમે શોભા પ્રત્યે કંઈક આકર્ષણ થઈ રહ્યું હતું' એ નાયકને સમજાય છે. દરમિયાનમાં નાયકના મનમાં એક એવી ઈચ્છા પ્રગટે છે કે 'કોઈ દિવસ સરલા ઘરમાં નહિ હોય અને એ એકાએક મારા ઓરડામાં આવી જશે, અને બારીઓ બંધ કરી દેશે અને સાંજ હશે -' આવા વિચારોને નાયક પ્રયત્નપૂર્વક અટકાવી દે છે પણ તેમ છતાં 'દિવસો જતા તેમ તેમ શોભાએ મારા વિચારો પર સખત પકડ જમાવવા માંડી. મને

દિવસરાત એના જ વિચારો આવતા.' અને એક દિવસ પત્નીની ગેરહાજરીમાં ખરેખર શોભા કથાનાયકની સામે આવીને ઊભી રહે છે. એને જોઈને કથાનાયકના કાન ગરમ થઈ જાય છે. શોભા બારણું બંધ કરે છે, મારે પ્રાઇવેટ વાત કરવી છે : એમ કહે છે. અંધારા રૂમમાં જાય છે અને શોભા કહે છે 'સામેના મકાનવાળા આપણને જુએ એ મને પસંદ નથી.' આમ ઉત્તેજનાસભર વાતાવરણને બક્ષી વળ પર વળ ચડાવતા જાય છે. ભાવક કશીક ગલગલિયાં કરાવતી ક્ષણની ઊંચે શ્વાસે પ્રતીક્ષા કરતો હોય છે ત્યાં જ શોભા આંખમાં આંખ પારોવી કહેવા માંડે છે : 'હું આવી છું કંઈક કહેવા, સાંભળો, લગભગ રોજ સાંજે છ વાગ્યે એક માણસ તમારી પત્નીને મળવા આવે છે ! તમને ખબર છે ?'

કથાનાયક કહે છે : 'હું ધૂજી ઊઠ્યો.'

નાટ્યાત્મકતા ભારોભાર છે અને ઠેરઠેર છે. સહેજ હિંમત કરીને કહીએ તો બક્ષીએ નાટકને વાર્તા રૂપે મૂક્યું છે. જેનો બીજો નમૂનો 'બાર વર્ષ' વાર્તામાં જડે છે. રાજબંસ પોતાની પત્નીને પરપુરુષ સાથે સહશયન કરતી જુએ છે ને ઉશ્કેરાઈને તેની હત્યા કરે છે. બાર વર્ષની સજા ભોગવીને ગામ પરત આવે છે. દીકરીને મળવાની ઈચ્છા છે. ઘેર પહોંચે છે ત્યારે બાર વર્ષ પૂર્વે જે પત્નીને જે સ્થિતિમાં જોયેલી એ જ સ્થિતિમાં દીકરીને જુએ છે. પાત્રો બદલાયાં છે પણ પાત્રત્વ બદલાયું નથી. સમય બદલાય છે પણ પરિસ્થિતિ બદલાઈ નથી. પણ એક મોટો બદલાવ એ આવ્યો છે કે બાર વર્ષ પૂર્વે એ હત્યા કરી શક્યો હતો, બાર વર્ષ પછી નથી કરી શકતો. આ જ ધારામાં 'રજજોનો પતિ' વાર્તાને પણ મૂકી શકાય. લાલસિંઘની પત્ની તેના એક સંબંધી રામનાથ સાથે આડો સંબંધ ધરાવે છે એટલે એક દિવસ છુપાઈને લાલસિંઘ તેનું ખૂન કરે છે પણ જેનું ખૂન કરે છે એ રામનાથ નથી પણ પત્નીનો ભાઈ હતો ! વર્ષો પછી જેલમાંથી છૂટીને લાલસિંઘ પોતાનો વેશ બદલી બીજું નામ રાખી ગામ જાય છે. પત્નીનો યાર તેને ઓળખી શકતો નથી અને તે રામનાથનું ખૂન કરી નાખે છે. વિવાદોમાં સપડાયેલી અને એને કારણે બક્ષી પર કેસ પણ થયેલો એ 'કુત્તી' રચનામાં બે પુરુષો અને એક સ્ત્રી ટીટસીના દેહવ્યાપારનાં પ્રગલ્ભ દર્શ્યો / ચિત્રોએ સુગાળવા વાચકોને ભડકાવ્યા હતા. પરંતુ લેખકને એ દ્વારા જે અભિપ્રેત છે તેને ધ્યાનમાં લેતાં આવા સ્ત્રીપુરુષસંબંધનું આલેખન વાર્તાના કથ્યની જરૂરિયાતમાંથી સંભવ્યું છે. તેથી સાભિપ્રાય છે. બબ્બે પુરુષો જોડે અવેધ સંબંધો ધરાવનાર હોવાથી ટીટસીને બજારુ ઓરતનું બિરુદ આપી શકાય. આવી આ ટીટસીના બંને પુરુષમિત્રો એકાએક નોકરી વગરના થઈ જાય છે ત્યારે આવક મેળવવા ટીટસી પોતાના દેહવિક્રય દ્વારા કમાવાનો પ્લાન જણાવે છે જે સાંભળીને પુરુષમિત્ર ફક્ત કથાનાયક જ નહિ, વાચક પણ ધૂજી ઊઠે છે. આપણે આપણે વિશે જ સતત વિચારીએ છીએ પણ સંસ્કૃત કથામાં આવે છે તેમ ફૂટેલી આંખ જે બાજુએ રાખીને હરણ ચરે છે તે બાજુએથી પણ શિકારી તીર મારી શકે છે એ સમ્ભાવનાનો અણસાર સુધ્ધાં આપણને આવતો નથી. નાયક પત્ની સાથે ઝઘડો કરીને સૂઈ જાય એ રોજનો કમ છે, તેના પરિણામસ્વરૂપ શોભા પ્રત્યે આકર્ષાય એ આખું તર્કશાસ્ત્ર પણ બરાબર છે પણ શોભાના પક્ષે પણ આ જ લૌજિક કામ કરતું હોઈ શકે એની કલ્પના તે કરી શકતો નથી. બક્ષીની આ વાર્તા અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેની 'ઇન અનધર કંટ્રી' વાર્તાના થીમને મળતી આવે છે. જેમાં એક લશ્કરી કર્નલ નવાસવા જોડાયેલા જુવાનોને લગ્ન કરવાની ના પાડે છે કેમકે

આપણી જિંદગી બિનસલામત છે; આપણે લગ્ન કરીએ ને વૈધવ્ય પત્નીને ભોગવવાનું થાય ! પણ ત્યાં જ પત્નીના માંદગીમાં થયેલા મરણના સમાચાર આવે છે ત્યારે સમજાય છે કે મરણ પત્નીનું પણ અ-કાળે થઈ શકે છે એનો અણસાર કર્નલને આવ્યો જ નહોતો. બક્ષીની વાર્તાઓના અંત માટે ફાન્ક કરમોડના ‘The Sense of Ending’ પુસ્તકને યાદ કરવું પડે. એમાં તેમણે (કરમોડે) અંત એ અંત નથી પણ સમગ્ર કૃતિને નવા પરિમાણમાં મૂકીને ફરીથી જોવાની ફરજ પાડતો એક જીવંત વાર્તાઘટક છે એનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ વાર્તાનો અંત નાયકના શોભા માટેના સમગ્ર આકર્ષણને ફોગ કરી નાખે છે. શોભા કથાનાયકને મળવાની જે આતુરતા દાખવે છે તે કશાક પ્રણયજન્ય આવેગનું ફળ નથી, પરંતુ નાયકની પત્ની વિશે સમાચાર આપવાની અધીરાઈમાંથી જન્મેલી છે એ સમજાતાં નાયકનો શોભા પ્રત્યેનો માનસિક વ્યવહાર એકપક્ષીય બની રહે છે. વાર્તાના વાચન દરમિયાન જે દ્વિ-પક્ષી લાગે છે એ વ્યવહાર છેવટે એકપક્ષી નીવડે એ રીતની ટેકનિક નાટ્યસદૃશ છે. બક્ષીની ટૂંકી વાર્તાઓમાં કુશાન ઉશ્કેરાઈને તેને ‘કુત્તી’ સંબોધનથી નવાજે છે. વાર્તાનો વ્યંગ્ય એ છે કે બે મિત્રો પ્રત્યેના ઉત્કટ પ્રેમને લીધે જ ટીટસી દેહવ્યવસાયમાં જવા માગે છે. આમ તો બજારુ ઓરતને પ્રેમ જેવી કોઈ બાબત સાથે લેવાદેવા નથી હોતી પણ અહીં પ્રેમના અતિરેકને લીધે જ ટીટસી બજારમાં બેસવા માગે છે અને વિપર્યાસ ઓ. હેનરીની કથાઓનું સ્મરણ કરાવે એવો છે. વિગતો અશ્લીલતાની સરહદ વટાવી જતી હોઈ શકે પણ વાર્તાનો ધ્વનિ સ્ત્રીના પ્રેમના એક નવતર પાસાનું દર્શન કરાવે છે એ વાત વાર્તાને વખોડતાં પૂર્વે યાદ રહેવી જોઈએ.

બક્ષીની ઓછી જાણીતી છતાં મેલોડ્રામાના અભાવને લીધે જાણીતી થવી જોઈતી સઘન વ્યથાનો સ્પર્શ કરાવી ભાવકહૃદયને હચમચાવી મૂકે એવી કૃતિ છે ‘ફોટા.’ આખી વાર્તા પ્રથમ વાચને ફોતરાં જેવી સાંસારિક વિગતોની ભરમારથી કંઈક કંટાળો જન્માવે. પણ વાચક જ્યાં વાર્તાના અંત પર પહોંચે છે ત્યાં તેના ચિત્તમાં આખી રચનાના બધા જ તાણાવાણા જે નિરર્થક અને બિનજરૂરી પ્રસ્તાર સમા લાગતા હતા – લાગ્યા હતા – તે એક નવા જ અર્થમાં ઝબોળાય છે. સવિતાબહેન વિધવા છે. એની દીકરીએ એમની ઇચ્છાવિરુદ્ધ પ્રેમલગ્ન કર્યાં છે. દીકરી-જમાઈ જોડે હાફહાર્ટેડ રિલેશન છે પણ એકાએક એ દીકરીને ઘેર, મુંબઈની લોકલ ટ્રેનના પ્રવાસનું કષ્ટ વેઠીને પહોંચે છે. દીકરીને નવાઈ લાગે છે કે બા કેમ આમ સાવ અચાનક આવી ઊભાં ! બધાંની ખબરઅંતર પૂછી બા પાછાં સ્વગૃહે આવે છે ત્યારે લેખક સર્વજ્ઞના કથનકેન્દ્રથી કહે છે કે તેમની ઝોળીમાં એક્સ-રેના ફોટા હતા. જેમાં જઠરમાં કેન્સરનાં ચાર ટપકાં દેખાયાં છે. ડૉક્ટરે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે હવે છ જ મહિના બાકી છે. જે ઇચ્છા હોય તે પૂરી કરી લેજો. દીકરીને આ છ મહિનાવાળી વાત કહેવાની ઇચ્છાથી સવિતાબહેન મળવા જાય છે પણ એ વાત કહ્યા વિના જ પાછાં ફરે છે. સંતાનો માટેનો વલવલાટ અને સામે પક્ષે સંતાનો દ્વારા થતી ઉપેક્ષા એ આપણા વયસ્કોના છાતીમાં ભોંકાયેલા શૂળ સમો પ્રશ્ન ‘ફોટા’ વાર્તામાં ડોકું કાઢે છે.

કશી સનસનાટી વગરની ઘટનાને વાર્તાનો વિષય બનાવાઈ છે ‘અનાર’માં. બક્ષી ભારઝલ્લી ઘટનાઓના લેખક – આલેખક તરીકે જોવાયા છે ત્યારે આ વાર્તા ‘અનાર’ના જીવનમાં કશું જ ન બનવાની ઘટનાને વાર્તાનો વિષય બનાવે છે એની નોંધ સુજ્ઞ ભાવકે

ધ્યાનથી લેવી જરૂરી છે. ‘અનાર’ એકતાળીસની થઈ ગઈ છે. તેની માતા અને મોટીબહેન પ્રજ્ઞા તેને લગ્ન માટે દબાણ કરતાં રહે છે. અનારને બતાવેલા છોકરાઓ એવા હોય છે કે... છેવટે અનાર એકલી જ રહે છે. ‘ચેબોવ’ના જાણીતા નાટક ‘શ્રી સિસ્ટર્સ’માં પાત્રોની સામે ભયાનક શૂન્યતા મોં ફાડીને ઊભી છે તેમ અનારની સામે પણ સિવાય શૂન્યતા કશું નથી.

‘ગુડનાઇટ ડેડી’, ‘ગો ટુ ટેનહાઉસ’નો વિષય બાળપાત્રોને લીધે જુદો પડે છે. તો ‘ઓપરેશન ભુટ્ટો’, ‘આમારબાડી, તોમાર બાડી, નોકશાલ બાડી’ યુદ્ધકથા અને નક્ષલવાદી વાતાવરણની કતાઓ લેખે ધ્યાન ખેંચે છે. ‘હેન્ડ્સપ’ અને ‘દોમાનિકો’ અનુક્રમે ડિટેક્ટિવ સ્ટોરી અને ઓગણીસમી સદીના બીજા-ત્રીજા દાયકામાં ગંગાકિનારે ફાલેલી ઠગપ્રવૃત્તિઓને લીધે નવી જ સૃષ્ટિમાં ભાવકને પ્રવેશ કરાવે છે.

બક્ષીનું સર્જક તરીકેનું વૈશિષ્ટ્ય તેના વિષયોમાં જેટલું નથી એટલું વિષયોની ઊલટફેરમાં છે. સ્ત્રીપુરુષસંબંધ કે દાંપત્ય કે યુદ્ધકથા જેવા વિષયો પરાપૂર્વથી પસંદ થતા આવ્યા છે. બક્ષીએ આ વિષયોની અંતર્ગત જે વ્યંગ્ય અને વક્તા રહેલાં છે, વાસ્તવિકતાની બીજી બાજુ કેવી છે તેનું શોધન અને પછી એ વક્તાને વધુ ધારદાર રૂપે પ્રસ્તુત કરી શકે એવા ટોનમાં નિરૂપણ કર્યું છે એમાં બક્ષીનો વાર્તાકાર તરીકેનો વિશેષ વરતાય છે. એમની આ રચનાઓ જેટલી વિષયને કારણે એટલી જ બલકે એથી વધુ ડંખીલા ટોનને કારણે આસ્વાદ્ય બની છે.

r

પ્રકીર્ણ

વર્લ્ડકપ : ક્રિકેટનું મહાભારત : ગૌતમ ઠાકર, ૨૦૦૭, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૪, રૂ. ૫૫/- **સૂર્યાન :** ભી. ન. વણકર, ૨૦૦૬, ભી. ન. વણકર, ૫૧૬, ગાયત્રી સોસાયટી, સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૮, પૃ. ૧૮+૧૮૨, રૂ. ૮૦/- **અંધશ્રદ્ધા વિમર્શ :** નાથુભાઈ ડોડિયા, ૨૦૦૭, ચરોતર પ્રદેશ આર્ચસમાજ, સ્ટેશન રોડ, આણંદ, પૃ. ૧૩૨, રૂ. ૧૫/- **ઈશોપનિષદ :** લે. મહાત્મા નારાયણ સ્વામીજી મહારાજ, અનુ. વૈદ્ય મહેન્દ્રનાથ વેદાલંકાર, ત્રીજી આવૃત્તિ ૨૦૦૭, આર્ચસમાજ, નવાડેરા, ભરૂચ, પૃ. ૪૮, રૂ. ૫/- **વૈદિક ઉપદેશમાળા :** લે. આર્ચ અભયદેવ વિદ્યાલંકાર, અનુ. વૈદ્ય મહેન્દ્રનાથ વેદાલંકાર, ૨૦૦૬, પ્રકા. વાનપ્રસ્થ સાધક આશ્રમ, આર્ચવન, રોજડ, પ્રો. સાગપુર, જિ. સા.કાં., પૃ. ૬૪, રૂ. ૬/-

અમરેલી જિલ્લાના બગસરા જેવા નાનકડા ગામના વતની અને ગઝલકાર કુતુબ 'આઝાદ'નું ૩૧ ઓક્ટોબર ૨૦૦૬ના રોજ બગસરામાં અવસાન થયું તે સાથે 'મરીઝ' અને 'ઘાયલ'ની પેઢીના ગઝલકારના નામની આગળ સદ્ગત લખાઈ ગયું.

કુતુબ 'આઝાદ'નું પૂરું નામ છે કુતુબ અબ્દુલહુસેન આઝાદ. ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૨૨ના રોજ બગસરામાં તેમનો જન્મ. તેમના મરોડદાર અને સુઘડ અક્ષરો જોઈએ ત્યારે તે જોનારને ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે કે તેઓ માંડ સાત ચોપડી સુધી ભણ્યા હતા. મુદ્રણ એ એમનો વ્યવસાય હતો. કદાચ એટલે જ તેમણે ઈ.સ. ૧૯૫૨માં 'તમન્ના' નામનું માસિકપત્ર શરૂ કર્યું હતું જે આજે પણ નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતું રહે છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૪માં તેમનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ 'આગ અને બાગ' પ્રકાશિત થયો હતો. એ પછી તેમના 'હસતાં જખ્મો' (૧૯૬૯), 'શરણાઈ' (૧૯૭૨), 'અરમાન' (૧૯૭૩), 'ધૂપછાંવ' (૧૯૮૩) અને 'પનઘટ' (૧૯૮૩) જેવા ગઝલ-નઝમ-મુક્તકસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. ઈ.સ. ૧૯૯૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલો તેમનો ગઝલસંગ્રહ 'અવસર' તેમનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ છે. પુસ્તકમાં ગઝલકારો સાથેના સંસ્મરણો સાથે પરિચયનું પણ આલેખન તેમણે કર્યું છે.

તેમના બધા સંગ્રહોની કૃતિઓનો સરવાળો કરીએ તો આશરે ૭૦૦ જેટલો થાય છે. તેમાં ૪૫૦ ગઝલો, ૧૧૦ નઝમો અને ૧૩૦ મુક્તકો તેમની પાસેથી મળ્યા છે. કોઈને આ ગઝલકાર બાગી કે વિખલવી લાગે, કોઈને તેમનામાં સમાજસુધારક કવિનાં દર્શન થાય, વળી કોઈ એમ પણ કહેશે કે તેઓ વાસ્તવની ધરતી પર ચાલતા કવિ છે. તેમનું જીવન અને કવન સમાન્તરે ચાલતું હતું. તેઓ જેવું જીવ્યા તેવું જ તેમણે લખ્યું. જે સમાજમાંથી તેમણે જે કંઈ લીધું તે તેમણે ગઝલસ્વરૂપે બમણું કરી પરત કર્યું હતું. તેમના ઉપનામને સાર્થક કરતી તેમની કલમ પણ 'આઝાદ' હતી.

છેલ્લા ત્રણ સુધી ગઝલની સાધનામાં તલ્લીન આ શાયરની ગઝલસૃષ્ટિ કેવી છે ? તે વિશે હવે થોડી વાત કરીએ.

કુતુબભાઈ પત્રકાર હતા તેમ સામાજિક કાર્યકર પણ હતા. લોકોને થતો અન્યાય તેમણે જોયો હતો. સત્તાધીશોના શોષણની વાતો તેમણે સાંભળી હતી. આ બાબતોને લલકારીને કહેવા માટે તેમની પાસે ગઝલનું માધ્યમ હતું. ઢોંગ, આડંબર, દંભ, પાખંડ, બનાવટ અને પશુતા (વહેશિયત) સામે તેમણે રોષ અને આકોશ વ્યક્ત કર્યા હતા. આ વાતને સમર્થન આપતાં કેટલાક શે'ર જોઈએ :

નહીં દાબી શકે કોઈ પીડિતોની શિકાયતને,

નહીં બદલી શકે દુનિયા કદી સાચી હકીકતને.

શાયર 'આઝાદ' આવી ફરિયાદ કરીને, ચેતવણી આપીને ચૂપ બેસી રહેતા નથી. પણ જુલ્મો સિતમની દર્દભરી રાત્રિની યાતના વેઠ્યા પછી આશાભરેલી સવાર ઊગવાની

છે તેની વાત પણ આશાવાદી ઢબે કરે છે :

હવા ફૂંકાય છે, ડોલે છે નૌકા, દૂર કાંઠી છે;

છતાં હિંમત હશે તો નાવ કાંઠે લાગવાની છે.

તેમની કલમ તેજાબી અને આગઝરતી હતી તેના નમૂના પણ જોવા જેવા છે :

નજીવી વાતને જો છેડશો ચળવળ બની જાશે,

તમે સમજો છો ચિનગારી, એ દાવાનળ બની જાશે.

દોસ્તી અને દુશ્મની વિશે ઉર્દૂ તેમજ ગુજરાતી ગઝલોમાંથી ઘણા યાદગાર શે'ર પ્રાપ્ત થયા છે. આ અંગે કુતુબભાઈ શું કહે છે તે જુઓ :

મારા વિરુદ્ધ સૌને બે વાત કોણ કરતે ?

મિત્રો વગર હૃદય પર આઘાત કોણ કરતે ?

દૂરના નહીં પણ નજીકના લોકો જ આઘાત આપતા હોય છે તે વાત તેમણે સરળ ભાષામાં કરી છે. અન્ય એક શે'રમાં પોતીકા અનુભવને તેઓ આ રીતે વાચા આપે છે :

પરદામાં રહીને મિત્રો ખંજર ન મારતે તો,

મહેંદીના રંગ જેવી આ ભાત કોણ કરતે ?

દાનો દુશ્મન સામી છાતીએ વાર કરતો હોય છે પણ મિત્રો તો હંમેશાં પીઠ પાછળ જ છૂરો ભોંકતા હોય છે. પણ કુતુબભાઈને તો મિત્રોના ખંજરથી થયેલા જખ્મોમાં પણ મેંદીની ભાત દેખાય છે એ બતાવે છે કે તેમનો અભિગમ કેટલો સકારાત્મક હતો !

પ્રિયતમા સાથેની ગુસ્તગૂ એટલે કે ખાનગી વાતનું આલેખન પણ તેમણે સહજભાવે કર્યું છે. મહોબ્બતમાં ઈન્તેઝાર, પ્રતીક્ષાનું ઘણું મહત્ત્વ છે. પ્રિયતમાનું આગમન ક્યારેય થવાનું નથી તે વાતની ખબર અને ખાતરી હોવા છતાં તેઓ કેવો શે'ર કહે છે તે જુઓ :

નથી એ આવવાના તે છતાંયે રાહ જોવી છે,

ખુશીઓ મારી જીવનભરની તેના આગમનમાં છે.

પ્રિયાના આગમનની રાહ જોવામાં જ જિંદગી વીતી જાય તેવી કવિઈચ્છાનો સંકેત પ્રસ્તુત શે'રમાંથી મળે છે. પ્રેમમાં પડવું તે સપનું છે, કલ્પના છે. પ્રેમની વાસ્તવિકતા અલગ હોય છે તેનો નિર્દેશ નીચેની બેતમાંથી મળી રહે છે :

મારા પ્રણયપ્રસંગો તાજા થઈ ગયા છે,

સપનું તો છે મજાનું, જાગી જવાય નહિ તો.

તેમની અન્ય ગઝલનો એક શે'ર પણ માણવા જેવો છે :

મહોબ્બત થઈ ગઈ, સારું થયું, મોટી ખુશી થઈ ગઈ,

પરંતુ દિલની જે દૌલત હતી એ પારકી થઈ ગઈ.

પ્રેમનો એકરાર અહીં કરાયો છે પણ દિલની દૌલત બીજાના હાથમાં સોંપાઈ ગઈ છે તેનો વસવસો પણ રજૂ કરાયો છે. શાયરની દ્વિધા અહીં કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ છે તે જોઈ શકાય છે.

તેમણે તેમની ગઝલોમાં માનવજીવનના વિવિધ રંગોનું યથાતથ નિરૂપણ કર્યું છે :

**કેટલા ઘનઘોર અંધારામાં ઘેરાયો છું હું,
દિલ બળે છે તોય દિલમાં રોશની થાતી નથી.**

આ શે'રમાં શાયરે માત્ર તેમની વ્યક્તિગત વાત કરી નથી પણ સમગ્ર માનવજાતની વેદનાની વાત કરી છે. બુઝાઈ ગયેલા દીવાને ભૌતિક રીતે પેટાવવો સહેલો છે પણ હૃદયના બુઝાઈ ગયેલા દીપકની વાટ સંકોરવી અઘરી છે તેનો ઇશારો ઉપરોક્ત શે'રમાં કરાયો છે.

તેમના બીજા એક શે'રનો રંગ પણ જોવા જેવો છે :

**અમારે રૂહેવું નથી આ વિશાળ દુનિયામાં,
મળે તો કોઈ હૃદયમાં જગા કરી લઈએ.**

દુનિયાના રસ્મોરિવાજ, નિયમો, આચારસંહિતા, બંધનો શાયરને પસંદ નથી, મંજૂર નથી તેના તરફની નારાજગી અત્રે વ્યક્ત થઈ છે. પણ બીજી તરફ કોઈ હૃદયમાં વસી જવાની અભિલાષા પણ વ્યક્ત થયેલી જોઈ શકાય છે. શાયરની અભિલાષામાં શાયરનો રાજીખો પણ કેવો વ્યક્ત થયો છે !

એકશબ્દી રદીફ પરની મુસલસલ ગઝલોમાં ગઝલકાર તરીકેની તેમની સર્ગશક્તિનાં ભાવકોને દર્શન થાય છે. 'આંખો', 'સપનું', 'પથ્થર', 'સમય', 'પવન', 'ઈન્સાનો' વગેરે રદીફ પરની ગઝલો તેમની પાસેથી મળે છે. 'સપનું' રદીફ પરની ગઝલનો એક શે'ર જુઓ :

**સૂર્ય-કિરણોએ આંખ ખોલી ત્યાં,
તૂટી પડ્યું સવારનું સપનું.**

સૂર્યના કિરણ વડે ઝાકળના લુપ્ત થવાની વાત અહીં કાવ્યાત્મક રીતે કરાઈ છે. સમય કોઈનો થયો નથી. તે વાતને 'સમય' રદીફ પરની ગઝલમાં સરસ સમર્થન મળ્યું છે.

'આંખો' રદીફ પરની ગઝલનો અંતિમ શેર જુઓ :

**દગો 'આઝાદ' એક જ વાર દીધો મારી આંખોએ,
મરણ મારું થયું ત્યારે ન બે આંસુ રડી આંખો.**

માણસના મૃત્યુ પછી તે માણસની આંખો રડતી હોય છે. ફેર માત્ર એટલો કે તે આંખો અંદરોઅંદર રડતી હોય છે. તેમાંથી આંસુઓ ટપકતાં નથી હોતાં. છતાં કવિને થયેલો જુદો જ અનુભવ અહીં વ્યંજનાત્મક રીતે આલેખાયેલો જોવા મળે છે.

તેમની ગઝલોમાં શેરિયત ધરાવતા અંશો પણ ક્યાંક પ્રગટી ઊઠ્યા છે તેનો નમૂનો જુઓ :

**જુલફે એમ વિખેરી બેઠા,
સાંજ હતી તે રાત પડી ગઈ.**

જે વ્યક્તિએ આ વિશ્વમાં જન્મ લીધો છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત હોય છે. જીવનને મૃત્યુથી અલગ કરી શકાય નહિ તે વાત કવિ સારી રીતે જાણે છે. તેઓ તો મૃત્યુને પણ આવકારે છે. મૃત્યુને પોંખવાનો તેમનો અંદાજ આગવો અને નિરાળો છે :

**મારી મંઝિલ ક્યાં હશે સમજાઈ જાએ છે મને,
આંખ સામેથી જતો જ્યારે જનાઝો જોઈ છું.**

પૃથ્વી પર જન્મેલી દરેક વ્યક્તિએ બીજાં લોકો માટે કશુંક કરી જવાનું હોય છે, ખપી જવાનું હોય છે. માણસ પોતાના માટે જીવે તેના કરતાં અન્ય માટે જીવે તે જીવન શ્રેષ્ઠ હોય છે. આ વિચાર તેઓ નીચેના શે'રમાં આ રીતે મૂકી આપે છે :

**'આઝાદ' જિંદગી જો મહેકે તો જિંદગી છે,
ફૂલોને લાવશો મા, મારા મઝાર પાસે.**

માણસની જિંદગીમાં સુખના તો બે-ચાર છાંટા જ હોય છે પણ દુઃખનો તો ધોધમાર વરસાદ ઝીલવાનો હોય છે. આ વાતને 'આઝાદ' સાહેબ ટૂંકી બહરમાં કેવી છટાથી કહે છે તે જુઓ :

**મનમાં ઓછું લાવીએ શી વાતનું ?
જિંદગી છે નામ ઝંઝાવાતનું.**

માણસ ભલે મૃત્યુ પામે પણ તેનાં સારાં કાર્યોની સુવાસ તેને જિવાડતી હોય છે. લોકોના હૃદયમાં તેની સ્મૃતિ હંમેશ માટે જડાઈ જતી હોય છે તે મતલબનો શે'ર તેમની પાસેથી મળે છે :

**તેઓ ગયા ને યાદને કાયમ મૂકી ગયા,
ઊભા હો જાણે પાસ હજી એવો ભાસ છે.**

વિપુલ પ્રમાણમાં મળેલી ગઝલોની સાથે 'આઝાદ' પાસેથી ૧૦૦ જેટલી નઝમોનો ગુલદસ્તો પણ મળ્યો છે. 'ગુલાબી યાદ' શીર્ષક હેઠળની નઝમમાં મહોબતની મસ્તી અને જિંદગીની બેફિકરાઈ, 'જ્યારે યૌવનના આવશે દિવસ'માં જુવાનીમાં બદલાતા રંગોનું આલેખન, જેની માતા મૃત્યુ પામી છે એવા નિરાધાર બાળકની વેદના વ્યક્ત કરતી નઝમ 'મા મરણ પામી હતી', 'હાથ વિધવાનું જીવન !'માં વ્યક્ત થતી વિધવાની લાચારીનું વર્ણન, 'તને તાપી નહી મઝા મૂકીને શું મઝા આવી ?' જેવી પ્રાસંગિક છતાં કાયમી અસર મૂકી જતી નઝમ, તો 'આંધળી ભિખારણ' કેવી રીતે મૃત્યુ પામે છે તેનો ચિતાર કાવ્યાત્મક રીતે રજૂ કરતી નઝમ, તો 'માણસ બની જવાનો ચાલો વિચાર કરીએ' જેવી વિચારશીલ, પ્રવાહી નઝમ - તેમની પાસેથી મળે છે તે આપણા નઝમસાહિત્યમાં મૂલ્યવાન ઉમેરો કરે છે. ગુજરાતી ભાષામાં નઝમનું સ્વરૂપ ઝાઝું ખેડાયું નથી ત્યારે તેમની પાસેથી મળેલી નઝમો તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે.

તેમનાં ૧૨૫ જેટલાં મુક્તકોમાં જીવનના બદલાતા રંગો, આશા અને નિરાશા, તડકા અને છાયા, માનવજીવનની કરુણતા અને વિવશતાનું આલેખન જોવા મળે છે. આધ્યાત્મિક રાગ રેલાવતું તેમનું એક યાદગાર મુક્તક અહીં ટાંકું છું :

**હવા છે, હવા ક્યાંય દેખાય છે ?
છબી ક્યાંય ખુશબૂની ખોંચાય છે ?
પ્રભુના પરિચયનું એવું જ છે,
પ્રભુ છે, પ્રભુ ક્યાંય દેખાય છે ?**

કુતુબ 'આઝાદ'ના પ્રદાન વિશે આટલી વિશદ વાત કર્યા પછી ગઝલકાર તરીકેની તેમની મર્યાદાઓ વિશે પણ વાત કરવી જરૂરી છે.

કુતુબભાઈ પોતે પત્રકાર અને સામાજિક કાર્યકર હતા. અન્યાય સામે તેઓ હંમેશાં લડતા રહેતા હતા. પરિણામે બન્યું છે એવું કે તેમની ગઝલોમાં ગઝલકારની ભૂમિકા બાજુએ રહી જાય છે અને રોષ, આક્રોશની ભાષા મુખ્ય સ્થાન લઈ લે છે. તેમની ગઝલોમાં થતું એક જ વિચાર અને ભાવનું પુનરાવર્તન ખૂંચે છે. ગઝલના પરંપરિત પ્રવાહમાં તેઓ એવા ખેંચાયા હતા કે ગઝલની રજૂઆતના નવા દૃષ્ટિકોણનો લાભ તેમણે લીધો નથી. તેમની ગઝલોમાં ભાવની કુમાશ અને ભાષાની તાજગીનાં રસસ્થાનો જૂજ માત્રામાં મળે છે.

તેમની આ બધી મર્યાદાઓ વચ્ચે એટલું જરૂર નોંધવું જોઈએ કે તેમની 'આઝાદ' કલમ ગઝલસર્જન પરત્વે લાંબા ગાળા સુધી પ્રવૃત્ત રહી હતી. ગઝલના સર્જનમાં તેમણે સાતત્ય જાળવી રાખ્યું હતું. સૌરાષ્ટ્રના કેટલાય ગઝલકવિઓને તેમણે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. કુતુબ 'આઝાદ'નું ગઝલસાહિત્ય આપણી મોંઘી મિરાત છે. તેમના ગઝલપ્રેમને સલામ !

r

નવલિકા

વીણેલાં ફૂલ : ગુચ્છ ૧૪ : રૂપાંતર : હરિશ્ચંદ્ર, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા-૧, પૃ. ૨૦+૨૭૨, રૂ. ૫૦/- **અંબર ઓઢવું શ્યામ વર્ણનું :** કનુપ્રસાદ પાઠક 'કમલ', ૨૦૦૬, કનુપ્રસાદ પાઠક, કમલ, ૨૬, મહાદેવનગર સોસાયટી, પાણીગેટ બહાર, વડોદરા-૧૯, પૃ. ૧૮+૨૦૦, રૂ. ૮૦/- **ચીસ : (લઘુકથા) :** ભી. ન. વણકર, ૨૦૦૬, ભી. ન. વણકર, ૫૧૬, ગાયત્રી સોસા., સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૮, પૃ. ૮૬+૧૮, રૂ. ૭૦/-

જીવનકથા

મારું સ્વપ્ન : વર્ગીસ કુરિયન, અનુ. સુધા મહેતા, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૩૩, રૂ. ૧૫૦/- **આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન :** વિનોદકુમાર મિશ્ર, ૨૦૦૬, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૨, રૂ. ૮૦/-

પ્રતિભાવ

સચ્ચિદાનંદ સન્માન : પ્રતિભાવ | ધીરુ પરીખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી મૂર્ધન્ય અને માતબર સંસ્થા દ્વારા ઈ. ૨૦૦૪નું 'સચ્ચિદાનંદ સન્માન' આજે જ્યારે મને અર્પણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે હું આનંદ અને આભારની લાગણી અનુભવું છું.

આ સન્માન જેમના નામ સાથે સંલગ્ન છે તે સ્વામી સચ્ચિદાનંદ આજની ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક પરિસ્થિતિઓના મૌલિક વિચારક છે અને તે વિચારોને નિબંધ રૂપે રજૂ કરનારા સભાન લેખક છે. પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય, પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચારધારાઓના તેઓ તુલનાત્મક અભ્યાસી છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના વિક્ટોરિયન યુગના કાર્લાઈલ, રસ્કિન, આર્નોલ્ડ અને ન્યૂમેન તથા આપણા પંડિતયુગના નિબંધકારોની પરંપરાના તેઓ અર્વાચીન નિબંધકાર છે. એમણે મનુષ્યજીવન અને સમાજના સંદર્ભે વ્યાપક અને મૌલિક ચિંતન કર્યું છે, અને તે તેમનાં તર્કબદ્ધ સુઘડ લખાણોમાં પ્રકટ થાય છે. એમની નિર્ભીકતા અને નિર્દામિકતા એમની અભિવ્યક્તિનાં આગવાં અને અંગભૂત પાસાં છે. મનુષ્યજીવન અને સમાજજીવન સંદર્ભે એમણે મૂલ્યકેન્દ્રી અને મૂલ્યગામી મૌલિક વિચારણા પ્રકટ કરી છે. મનુષ્ય- સમાજ સાથે ઊંડી અને ઊંચી નિસબતથી જોડાયેલા આવા એક સભાન અને સમર્થ નિબંધકારના નામ સાથે સંકળાયેલું સન્માન સ્વીકારતાં આનંદ અને ગૌરવ અનુભવું છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે મને આ સન્માન અર્પણ કર્યું છે ત્યારે મારા સર્જનની સત્ત્વશીલતા અને મૂલ્યનિષ્ઠા એને પ્રતીત થઈ છે તે સ્વયંસ્પષ્ટ છે. પરંતુ મારે માટે મારા સર્જનનું મૂલ્યનિષ્ઠાની કેળવણીમાં સત્ત્વશીલ પ્રદાન શું છે અને તે બાબતે મારી શી સમજ છે તે પ્રસ્તુત કરવું અનિવાર્ય અને અવસરોચિત છે.

સૌપહેલાં તો મારે એ જણાવવું જોઈએ કે કવિતા મારો પ્રથમ પ્રેમ છે. મેં અલ્પ સંખ્યામાં કાવ્યો સર્જ્યાં છે, અલ્પતર સંખ્યામાં ટૂંકી વાર્તાઓ સર્જી છે અને અલ્પતમ સંખ્યામાં એકાંકીનું સર્જન કર્યું છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય કે સત્ત્વશીલ સર્જન એટલે શું ? આમ તો જે સર્જનમાં સદ્દનું પ્રવર્તન હોય તે સત્ત્વશીલ. પરંતુ સમાજમાં ક્યારેય એકલા સદ્દનું જ પ્રવર્તન રહ્યું નથી. અસદ્દનું પણ અધિકાધિક પ્રવર્તન રહ્યું છે અને આને કારણે જ સદ્દની મહત્તા સ્વયંસિદ્ધ છે. આમ, વ્યક્તિ-જીવન અને સમાજ-જીવન સદ્દ-અસદ્દનું મિશ્રણ છે. સર્જક પણ આવા સમાજની જ નીપજ છે અને આવા સમાજમાં જીવન નિર્ગમે છે. પરિણામે સંવેદના સ્પંદિત થતાં જ્યારે તે સર્જનપ્રવૃત્ત બને છે ત્યારે તે સર્જનમાં સદ્દ-અસદ્દનો સમાવેશ થવો તે સહજ પ્રક્રિયા બની રહે છે. આથી સત્ત્વશીલ દ્વારા માત્ર સદ્દનો પુરસ્કાર-પ્રચાર અને અસદ્દનો તિરસ્કાર-ત્યાગ નથી. હા, સદ્દનો આદર અને અસદ્દનો અનાદર, સદ્દની આરાધના અને અસદ્દની અનારાધના એ એક સનાતન જીવનમૂલ્ય હોવા છતાં પણ, મનુષ્યની કરુણ નિયતિ એ છે કે એને જીવનમાં અને જગતમાં મહદંશે અસદ્દનો સામનો કરવાનો આવે છે.

હવે જ્યારે સાહિત્યકૃતિને જીવન અને જગત સાથે નિકટનો અને નક્કર સંબંધ છે એવું સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે સર્જનાત્મક સાહિત્યકૃતિમાં સદ્-અસદ્ના દ્વન્દ્વનું આવવું અનિવાર્ય બને છે. પણ આ બન્ને વિષમ અને વિરોધી તત્ત્વો સાહિત્યની કલાકૃતિમાં કલાની શરતે આવે છે; કહો કે આવવાં જોઈએ. જો આમ ન હોત તો બોદલેરનો કાવ્યગુચ્છ ‘Les Fleurs Du Mal’ – અનિષ્ટનાં પુષ્પો – અસ્તિત્વમાં આવ્યો ન હોત કે પછી નોબેલ પુરસ્કાર- વિજેતા એલિટિસ ઓડિસ્સુસના દીર્ઘકાવ્ય ‘Heroic and Elegaic Song of the Lost Second Lieutenant of Albania’માં સદ્-અસદ્ના સંઘર્ષની કથા અને એનું દર્શન પ્રકટ્યું ન હોત. ‘અનિષ્ટનાં પુષ્પો’ શીર્ષકમાં જ અસદ્-સદ્નો નિર્દેશ છે. આમ, વિશ્વમાંની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ સદ્-અસદ્ની કલાત્મક સ્તરે પર્યેષણ કરે છે અને જીવનને જાણવાની, જોગવાની તથા જીવવાની પરોક્ષ પ્રેરણા આપે છે. આથી જ બોદલેરે ‘Tableaux Parisiens’ની કાવ્ય ‘Le Crepuscule Du Soir’ – સાંધ્યપ્રકાશ – ની અંતિમ પંક્તિમાં કહ્યું છે :

‘La douceur du foyer et n’ont jamais ve’cu’

(‘And he has never lived who’s never known home’)

તો વળી ‘Le Voyage’ – પ્રવાસ – નામના દીર્ઘકાવ્યના છેલ્લા બે શ્લોકમાં મૃત્યુને આહવાન આપેલું છે. અને અંતિમ પંક્તિમાં કહે છે :

‘Au Fond de l’Inconnu pour trouver du nouveau’

(Within the unknown’s depths we still seek something new)

અંતકાળના આહવાનમાં અવનવાંની શોધ એ મનુષ્યનું સતત ઝંખનામૂલ્ય છે.

આમ, કલ્પન-પ્રતીક, અલંકાર ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરી સાચો અને સમર્થ સર્જક સંપૂર્ણ તાટસ્થ્યથી આ દ્વન્દ્વને નીરબે છે અને નિરૂપે છે. એ કેવળ સદ્નો સીધો પ્રચારક બનતો નથી, બલકે અસદ્ની આડમાંથી સદ્નું દર્શન કરાવે છે. જગતમાં શ્રેષ્ઠ કવિઓની કૃતિઓ આની સાખ પૂરે તેમ છે. સદ્ના સીધા પ્રચારની પ્રવૃત્તિ સંતજન માટે ઇષ્ટ અને અનિવાર્ય છે, તો કવિજન માટે તે અનિષ્ટ અને નિવાર્ય છે. કવિ મુખર બન્યા વિના વર્ણન-કથન-નિરૂપણમાત્રથી પોતાનું સમ્યગ્દર્શન ઈંગિતે છે. આમ, જ્યારે કલાકૃતિ અસ્તિત્વમાં આવે છે ત્યારે તે સત્ત્વશીલ બને છે.

આવી સત્ત્વશીલ કૃતિના સર્જન દ્વારા સર્જક સમાજમાં કેવાં અને કયાં મૂલ્યોની કેળવણીનો પ્રચાર કરે છે ? વિશ્વભરમાં મૂલ્યો મુખ્યત્વે બે પ્રકારનાં છે. એક, સર્વકાલીન મૂલ્ય. બીજું તત્કાલીન મૂલ્ય. તત્કાલીન મૂલ્યો કોઈ પણ દેશકાળના સમાજની જરૂરિયાતો અનુસાર બદલાતાં રહે છે. વળી, સનાતન મૂલ્ય પણ એક નથી, બલકે અનેક છે. એ જ રીતે તત્કાલીન મૂલ્ય પણ એક નથી, અનેક છે. વળી, આ બધાં મૂલ્યોની એકસાથે સહોપસ્થિતિ હોય છે એટલું જ નહીં, વિરોધી મૂલ્યોનું પણ સહઅસ્તિત્વ હોય છે. આથી કલાકાર સર્જક કોઈ એકાદ મૂલ્ય કે એકાધિક મૂલ્યોને, સનાતન કે તત્કાલીન મૂલ્યોને ઉપેક્ષી ના શકે. પણ એનો અર્થ એવો પણ નથી કે તે સર્જનાત્મક કૃતિમાં મૂલ્ય કે મૂલ્યોનાં સીધાંસપાટ કથન કરે કે કર્યા કરે. કોઈ પણ પ્રકારના મૂલ્યનો પ્રકટપણે બોધ આપવાનું કામ કવિકલાકારનું નથી. અને તેમ છતાં તે જે રચે છે તે રચનામાં પેલો એક યા બીજો

મૂલ્યબોધ દેહમાં પ્રાણની જેમ અનુસ્યૂત હોય છે. અને આમ અપ્રકટ મૂલ્યના બોધવાળી કલાકૃતિના સર્જન દ્વારા પરોક્ષ રીતે મૂલ્યની કેળવણીમાં સર્જક યોગદાન આપે છે.

અલબત્ત, તત્કાલીન મૂલ્યો સ્થાયી નથી. એ દેશકાળની સામાજિક જીવનસરણી પ્રમાણે બદલાતાં રહે છે. આદિકાળથી અદ્યતન કાળ સુધીમાં ધર્મ, રાજ્ય, વિજ્ઞાન, યંત્રવિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ આદિમાં પરિવર્તનો થતાં રહ્યાં છે, અને તદનુસાર, જે તે દેશકાળમાં તત્કાલીન મૂલ્યો બદલાતાં રહ્યાં છે. આથી એમ કહી શકાય કે જીવન દેહ છે, સનાતન મૂલ્યો પ્રાણ છે અને તત્કાલીન મૂલ્યો વસ્ત્રો છે. જેમ મનુષ્યદેહ સમયસંજોગ પ્રમાણે વસ્ત્રપરિધાનમાં પરિવર્તન કરે છે, પણ પ્રાણત્યાગ કરતો નથી. તે જ રીતે વ્યક્તિજીવન કે સમાજજીવન પોતાની સમસામયિક જરૂરિયાત પ્રમાણે તત્કાલીન મૂલ્યોમાં પરિવર્તન આણે છે. આમ, સત્ત્વશીલ સર્જનાત્મક કૃતિ દ્વારા સર્જક પોતાને અપેક્ષિત સનાતન કે સમકાલીન મૂલ્યનિષ્ઠાનું પુરસ્કરણ અને પરિવર્ધન કરે છે. અહીં એ યાદ રાખવું ઘટે કે સભાન સર્જક કલાકાર મૂલ્યપ્રચારના પ્રકટ પરિવેશથી દૂર રહેવો જોઈએ. ન્હાનાલાલ મૂલ્યરક્ષક અને મૂલ્યપ્રવર્તક હોવા છતાં પણ એક કલાકાર કવિને નાતે તેમણે જે કહ્યું છે તે સ્મરણમાં આવે છે. ‘પ્રસ્તાવમાળા’માં ન્હાનાલાલ કહે છે :

‘કવિ તે ચળવળકાર નથી. કવિનો ધર્મ આંબાવાડિયાં વાવવાનો, કેરીઓ વેચવાનો નથી. કવિ Fundamentals ઉચ્ચારે, Propagandist ન થાય.’ કવિને આવો પયગંબરી પોષાક પહેરવાની જરૂર નથી કે એવો પોષાક એ પહેરે એવી કોઈએ અપેક્ષા પણ રાખવાની હોતી નથી. ખરેખર તો કલાત્મક કૃતિનું સર્જન એ જ મોટું મૂલ્ય છે.

કંઈક આવી ભૂમિકાએ હું હમેશાં સર્જનપ્રવૃત્ત રહ્યો છું. મારું લક્ષ્ય કલાકૃતિના સર્જનનું રહ્યું છે. એમાં વિવિધ પ્રયોગો અને પ્રયુક્તિઓ દ્વારા કથયિતવ્યને કલાઘાટ આપવાનો મેં હમેશાં સભાન સર્જકપુરુષાર્થ કર્યો છે. મારા કાવ્યસંગ્રહોમાં મેં ભાગ્યે જ પુનરાવર્તન કર્યું છે, તેમ કાવ્યજ્ઞો માને છે. ગીત, સોનેટ, પરંપરિત માત્રામેળનાં કાવ્યો, છપ્પા, હાઈકુ તથા વનવેલીમાં બોલચાલની છટાયુક્ત કાવ્યરીતિ દ્વારા કોઈ એક નહીં, પણ વ્યાપક અર્થમાં સનાતન તથા સમસામયિક જીવનમૂલ્યને ક્યારેક લક્ષણ-વ્યંજના તો ક્યારેક વ્યંગ-વકીકિત દ્વારા કલાઘાટ આપવાનો મારો નમ્ર પ્રયત્ન રહ્યો છે. મારી આવી સર્જનાત્મક મૂલ્યનિષ્ઠાનું પ્રોક્ષણ થાય છે તેને હું વિનમ્ર ભાવે હૃદયપૂર્વક સ્વીકારું છું અને સહુની રસજ્ઞતા તથા સહૃદયતાને અભિનંદું છું.

(તા. ૨૧ જૂન, ૨૦૦૭ના રોજ સચ્ચિદાનંદ સન્માન સ્વીકારતાં પ્રતિભાવ રૂપે આપેલું વક્તવ્ય)

સાહિત્ય મારે માટે શ્વાસોચ્છ્વાસ | ભોળાભાઈ પટેલ

સચ્ચિદાનંદ સન્માન માટેના નિમંત્રણપત્રમાં અમારે માટે 'સન્નિષ્ઠ સાહિત્યકાર' એવા શબ્દો વપરાય છે. આ સન્માન પ્રાપ્ત કરનાર સૌ સાહિત્યકારો માટે કદાચ એ પ્રયોજાતા રહ્યા હશે. એક વ્યક્તિ તરીકે હું સન્નિષ્ઠ છું કે નહિ, એમાં સંદેહને અવકાશ હોઈ શકે છે, પણ એક વાત આજે હું વિશ્વાસથી કહીશ કે સાહિત્ય પ્રત્યેની મારી નિષ્ઠા આંતરિક અને અખંડ છે. સાહિત્ય મારે માટે સાધના છે, સાહિત્ય મારું સાધ્ય છે. એમ કહી શકાય ખરું કે સાહિત્ય મારી આજીવિકાનું સાધન પણ રહ્યું છે. કેમકે ૧૮ વર્ષની વયે જ્યારે હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક થયો ત્યારથી મુખ્યત્વે ભાષાસાહિત્યનું શિક્ષણ આપતો આવ્યો છું, પછી એ ગુજરાતીનું, હિન્દીનું કે સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યનું હોય. એક વખતે અંગ્રેજી સાહિત્ય ભણાવવાની ઈચ્છા કરી હતી અને એ માટે કૉલેજ-યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક છતાં, અંગ્રેજીના અધ્યાપક થવાની યોગ્યતા મેળવી હતી. પરંતુ અધ્યાપક તરીકે મારે હૈ - હૂં અર્થાત્ હિન્દી સાથે વિશેષ નાતો રહ્યો. આ ચાર ભાષાઓ ઉપરાંત પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ બંગાળી, અસમિયા અને જર્મનનો કર્યો. ઓડિયા અને મરાઠી ભાષા વાંચવાનો પણ સંપર્ક રાખ્યો. કોઈ નવી ભાષાનું પુસ્તક જોતાં થાય કે આને ઉકેલી શકું તો કેવું? એટલે જૈંચ અને ઈટાલિયનમાં પણ 'લેસન્સ' લીધા છે.

હું મને આજીવન વિદ્યાર્થી માનું છું - ભલે અધ્યાપક - પ્રોફેસર કહેવાતો હોઉં અને યજ્ઞેશ દવેએ મારો પરિચય આપતાં કહ્યું તેમ હું માનું છું કે વિદ્યા તો કણ કણ અને ક્ષણ ક્ષણ આવે છે. ગામડાગામની નિશાળમાં ભણવા છતાં પિતાજી શિક્ષક હોવાને કારણે, જોકે શિક્ષક કરતાં તેઓ ખેડૂત જ વધારે હતા, ભણતર સિવાયની ચોપડીઓ અમારે ઘેર આવતી. તેમાં એક વાર નાનાભાઈ ભટ્ટનાં 'રામાયણનાં પાત્રો' અને 'મહાભારતનાં પાત્રો'ના સેટ શાળાના પુસ્તકાલયમાંથી લાવેલા. એ દિવસોમાં વ્યાસ વલ્લભરામનું મહાભારત પણ ભૂખતરસ ભૂલીને વાંચ્યું. મેઘાણીનું 'માથાનાં દાન' પુસ્તિકા વાંચતાં અજાણે જ રવીન્દ્રનાથની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ થઈ ગયો હતો, જોકે રવીન્દ્રનાથ વાંચ્યું છું એનું જરાય ભાન નહોતું. રમણલાલ સોનીએ અનૂદિત કરેલી 'રાજર્ષિ' કિશોરો માટેની નવલકથા વાંચી, ત્યારે રવીન્દ્રનાથના નામની સભાનતા આવેલી.

પછી હાઈસ્કૂલ દરમિયાન ઉત્તમ આદર્શ શિક્ષકો મળ્યા, જેમણે સાહિત્યની દુનિયામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. એ પહેલાં છેક પાંચમા ધોરણમાં કલાપીની 'ગ્રામમાતા' કવિતાએ વિવિધ છંદો માટે આકર્ષણ પેદા કરેલું, તેનો પ્રથમ રોમાંચ હજી છે. શિવાભાઈ સાહેબે છંદોનો એ રીતે પાઠ કરેલો.

અહીં હું મારી સાહિત્યયાત્રા વિષે વિગતે વાત કરું એટલો સમય નથી, પણ આ યાત્રામાં જેમની પાસેથી સાહિત્યના પાઠ ભણવા મળ્યા છે તેમાં મોહનલાલ પટેલ જેવા ગુરુઓને તો સ્મરું જ, પણ જરા પકવ વયે જે ચાર ગુરુઓ મને મળ્યા, તેમણે તો સાહિત્ય સાથે જીવનના પાઠ ભણાવ્યા છે. તે ગુરુઓ ઉમાશંકર જોશી, નગીનદાસ પારેખ, હરિવલ્લભ ભાયાણી અને નિરંજન ભગત. સુરેશ જોષીની નિકટ આવવાનું ઓછું બન્યું - પણ એમને પણ યાદ કરું. આ ચારમાંથી કોઈ મારા રીતસરના અધ્યાપક નહોતા છતાં એમની સાથે

ગુરુ-શિષ્યનો નાતો હમણે માટે બંધાઈ ગયો. તેમની પાસેથી વિદ્યા સાથે અઢળક પ્રેમ મળ્યો. પ્રોફેસર ઉમાશંકર ભાષાભવનમાં ગુજરાતી ભણાવતા પણ હું હિન્દીનો વિદ્યાર્થી હતો - એમ.એ.માં મેં ગુજરાતીના એમના વર્ગો ભરવાની અનુમતિ માગી તો કહે - 'નિયમિત આવવું પડશે!' ઓહ, કેવું ભાગ્ય! એમની પાસે ગ્રીક ટ્રેજેડી, કાલિદાસ અને ઇબ્સન ભણવું એ તો લહાવો જ. પણ પછી એમની વધારે ને વધારે નિકટ જવાનું બન્યું. કેટલું ભણ્યા! નગીનદાસ પારેખ પાસે બંગાળી શીખવા ગયા હતા, એમના ચરણે જ બેસી ગયા. રજનીકાન્ત રાવળ અને અનિલા દલાલ પણ તેમાં સાથે. રવીન્દ્રસાહિત્ય આવા ગુરુની પાસે ભણવા મળે એ નરી ધન્યતા. ચૌદ વર્ષ - ૧૯૬૪થી ૧૯૭૮ - બંગાળીના પાઠ ચાલ્યા. તે સાથે અનુવાદની દીક્ષા કહો તો દીક્ષા.

ભાયાણીસાહેબ તો જાણે સાથી - ગુરુ. કેટલો બધો સમય એમની સાથે ગાળ્યો હશે. સવારે ચાલવામાં, સાંજે ગોષ્ઠિઓમાં, ભાષાભવનમાં. ભાયાણીસાહેબ સાથે સેક્સથી માંડી સ્પિરિચ્યુઆલિટીની વાતો થઈ શકે - ખડખડાટ હાસ્ય સાથે.

નિરંજન ભગતના શિષ્ય થવાનું આશ્ચર્યકારક રીતે બન્યું. હું, રઘુવીર અને ચંદ્રકાન્ત એ દિવસોમાં નિરંજન ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ અને પ્રિયકાન્ત મણિયારની કવિતાના આશિકો. એમનાં કાવ્યોનાં કાવ્યો મોઢે. મેં નિરંજન ભગતનાં મુંબઈ વિષેનાં કાવ્યો 'પ્રવાલદ્વીપ'ની બોદલેરનાં પેરિસ વિષેનાં કાવ્યો સાથે સરખામણી કરતો તુલનાત્મક વિવેચનનો લેખ લખ્યો. ઉમાશંકરે 'સંસ્કૃતિ'માં છાપ્યો - અને એક રાતમાં હું 'જાણીતો વિવેચક' બની ગયો. ભગતસાહેબનું પ્રથમ પ્રત્યક્ષ એન્કાઉન્ટર રોમહર્ષણ આજેય ઉપજાવે. પણ પછી એમની પ્રીતિના ભાજન બની શકાયું. એમની પાસે એલિયટનું 'ફોર ક્વાર્ટર્સ' રીતસર ભણ્યો અને અંગ્રેજી છંદો પણ.

આ મારા સાહિત્યગુરુઓ - મારા સાહિત્યજગતના ત્રણ સાથીઓ પણ એવા મળ્યા. રઘુવીર ચૌધરી સાથે આજે ૫૦થીય વધારે વર્ષનો સંબંધ રહ્યો છે. આમ તો માણસાની હાઈસ્કૂલમાં મારા એ વિદ્યાર્થી - આઠમા ધોરણથી. અત્યંત તેજસ્વી. એમણે ૧૯૫૫માં ઉજવાયેલ ગોવર્ધન શતાબ્દીવર્ષમાં નડિયાદમાં સરસ્વતીચંદ્ર વિષે યોજાયેલી નિબંધસ્પર્ધામાં ૧૦મા ધોરણના છાત્ર તરીકે નિબંધ મોકલેલો અને એ વખતની સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં અમે સાથે ગયેલા. એ મારા છાત્ર પણ અને 'ગુરુ' પણ કહું, સાથી વિશેષ. બીજા સાહિત્યનાં સાથી ડૉ. અનિલા દલાલ. નગીનદાસની પાસે બંગાળી શીખવામાં સાથ થયો - એમની પાસેથી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં માર્ગદર્શન મળ્યું પણ પછી વિદ્યાયાત્રામાં સહયાત્રિક બન્યાં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ - એવા સાથી, એમ.એ.ના વર્ગથી સંબંધ. પરંતુ રઘુવીર અને ચંદ્રકાન્ત તો કવિ, રઘુવીર તો કથાલેખક પણ થયા. મેં કવિતા ન કરી, કથા પણ લખી, વિવેચનને માર્ગે ગયો, પછી અનુવાદ અને પછી નિબંધલેખન. સાહિત્યયાત્રામાં જેમ ગુરુઓ તેમ મિત્રોનો સાથ કેટલો બધો પ્રોત્સાહક બને, તે સૌના અનુભવની વાત છે.

પ્રાચીન-મધ્યકાલીન-અર્વાચીન અનેક સાહિત્યકારોનું પરિશીલન તો એક અધ્યાપક તરીકે કરવાનું આવ્યું. તેમાં હિન્દીમાં કબીર, સુરદાસ કે તુલસીદાસ જેવા મધ્યકાલીન કવિઓને બે દાયકાથીય વધારે સમય સુધી ભણાવ્યા છે - પરંતુ મેં જે ત્રણ સર્જકોનું આજીવન સઘન અધ્યયન કર્યું છે - અને જે હજીય પૂરું થયું નથી - તે ત્રણ સર્જકો છે

– ઉમાશંકર જોશી, હિન્દીના સચ્ચિદાનંદ વાત્સ્યાયન, ‘અજ્ઞેયજી’ અને બંગાળીના કવિ જીવનાનંદ દાસ. જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ પ્રયોજન વિના વાંચવું હોય, ત્યારે આ સર્જકોની રચનાઓમાં ડૂબી જવાનું. અજ્ઞેયજી વિષે તો મેં હિન્દીમાં ‘મહાનિબંધ’ લખ્યો છે, જે દિલ્હીના એક પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકે પ્રગટ કર્યો છે, જેની બે આવૃત્તિઓ થઈ છે. મને અને રઘુવીરને અતડા ગણાતા અજ્ઞેયજીની કંઈક નિકટ આવવાના અવસરો મળ્યા છે. એમના સાહિત્યે મારા જીવનને, મારી સંવેદનાને સમૃદ્ધ કરી છે. ‘આંગન કે પાર દ્વાર’ નામના તેમના કાવ્યસંગ્રહનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ કર્યો છે, જેની બહુ ઓછાને ખબર છે.

જીવનાનંદ દાસ તો થોડું બંગાળી વાંચતાં આવડ્યું ત્યારથી વાંચતો આવ્યો છું. ઉમાશંકરભાઈએ તેમની પસંદ કરેલી કવિતાના મેં કરેલા ગુજરાતી અનુવાદનું પુસ્તક ‘વનલતા સેન’ પ્રગટ કર્યું હતું, કહું કે અનુવાદો એમની પ્રેરણાથી જ થયા હતા, જેની પંક્તિએ પંક્તિ નગીનદાસની નજર તળેથી પસાર થયેલી. જીવનાનંદના શતાબ્દીવર્ષમાં કોલકાતામાં યોજેલા એક રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદનું ઉદ્ઘાટન પ્રવચન સાહિત્ય અકાદેમીએ મારી પાસે કરાવેલ ! બે વર્ષ પહેલાં એમની કવિતાનું અનુવાદનું પુસ્તક ‘નગ્ન નિર્જન હાથ’ નામે બહાર પાડ્યું છે.

ઉમાશંકરના સાહિત્યના જીવનભર ચાલતા રહેલા પરિશીલન વિષે તો શું લખું ? કેટલું લખું ? હા, પણ એક વાતનો નિર્દેશ કરું કે ‘નિશીથ’ અને ‘પ્રાચીના’ના હિન્દી અનુવાદ રઘુવીર ચૌધરી અને મેં – એ કરીને એમને હિન્દીભાષી વિશ્વમાં પહોંચાડ્યા છે, છેક સિતેરના દાયકામાં.

આ ત્રણ સર્જકો ઉપરાંત, તેમનાય જે ઉપાસ્ય રહેલા છે – તેવા બે મહાન ભારતીય સર્જકો મારા ચેતનાજગત અને શબ્દજગત સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલા છે, તે છે કાલિદાસ અને રવીન્દ્રનાથ. પહેલી વરસાદ પડે અને પલળતાં પલળતાં મેઘદૂતના શ્લોકો સ્મરણે લાવું, એવો ‘જનમ રોમાંટિક’ (રૉઠાલો) છું. તેમનું વાચનમનન તો થતું જ રહે, એ રીતે રવીન્દ્રનાથનું. આ બન્ને સર્જકો મારા લેખનમાં ભળી ગયા છે. એમની વાત કરવા જતાં તો ‘વરસોનાં વરસ લાગે.’ રવીન્દ્રનાથના શાંતિનિકેતનમાં એક વર્ષ રહેવાનું મને મળ્યું છે, એને ઉત્તમ ભાગ્ય ગણું છું.

અહીં મારા છાત્રોનો જરા ઉલ્લેખ કરીશ – અસંખ્ય છાત્રોને ભણાવવાનું મળ્યું છે, પણ પછી જે સાહિત્યજગતમાં સાથી બન્યા છે, તેમાં સાહિત્ય અકાદેમી પુરસ્કાર વિજેતા થયેલાં બિન્દુ ભટ્ટ, ‘ભીલોંકા ભારથ’નાં અનુવાદક મુદ્દલા પારિક, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના હવે પછી પ્રગટ થનાર હિન્દી અનુવાદકમાંના એક વીરેન્દ્ર નારાયણસિંહ, આચાર્ય ઊજમ પટેલ અને શ્રીમતી રંજના અરગડે. આ છાત્રો સાથે હિન્દી-ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે લગાતાર ગોષ્ઠિઓ થતી રહી છે – સાહિત્યશિક્ષણની મારી પરંપરા એકાદ અપવાદ સિવાય સૌએ પોતાની રીતે જીવતી રાખી છે.

સાહિત્યની સંસ્થાઓમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથે ૧૯૫૫ના નડિયાદ અધિવેશનથી જોડાવાનું બન્યું છે. ચારેક વર્ષ મંત્રી તરીકે કામ કર્યું અને લગભગ ૨૫ વર્ષ એના મુખપત્ર ‘પરબ’ના સંપાદક-તંત્રી તરીકે. તેમાં કેટલાંક વર્ષ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા સાથે ને કેટલાંક વર્ષ શ્રી રમેશ ર. દવે સાથે જુગલબંદી કરવાનો અનન્ય અનુભવ રહ્યો

છે. સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાનસત્રો અને અધિવેશનોએ અમારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનું કામ કર્યું છે.

સાહિત્ય પરિષદની જેમ જ ગુજરાત રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પણ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવાનો અવસર મળ્યો છે. શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ અને અન્ય મિત્રોના સહયોગથી સાહિત્ય અકાદમીને અમે સાહિત્યજગતના નકશા પર મૂકી શક્યા હતા. અફસોસ છે કે અકાદમીઓની સ્વાયત્તતા સરકારે પોતાને હસ્તક કરી લીધી છે.

કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદેમીના કાર્યવાહક સભ્ય તરીકે ભારતીય સાહિત્યના ચોરામાં દેશના અનેક સાહિત્યકારોને મળવાનું તથા ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાનું બન્યું છે.

આમ તો મારા જીવનની સાન્ધ્યવેલા છે ભલે, પણ સાહિત્ય જીવનને પ્રસન્ન રાખે છે. નવાં નવાં પુસ્તકો જોવાનો, વાંચવાનો આનંદ અક્ષુણ્ણ રહ્યો છે. હજુ કોઈ નયનરમ્ય નવા પુસ્તકને પસંવારતાં નવયુવતીના સ્પર્શ જેવો રોમાંચ અનુભવાય.

આત્મકથનાત્મક નિવેદનથી એટલું કહેવું છે કે સાહિત્ય સાથે જીવનભર નિષ્ઠાભર્યો સંબંધ રહ્યો છે. હું આજના અર્થમાં ક્રિયાશીલ નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને ઉચિત સ્થાનમાન અપાવવામાં સતત ક્રિયાન્વિત રહ્યો છું. અગાઉ કહ્યું તેમ સાહિત્ય મારે માટે ઉપાસ્ય દેવતાને સ્થાને છે. સાહિત્ય મારે માટે શ્વાસોચ્છવાસ સમાન છે.

સાહિત્ય પરિષદે આપેલા સચ્ચિદાનંદ સન્માનને નમ્રભાવે સ્વીકારું છું. સ્વામી સચ્ચિદાનંદને પ્રણામ પાઠવું છું. આપ સૌને પણ વંદન કરું છું.

૨૧-૬-૨૦૦૭ના રોજ સાહિત્ય પરિષદે આપેલા સચ્ચિદાનંદ સન્માન વખતે આપેલા મૌખિક પ્રતિભાવનો અંશ

r

સર્જન અને સાહિત્ય

(દસ્તાવેજી ફિલ્મ શ્રેણી)

મકરન્દ દવે, રાજેન્દ્ર શાહ,
મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

સંસ્કૃત : સંસ્કૃત

: પ્રાપ્તિ :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય / ગ્રંથાગાર

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

ક્રમ નંબર : ૩૩.૫૫૫૫૫૫૫૫. ૬૦/-

કલાની એ વિશેષતા છે કે તેમાં આપોઆપ જ સૌંદર્ય, વિસ્મય, સત્ય, પ્રેમ અને ધર્મ આવી જાય છે. કલામાં આ તત્ત્વો દર્શનનું કે પ્રતીતિનું રૂપ લઈને આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન કે ફિલસૂફીમાં એ અલગ ચર્ચાવિષયો કે ચિંતનવિષયો છે. પરંતુ ગઝલ જેવી કલામાં એ અનુભૂત તત્ત્વ છે. આ કલા માત્રની વિશેષતા છે. પણ અહીં પ્રારંભે જ ફિલસૂફી કે તત્ત્વજ્ઞાનનો સંદર્ભ વિચારવો પડ્યો તે એટલા માટે કે ગઝલનો નાતો એની સાથે સંવિશેષ રહ્યો છે. જેમ ઋષિઓને ઋચા ફાવી, ભક્તોને ભજન ફાવ્યું એમ સૂફીઓને અને પ્રેમીઓને ગઝલ બહુ ફાવી છે, અને ભાવી છે. વ્યાપક સંદર્ભે ગઝલ એ માનવધર્મી પ્રકાર છે. એ માનવના મૂળતમ ધર્મને એટલે કે પ્રેમને તાકે છે. ગઝલમાં આવતો એ પ્રેમ ગહન અધ્યાત્મથી માંડીને પ્રિયાનુરાગ સુધીના પ્રદેશને આવરી લે છે. ધર્મ એટલે માનવ માનવ વચ્ચે સાયુજ્ય સ્થાપે તે ધર્મ... માનવીની શ્રદ્ધા દઢ કરે તે ધર્મ... તેને હોલ ટે તે ધર્મ નથી. કલા માત્ર પોતાનું એક આગવું સર્જકવિશ્વ ખડું કરતી હોય છે. એ વિશ્વમાં એક અખંડ માનવની પ્રતીતિ થતી હોય છે અને તેથી જ તો; એ ત્રિકાલાબાધિત થઈ કાલાતીત બને છે. ગઝલની સાર્થકતા પણ આવી સર્જકતામાં રહેલી છે. શબ્દમાંથી ઊભો થતો અર્થ; તાકતો હોય છે એવા પરમ અર્થને જે કોઈ એક વ્યક્તિનો અર્થ નથી, કોઈ કાળનો પણ નથી, કે નથી કોઈ એક સ્થળનો. શેક્સપિયરના સોનેટ એના સમકાલીનો અને એના દેશવાસીઓ માટેની કૃતિઓ તરીકે રહેતા નથી કે રહ્યા નથી. એવું જ કાલિદાસના શાકુંતલ માટે કહેવાય. અને આથી જ સાચી સાહિત્યકૃતિ અર્થાતીત (ચોક્કસ અર્થથી ટોંપર) બનતી હોય છે. કૃતિને એક વૈશ્વિક અર્થ હોય છે અને વૈશ્વિક અનુભવગમ્ય સત્ય પણ હોય છે. આવી સિદ્ધિએ પહોંચતાં જે સ્વરૂપો છે તેમાંનું એક સ્વરૂપ ગઝલ છે. ગઝલમાં એવી ક્ષમતા સિદ્ધ થઈ છે અને હજી એવી શક્યતાઓ છે.

આટલી વાત કર્યા પછી કહેવાનું મન થાય કે ગુજરાતી ગઝલ આદરપૂર્વક વર્ષો સુધી જેનું નામ લઈ શકશે તેવા ગઝલકાર રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલો વિશે થોડીક વાત કરવાનું અહીં નક્કી કર્યું છે.

ગુજરાતી ભાષાના આ સિદ્ધહસ્ત ગઝલકાર આદિલના સમયગાળાના એક મહત્ત્વના ગઝલકાર છે. મારા જેવા અભ્યાસુને તો આ સમયગાળાને આદિલરાજેન્દ્ર યુગ તરીકે ઓળખાવવો વધુ યોગ્ય લાગે છે. સંખ્યા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ આદિલ-રાજેન્દ્ર જે કામ કર્યું છે તે નોંધપાત્ર છે. ઘણા લાંબા સમય સુધી ઉપેક્ષિત રહેલી ગઝલ મહામુશ્કેલીએ વહેતી વહેતી સામે પૂરે તરી છે.

રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલો વિશે જ્યારે વાત કરવાનું વિચારું છું ત્યારે આંખ સામે બે મુદ્રા તરવરે છે. એક, બાલાશંકરથી જો ગઝલનો ઉદ્ભવ ગણીએ તો જાણે ગળથૂથીમાં જ ગઝલને અધ્યાત્મ અને ફિલસૂફી મળેલાં છે. અને બીજો મુદ્દો એ છે કે ગઝલ ઘણા

લાંબા સમય સુધી છેક હમણાં સુધી એક ઉપેક્ષિત સ્વરૂપ રહ્યું છે. આ ઉપેક્ષિત સ્વરૂપ ગળથૂથીમાં અધ્યાત્મના રંગ પીને ઊછરેલું છે. આજે જ્યારે રાજેન્દ્રભાઈને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થઈ રહ્યો છે ત્યારે મારે મન, પ્રત્યેક ગઝલકારને મન, પ્રત્યેક ગઝલચાહકને માટે આ જ એક આનંદનો અવસર છે. બાલાશંકર કંથારિયા, શયદા, મરીઝ, ઘાયલ, આદિલ મન્સૂરી અને પછી કલ્પી જુઓ કે... રાજેન્દ્ર શુક્લ નામની કોઈ વ્યક્તિ થઈ જ નથી અને જો રાજેન્દ્ર શુક્લ નામની વ્યક્તિ થઈ છે તો તેમણે ગઝલ લખી જ નથી અને જો તેમણે ગઝલો લખી છે તો સંસ્કૃત પદાવલિ અને ગહન તત્ત્વાનુભૂતિનું નિરૂપણ કર્યું જ નથી.

તો ? હવે વિચારી જુઓ કે ગઝલનો વિકાસ કેવો લાગે છે. ગુજરાતી ગઝલને એક મહત્ત્વનો વળાંક આપનાર સમર્થ ગઝલકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત એવા રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલોની વિશેષતા અંગે થોડીક ઊડતી નજરે વાત કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

**કોઈનાં મન ઠને અમરે પમાય ?
સમજણ તો સીધી ને સોંસરવી જાય.**

S

કંઈ લગ રૂઠો, માન કરો અતિ મુખ મચકોડો આના
સૂર મિલાવી ગાઓ પ્રિયજન ! સતચિત્તનંદાગઝલ.

S

**ઇલમ શલાકા અવલ ફિરાઈ રે જાદૂગર,
સુધબુધ હમરી સબ બિખરાઈ રે જાદૂગર.**

ભાષા, રજૂઆત અને ભારતીય ઋષિપરંપરા સાથે ગઝલનો નાતો જોડી આપનાર રાજેન્દ્રભાઈ પાસેથી ગઝલસંગ્રહ નહીં, ગઝલસંહિતા જ મળે. ગઝલચાહકો માટે ગઝલસંહિતાના પાંચેય મંડલ માણવા જેવા છે. ગઝલસંહિતામાં ૪૬૦ ગઝલરચનાઓ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. અને આ ગઝલોમાંથી પસાર થતા ગુજરાતી ગઝલનું નવસંસ્કરણ કઈ રીતે થયું છે તેનો પરિચય થાય છે. હા, નવલકથાની જેમ વાંચવા ગયા તો સંસ્કૃત શબ્દનો ખડકલો, આજના આ સમયમાં ક્યાં માથે માર્યો ? એમ લાગશે. પરંતુ એક વિશિષ્ટ સજ્જતા સાથે આ ગઝલોની નજીક જવા જેવું છે. ગઝલને એક વસ્તુ તરીકે જોવાની ટેવમાંથી મુક્ત થવાની હવે જરૂર છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના ચોથા અધ્યાયનો ૨૪મો શ્લોક ટાંકીને પાંચેય મંડલ બ્રહ્મર્ષણ કરેલા છે. એક વાર રાજેન્દ્રભાઈને પૂછ્યું હતું કે ગઝલસંહિતાની પંચમ મંડલની અંતિમ ગઝલ વિરજાહોમ આ શું છે ? કમતત્ત્વાય નમઃ સ્વાહા, તમતત્ત્વાય નમઃ સ્વાહા આવી ગઝલ આમાં મૂકવાનો ઉદ્દેશ શું ? ત્યારે તેમણે આપેલો જવાબ તેમની ગઝલોને સમજવા માટે સૂચક લાગેલો. એ પરમના પ્રવાસના ભાગ રૂપે આ ગઝલો લખાઈ છે. મને મઝા પડી છે એટલે લખી છે. કોઈ ભાવકને તેમાં રસ પડે તો તે તેનો આનંદ છે. જે ક્ષણે લાગશે તે ક્ષણે પછી નહીં લખું. પ્રત્યેક ગઝલ પૂરી થયા પછી ત્યાં પૂર્ણવિરામ જ હોય છે. બીજી ગઝલની પ્રતીક્ષા હોતી નથી. આ સંદર્ભમાં તેમનો એક શેર યાદ આવે છે.

બેચાર આમતેમ ગઝલ આળખી હશે,
બાકી અદીઠ અક્ષરે પૂરી કરી કિતાબ.

ગુજરાતી ગઝલનો પ્રથમ સંપાદિત ગઝલસંગ્રહ આપનાર અને આરંભના ગઝલકાર
સાગર સાથે પણ તે પૂરઃસંધાન સાધે છે. સાગરનો શેર છે...

મીચીને ચશ્મ ચાલ્યે જા ! ન ડર ! છે દૂર ! સીધો ચાહ !
સનમના નામ પર મસ્તાન હલેસું છોડ, બિસ્મિલ્લાહ

એ જ કાફિયા-રદીફમાં રાજેન્દ્રભાઈનો શેર જોઈએ :

અરે આવ્યો અજાયબ મોડ, બિસ્મિલ્લાહ
હડી કાઢી હરખ ને દોડ, બિસ્મિલ્લાહ.

નરી આંખે હવે જોવું - નર્યું હોવું
અરીસા, આયના સૌ તોડ, બિસ્મિલ્લાહ.

આવું જ એક બીજું ઉદાહરણ જોઈએ. સાગરનો શેર જોઈએ...

હમારી ખલ્કમાં મઝહબ અજબ છે ઇશકદારીનું
ઝમીં અસ્માન ના જુદાં વહે જલ જ્યાં હયાતીનું.

રાજેન્દ્રભાઈનો શેર છે...

ખટક જેવું નથી કંઈયે કે ખટકે કોઈ પાતીનું
જુદારો તો વહી ચાલ્યો, વહે જલ બસ હયાતીનું.

હવે માથું ભમે ક્યાંથી કે માથાબોળ ડૂબ્યું છે,
પહાડો તોડીફોડીને ઝરણ ફૂટ્યું છે છાતીનું.

જત જણાવવાનું તને કે... એ પંક્તિથી શરૂ થતું ૧૧ ગઝલોનું પત્ર ગઝલગુચ્છ એક
વિશિષ્ટ ગઝલગુચ્છ છે. કવિને ઓચિંતા મદ્રાસ જવાનું નિમંત્રણ મળે ત્યાંથી તેઓ ખાલી
દિવસ હોય તે દિવસે અરુણાચલમ જાય. રમણ મહર્ષિના એ જ મૌન વાતાવરણમાં સંવાદ
સધાય અને આ વિશે વિગતે રોજેરોજ નયનાબહેનને પત્રના સ્વરૂપમાં આ પત્રગઝલો લખાય
છે. પહેલી ગઝલનો મત્લા છે :

જત જણાવાનું તને કે ઝળહળું છું
ખત અધૂરો હોય ત્યાં તો ખુદ મળું છું.

અરુણાચલમ દક્ષિણ ભારત એ તમામના સગડ આ ગઝલગુચ્છમાં મળે છે.

જત જણાવાનું તને કે દૂર દખ્ખણ દેશમાં
ઓતરાદા વાયરા વાતા સહજ સંદેશમાં.

પર્વતો, સાગર, વનો ને મંદિરોની મૂર્તિમાં
કોણ મલકે છે મધુર આ જુદા જુદા વેશમાં ?

તે જ રીતે અગિયારમી ગઝલમાં,

જત જણાવાનું તને કે શબ્દને સીમા નડે,
નારિયેળીનાં દુમો શું મૌન આકાશે અડે.

એ જ તું ધરતી અને આ એનું એ આકાશ હું
દૂર દખ્ખણ દેશમાં પણ એ જ રંગો ઊઘડે.

ઘાસનાં આરોહણો આ પ્રાણના અરુણાચલે,
સઘ ત્યાં પહોંચો તને જે કેં મને હયાં સાંપડે.

એક ખાનગી વાત જાહેર કરી દઉં ? આ પત્રરૂપ પ્રત્યેક ગઝલ પ્રત્યેક પોસ્ટકાર્ડ
પર લખાઈ છે અને રોજેરોજ એ પોસ્ટકાર્ડ તેમનાં સાસુના સરનામે મધુબહેન કનુભાઈ
જાની, સી. યુ. શાહ સાયન્સ કૉલેજ એ સરનામે પોસ્ટ થઈ છે. જેથી તરત નયનાબહેનને
એ પત્ર મળે. બોલો કેવું અદ્ભુત કુટુંબ !

હવે ફરીવાર આ અગિયારમી ગઝલનો અંતિમ શેર વાંચું છું.

ઘાસનાં આરોહણો આ પ્રાણના અરુણાચલે
સઘ ત્યાં પહોંચો તને જે કેં મને હયાં સાંપડે...

સઘ, તરત જ, અને તે પછી આજ સુધીમાં ક્યારેય નયનાબહેનને પત્ર લખ્યો નથી,
લખવો પડ્યો પણ નથી.

ગઝલ એટલે તો પ્રેમની વાતો. રાજેન્દ્રભાઈની ગઝલોમાં પ્રેમ વિશે ઘણા શેર છે
પરંતુ પ્રેમ શબ્દ માત્ર એક જ ગઝલમાં ત્રણ વાર આવ્યો છે એ પછી આટલી સાડાચારસો
ગઝલમાં એ પ્રેમ શબ્દ ફરી આવતો નથી. પ્રેમ શબ્દ આવતો એ શેર જોઈએ.

શબ્દો રટું સતત કે રહું માત્ર મૌનભેર,
એક જ થવાનો અર્થ હવે પ્રેમ પ્રેમ પ્રેમ.

આ ક્ષણે એક બીજી વાત પણ યાદ આવે છે. પ્રત્યેક ગઝલને તેનો એક સંદર્ભ
છે. પ્રત્યેક ગઝલ એક ચોક્કસ મનઃસ્થિતિમાંથી પ્રગટેલી હોય છે. તેમની ગઝલોમાં કોઈ
પણ વાત રિપીટ નથી થઈ અને જો થઈ છે તો તે કશુંક આગળનું સૂચન કરવા જ. એક
બીજી પણ અંગત વાત કહેવાનું મન થઈ આવે છે. જૂનાગઢનું અપાર ખેંચાણ. જૂનાગઢનો
જ જીવ અને છતાંય જૂનાગઢથી કોઈ નિમંત્રણ જ નહીં, આ વિરહ કેવો હશે. અચાનક
થોડાં વર્ષો પછી જૂનાગઢના કવિસંમેલનનું નિમંત્રણ આવે છે અને આ ગઝલ સર્જાય છે.
આ સંદર્ભ સહજ જણાવવાનું મન થયું આથી મૂક્યો છે. જોકે આ સંદર્ભોને હટાવી દીધા
પછી પણ ગઝલમાંથી કશું ઘટતું નથી. સંગ્રહમાં આ સંદર્ભો હટાવી જ દેવાયા છે.

પુકારો ગમે તે સ્વરે હું મળીશ જ
સમયના કોઈ પણ થરે હું મળીશ જ.

હતો હું સુદર્શન સરોવર છલોછલ
હવે કુંડ દામોદરે હું મળીશ જ.

તળેટી સુધી કોઈ વ્હેલી સવારે
જશો તો પ્રભાતી સ્વરે હું મળીશ જ.
કોઈ પણ ટૂંકે જઈ જરા સાદ દેજો
સૂસવતા પવનના સ્તરે હું મળીશ જ.
શમે મૌનમાં શબ્દ મારા પછી પણ
કોઈ સોરઠે, દોહરે, હું મળીશ જ.
હશે કોંક જણ તો ઉકેલી ય શકશે
શિલાલેખના અક્ષરે હું મળીશ જ
જૂનાગઢ, તને તો ખબર છે અહીં હર
ઝરે, ઝાંખરે, કાંકરે હું મળીશ જ.

તેમણે ગઝલમાં પ્રયોજેલાં છંદો, કાફિયા, ભાષા, વગેરે વિશે પણ ઘણું કહી શકાય. કાફિયા તોડી શકે છે, મરોડી શકે છે અને નવા કાફિયા પ્રયોજી પણ શકે છે. સમકાલીન ગઝલકારોથી ક્યાં જુદા પડે છે અને કઈ રીતે જુદા પડે છે તે વાત પણ માંડીને કરી શકાય. પરંતુ એકબે મુદ્દા ધ્યાન દોર્યા વગર રહી શકતો નથી. તેમના સમકાલીન ગઝલકારો આદિલ, મનહર મોદી, મનોજ ખંડેરિયા, ચિનુ મોદી, ભગવતીકુમાર શર્મા, રમેશ પારેખ, શ્યામ સાધુ તેઓ કરતા જુદા તરી આવતા ગઝલકાર છે. પરંપરાની ગઝલમાં જામ, સાકી, સુરા, બુલબુલ, મહેફિલની ભરમાર હતી તો આદિલ-રાજેન્દ્રની પેઢીના ગઝલકારોમાં શક્યતા, શૂન્યતા, મૌન, સ્પર્શ, ઝાંઝવા, ટેરવા વગેરે તારસ્વરે હતાં. પરંતુ રાજેન્દ્રભાઈની ગઝલમાં આધુનિકતાનાં એ લક્ષણો ક્યાંય તાર-સ્વરે નથી કે પ્રમુખ સૂર રૂપે પણ નથી. આજે જ્યારે તેમને અને તેમની ગઝલને પોંખવાની ક્ષણો મળી છે ત્યારે એ બધી ચર્ચાઓમાં પડવા કરતાં તેમની જ એક ગઝલના થોડા શેર યાદ આવે છે.

અવાજ જુદો

જુદી જ તાસીર, અસર અલગ છે
જુદી ભોમકા, અવાજ જુદો
પ્રવાહ જુદો જુદુ વહન છે
જુદી ગઝલ ને મિજાજ જુદો.

જૂની પુરાણી અસલની ઓળખ
અમે અકારણ જુદા ગણાયા;
અમારે મન તો ન કોઈ જુદું,
શું કરિયે પામ્યા અવાજ જુદો.

ગઝલ આખરી ગવાઈ રહી આ
અહો ખામોશી છવાઈ રહી આ;

હું બંદગી યે કરું કિંહા લગ
રહ્યો ન બંદાનવાજ જુદો.

કરતાલ સાથે ગઝલ ગાતા રાજેન્દ્રભાઈના થોડાક શેરો માણીએ.

છે શૂન્ય સોંસરવી સફર ગેબી ગઝલ થંભો નહીં
કરજો ધરી કરતાલ, તો કરતાલ સોતું ઉડિયે.

ન ગુંજન ગઝલનું ન કરતાલ વાજે
વસીને શું કરિયે અમે એવા ગામે.

આશરો અંતે ગઝલ કરતાલ કેવલ
મૌનથી પણ અર્થ જ્યારે નવ સરે છે.

હવે ઝાઝું શું કહેવું રે તમોને તકમંથીને
શરણ જઈને રહ્યો કોઈ ગઝલ કરતાલપંથીને.

૧૯૬૨માં ‘કુમાર’માં પ્રથમવાર પ્રગટ થાય છે ત્યારથી આજ સુધી તેમની ગઝલોમાં ગઝલપરંપરાને જોડતો એક અદીઠો તાર જોવા મળે છે. તેમની ગઝલમાં અતીન્દ્રિયનો સૂર પ્રગટતો જોવા મળે છે. વિષય કોઈ પણ હોય છેવટે વાત તો પેલા પરમની જ આવે. કવિની આ સિદ્ધિ પણ છે અને મર્યાદા પણ. અલખના આ આરાધક સાંપ્રતના ઘણા પ્રસ્નો અને સામાન્ય રીતે કવિને જે સ્પર્શ એવા ઘણા વિષયો તેમનું કવનવિષય નથી બનતા અને જો એ ગઝલનો વિષય બને છે તો પણ પેલું ગૂઢ તત્ત્વ તેના ઉપર હાવી થઈ જાય છે. એમ કહી શકાય કે વિષયવૈવિધ્ય ઓછું છે પરંતુ પરમને પેખતા આ કવિનું ભાવવૈવિધ્ય અમાપ છે.

હજો હાથ કરતાલ ને ચિત્ત ચાનક તળેટી સમીપે હજો ક્યાંક થાનક.

ગઝલ ગેય હોય છે ને આપણા સુગમ સંગીતની આજ સુધીની સેંકડો બંદિશોમાંથી જો અડધોએક શ્રેષ્ઠ બંદિશોને યાદ કરવી હોય તો એમાં પણ પરેશ ભટ્ટે બેસાડેલ ‘હજો હાથ કરતાલ’ એ ગઝલ મૂકવી જ પડે. તેમાં સમગ્ર ભારતની સંતસૃષ્ટિના પ્રતિનિધિઓના સર્જનને અને તેમની વાણીની વિશેષતા બંનેને સાંકળી લીધાં છે. એ બંદિશ તૈયાર કરતા આ બે જણ કવિ અને ગાયકને એક આખું વરસ લાગેલું એ બહુ ઓછા જાણતા હશે. અહીં એક બીજી પણ ઓછી જાણીતી વાત જાહેર કરી દઉં કે રાજેન્દ્રભાઈ એક અચ્છા સંગીતકાર પણ છે. અચ્છા સિતારિસ્ટ પણ છે.

સમાપન કરતાં જણાવું તો રાજેન્દ્ર શુક્લથી રાજેન્દ્ર શુક્લ સુધીની ગઝલયાત્રા એટલે ‘હજો હાથ કરતાલ’થી લઈને ‘અકર કરતાલ’ સુધીની યાત્રા.

કર વિના અકર કરતાલ જો વાજતી
શબ્દ કે શબ્દ વિણ ગાન એમ જ થશે.

માત્ર કરતાલ હોય પછી એ કરતાલ સાથેના અભિસંધાન અને લયમાં વહેતા વહેતા

હાથનું કરતાલ થઈ જવું અને પછી કર વિનાની અકર કરતાલ જે વાગી રહી છે તે સાંભળવી ત્યાં સુધીની આ યાત્રા છે. ઉપાસનાની દષ્ટિએ આ એક અત્યંત મહત્ત્વનો તબક્કો છે.

અહીં એક અંગત વાત જણાવું તો તેમને મેં પૂછેલું કે તમારી મૂળ ઉપાસના કઈ ? અને તેમણે જણાવેલું કે આ જન્મે તો કોઈ જ નહીં. દસ-બાર વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તત્ત્વદર્શનના નથ્યુરામ શર્માના ગ્રંથોનું વાચન આર્કઠ પીધેલું પછી એ ગ્રંથો ફરીવાર ખોલ્યા નથી. વેદાંત અને સૌરાષ્ટ્રની સંતપરંપરા સાથે તાર ખરો, પરંતુ વ્યવસ્થિત કોઈ જ ઉપાસના નહીં. એમનું માનવું છે કે પાછલા જન્મે બધી જ ઉપાસના પૂરી થઈ ગઈ છે. જોકે આ વાત તેમણે એક ગઝલના શેરમાં કરી છે :

**કોણ જનમરો તપ ફળ્યો, કોણ જનમરો જાપ,
આપ પ્રકાશ્યો આપ લગ, આપ ચગ્યો આરાધ.**

**એક ઘડી આધી ઘડી આધી મેં પુનિ આધ,
સબદ સાંસ સંગત બડી સાધ સકે તો સાધ.**

r

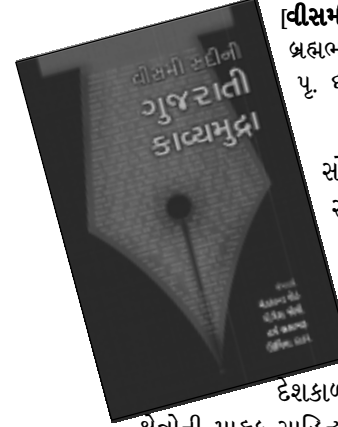
‘પરબ’ અપીલ પેટે મળેલ દાનની વિગત

૧. શશિન ઓઝા	પૂના	૩. ૧૦,૦૦૦
૨. દેવદત્તભાઈ જોશી	વડોદરા	૫૦૦
૩. પ્રાણલાલ એમ. શેઠ	મુંબઈ	૧,૦૦૦
૪. સતીશ સી. પંડ્યા	નવસારી	૨,૫૦૦
૫. મંજુબહેન ઝવેરી	મુંબઈ	૫૦૦
૬. સંધ્યા ભટ્ટ	બારડોલી	૫૦૦
૭. રાજુ બારોટ	અમદાવાદ	૨,૦૦૦
૮. ધનંજય વી. ગૌતમ	ગાંધીનગર	૧,૦૦૦
૯. નટવર પટેલ	અમદાવાદ	૫૦૦
૧૦. નલિન રાવળ	અમદાવાદ	૧૦૦૦
૧૧. શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદી	..	૫૦૦
૧૨. ગૌરાંગ દીવેટિયા	..	૧,૫૦૦
૧૩. નરોત્તમ પલાણ	પોરબંદર	૨,૦૦૦
૧૪. વિક્રમ પટેલ	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૧૫. નિર્મિશ ઠાકર	સુરત	૧,૦૦૧

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

ગુજરાતી કવિતાનો કમનીય કેલાઇડોસ્કોપ | ધીરુભાઈ ઠાકર

[વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા : સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, યોગેશ જોષી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ઊર્મિલા ઠાકર, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પૃ. ૬૨+૮૬૬, રૂ. ૬૦૦]

વાણીનો આવિષ્કાર એ માનવસંસ્કૃતિના વિકાસનું મહત્ત્વનું સોપાન છે. વાણીનો વૈભવ સાહિત્યમાં પ્રગટે છે. સાહિત્ય પ્રજાની સંસ્કારિતાની પારાશીશી ગણાય છે. કવિતા પ્રજાના મિજાજ કે વ્યક્તિત્વની, નાટક અને રંગભૂમિ તેની સંસ્કૃતિની, નવલકથા તેના સંસારજીવનની અને નિબંધ તેનાં રસરુચિની ઓળખ આપે છે.

‘ભૂતના સંસ્મૃતિતારે વર્તમાન ગૂંથવાની’ આવડત દરેક દેશકાળનો સમાજ કેળવતો રહે છે. તેમાંથી ઇતિહાસ રચાય છે. બીજાં ક્ષેત્રોની માફક સાહિત્યમાં પણ આ પ્રવૃત્તિ અનિવાર્યપણે ચાલતી હોય છે. પરંપરા કે / અને પ્રયોગ દ્વારા એક પેઢી બીજી પેઢી સાથેનું સાતત્ય જાળવીને કાળના પ્રવાહમાં આગળ વધે છે. તેમાંથી સદીઓની સાહિત્યિક ઉત્ક્રાન્તિનો આલેખ રચાય છે. તેનું મુખ્ય એકમ કવિતા છે.

કવિતા સાહિત્યનું ઉત્તમોગ કહેવાય છે કેમ કે કવિતામાં જ પ્રજાનું ચૈતન્ય તેના મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. આત્મગત ચૈતન્ય તે અધ્યાત્મ. વ્યક્તિ કે સમાજમાં અન્તર્હિત અધ્યાત્મ કે તેના અંશની અભિવ્યક્તિ કવિતામાં પ્રાણ પૂરે છે. એ જ કવિતાનું તત્ત્વ ને સંસ્કૃતિનું સત્ત્વ છે. નાટક, નવલકથા અને નિબંધના હાઈ રૂપે રહેલ અધ્યાત્મ – કે અધ્યાત્મનો સ્પર્શ માત્ર – તેનો કાવ્યાંશ છે. સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન તેમાં પ્રવર્તતા આ કાવ્યતત્ત્વ પરથી થાય છે. શરીરમાં ચાલતા રુધિરના પ્રવાહના જેટલું સાહિત્યસમગ્રના પ્રવાહમાં પ્રવર્તતા કવિતાના પ્રવાહનું મહત્ત્વ છે. સાહિત્યના તત્ત્વ અને તંત્રની ગુણવત્તાનો અંદાજ તેની કવિતા પરથી નીકળે છે. વિવિધ સમયને અંતરે પ્રગટ થયેલ કાવ્યસંચયોનો અભ્યાસ તે માટે ઉપયોગી હોય છે. તેથી જ્યારે કવિતાનો કોઈ નાનો કે મોટો સંચય પ્રગટ થાય છે ત્યારે કાવ્યરસિકોનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયા વિના રહેતું નથી.

સંખ્યાબંધ કાવ્યસંચયો વિષય (દા.ત., દેશભક્તિ), પ્રકાર, (દા.ત., સોનેટ), રચનાબંધ (દા.ત. છાંદસ-અછાંદસ), યુગ (દા.ત., ગાંધીયુગ) – એમ વિવિધ દષ્ટિબિન્દુથી તૈયાર થાય છે અને તે શાળા-કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં નિયત થાય છે; પરંતુ તેનાથી ગુજરાતી કવિતાનો પૂરો અને વાસ્તવિક ચહેરો ઊપસી આવતો નથી. લાંબા સમયપટ પર મોટા સમુચ્ચયને યથાર્થ રીતે આવરી લે તેવા પ્રયત્નો ગણ્યાગાંક્યા જ થાય છે. તાજેતરમાં જ કવિ શ્રી સુરેશ

દલાલે ‘બૃહત્ ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિ’ અને પ્રો. બ. ક. ઠાકોર દ્વારા ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં સંપાદિત કરાયેલ ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ના અનુસંધાનમાં ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ સંપાદિત કરેલ ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (ઉત્તરાર્ધ)’ એ શીર્ષકવાળા કાવ્યસંચયના પ્રયત્નો ધ્યાન ખેંચે છે.

તેમાં મહત્ત્વના ઉમેરા રૂપે એક ત્રીજો મહત્ત્વાકાંક્ષી પ્રયત્નરૂપ સંચય ‘વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા’ ગૂજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય તરફથી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેના સંપાદકો ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, શ્રી યોગેશ જોષી, શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ અને ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર છે. ૯૨૮ પાનાંના આ ગ્રંથમાં વીસમી સદી દરમ્યાન ૩૪૪ કવિઓએ રચેલ ૯૨૬ કૃતિઓને પસંદ કરીને મૂકેલ છે. આ ગ્રંથનું વિમોચન જ્ઞાનપીઠવિજેતા કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહે અમદાવાદમાં કર્યું હતું.

આ ગ્રંથની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ તરત નજરે ચડે છે. તે એક આખી સદીની કવિતાને, તેમાં થયેલ વિષય, સ્વરૂપ, શૈલી ઇ.ના પ્રયોગો સહિત, આવરી લે છે. પસંદ કરેલી સદી જગતના ઇતિહાસમાં અનન્ય અને અનોખું સ્થાન ધરાવતી ઘટનાઓથી ભરેલી છે. મોટા ભાગની રચનાઓ સીધેસીધી મૂળ સ્ત્રોતમાંથી લીધેલી જણાય છે. રચનાઓની પસંદગી સમગ્ર સદીની કવિતાની મુદ્રા ઉપસાવવા તાકે છે. પાઠનિર્ણય, કવિપરિચય, કવિજન્મ-તારીખસૂચિ અને કાવ્યપંક્તિઓની સૂચિ પૂરતી ચીવટ અને ચોકસાઈથી કરેલાં દેખાય છે. તેથી પ્રથમ નજરે જ ગ્રંથનું સંપાદન સુઘડ, શાસ્ત્રીય અને સ્વચ્છ હોવાની છાપ ઊભી થાય છે.

કવિતા શૂન્યાવકાશમાં રચાતી નથી. દેશકાળનો પ્રભાવ સર્જક અને તેના સર્જન પર પડ્યા વિના રહેતો નથી. સમર્થ કવિ દેશકાળથી રંગાવા છતાં ‘ક્ષણ ચિરંતન’ને ‘શાન્તી’માં પલટી શકે છે. તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ આ સંચયમાંની ન્હાનાલાલ, ઉમાશંકર અને સુન્દરમની કૃતિઓ છે.

સંપાદકોએ સ્વીકારેલી સદીની મર્યાદા જોતાં એમ કહી શકાય કે વીસમી સદીના આગમન પહેલાં તેની કવિતાનાં તેજ અને સૌન્દર્યનો વૈભવ ઓગણીસમી સદીમાં કાન્ત અને ન્હાનાલાલનાં સર્જનોમાં શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. કલાપીએ તો સદી શરૂ થવાની આગલી સાંજે જ વિદાય થતાં પહેલાં ગુજરાતી કવિતાને પાકો રંગદર્શી પાસ આપ્યો હતો. વીસમી સદીના ઉઘાડ વખતે ન્હાનાલાલ, બલવંતરાય અને ખબરદાર વિવિધ સામયિકોમાં કવિતા લખતા હતા. ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલીનો, પ્રો. ઠાકોરનો સોનેટ તથા સળંગ પૃથ્વીનો અને કાન્તના ખંડકાવ્યનો પ્રયોગ ૧૯મી સદીમાં થઈ ચૂક્યો હતો. ગઝલ તો ઓગણીસમી સદીની જ પેદાશ છે; પછી તેનાં કલાકસબની ઝીણી કારીગરી કે નકશીનું કામ વીસમી સદીમાં થયું. આખી સદીનો સમગ્ર વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે ગુજરાતી કવિતાએ વીસમી સદીમાં જ પૂરું કાઠું કાઢ્યું છે. તેની મુખમુદ્રા પર ચિંતનના ઊંડા આંકા સાથે સુંદર અને ભવ્યની સ્પષ્ટ રેખાઓ અંકિત થઈ છે. આ સદીમાં ન્હાનાલાલે તેને લાડ લડાવી, શિષ્ટ, સુંદર, કમનીય, ભાવનીતરતી મુદ્રા અર્પી; બલવંતરાયે તેને બલિષ્ઠ વ્યક્તિત્વ અર્પ્યું; સુન્દરમ, રાજેન્દ્ર શાહ અને મકરંદ દવે તેમાં સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મના રોચક રંગ પૂરે છે. મેઘાણી જેવા કવિ તેની દષ્ટિમાં ઓજસ પૂરે છે; અને ગાંધીપ્રેરિત ઉમાશંકર તેની પલટાતી સિકલને શિષ્ટ-મનોહર કલાત્મક સંસ્કાર આપે છે. આ મનીષી કવિએ પચાસ વર્ષ પર્યન્ત (૧૯૩૧—

૧૯૮૧) (આમ તો અવસાન પર્યન્ત) કવિતાનાં સ્વરૂપ અને વિષયવસ્તુનું બહોળું ખેડાણ કરીને તેના દ્વારા જીવનદષ્ટિનો અને કાવ્યભાવનાનો જે ક્ષિતિજવિસ્તાર કરી બતાવ્યો તે કવિની સાથે વીસમી સદીની પણ વિશિષ્ટ સિદ્ધિ ગણાવી જોઈએ. એકવીસમી સદી માટે એ પડકાર પણ છે.

આ વીસમી સદીએ શું શું જોયું? તેણે બે વિશ્વયુદ્ધ જોયાં; નાગાસાકી-હીરોશીમા પર પરમાણુ-બોમ્બે સર્જેલો મહાવિનાશ જોયો; ઇતિહાસે કદી નહિ જોયેલ કુટિલ રાજકીય આટાપાટા જોયા; દુનિયાને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકનાર અહિંસક સત્યાગ્રહના શસ્ત્ર દ્વારા ભારતને આઝાદી અપાવનાર ગાંધીની ચમત્કારિક આત્મશક્તિનો પરચો કર્યો; માનવીએ ચંદ્ર ઉપર ઉતરાણ કરીને અવકાશયાત્રાની પરંપરા બાંધી આપી. વૈજ્ઞાનિક શોધોએ માનવસમાજને પરસ્પર નિકટ લાવીને રચી આપેલી વિશ્વસંસ્કૃતિનો અહેસાસ પણ આ સદીએ કર્યો છે. વીસમી સદીનાં પરિબળોએ કવિને આજુબાજુ, ઉપરનીચે અને ભીતર-ઊંડે જોતો કર્યો. આ જ સદીએ વિશ્વશાન્તિ, વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વમાનવની ભાવનાની સામે આંખના પલકારામાં વિશ્વનાશ સાધી આપે તેવી શક્યતાઓ દર્શાવતાં પરમાણુશસ્ત્રોના ભય નીચે માનવજાતને જીવતી પણ કરી મૂકી છે. એકવીસમી સદીમાં એનું વિકસન (culmination) કેવું હશે?

કવિતા રચવી એ કોઈ એક પ્રદેશની પ્રવૃત્તિ નથી; સમસ્ત માનવજાતની સંસ્કારપ્રવૃત્તિ છે. એટલે વૈશ્વિક પરિબળોએ બીજા દેશોની માફક ભારતીય અને ગુજરાતી કવિતા પર પણ ઊંડા સંસ્કાર પાડ્યા છે. વીસમી સદીનો ગુજરાતી કવિ તેનાથી સંપ્રજ છે. આ સદીના અધિષ્ઠાતા કવિ ઉમાશંકર ૧૯૬૫ના ડિસેમ્બરમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સૂરત અધિવેશનમાં જાહેર કરે છે કે “ચંત્રયુગની ભીંસની વચ્ચે વિશ્વના નાગરિકો તરીકે આપણે જીવીએ છીએ તેની સચોટ પ્રતીતિ આપણે કરાવી શક્યા છીએ. કળાકારો સમાજના અગ્રયાથી છે. આજની કારમી વેદના ઉપજાવતી પરિસ્થિતિમાં આપણું હૃદય વિશ્વના ચૈતન્ય સાથે ધબકે છે... ‘હું’ની સહસ્રફણા પર કળાની મોરલીનો અવાજ આવે છે. વિષાદ છે. પણ તે અર્જુનનો વિષાદયોગ છે.” ઉમાશંકરે ‘છિન્નભિન્ન છું’ અને ‘શોધ’ – એ કાવ્યોમાં આધુનિક સમયમાં ભીંસાતા માનવીની વેદના સૌપ્રથમ પ્રગટ કરેલી. પણ કેવળ આ યુગચેતનને જ કવનવિષય બનાવનાર પહેલા આધુનિક કવિ સુરેશ હ. જોષી છે. તેમના પ્રભાવ નીચે ઊછરેલી આધુનિક કવિતા મૂલ્યહાસ, આત્મવિડંબના, વ્યર્થતા, લાચારી અને વિભક્તતાનાં સંવેદનો ગાય છે. ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠે બતાવ્યું છે તેમ, વીસમી સદીના ચોથા દાયકામાં જન્મેલા કવિઓ પૈકી મોટા ભાગના આધુનિક સંવેદનાના કવિઓ છે. તેમાંના કેટલાક આજે પણ ગીત અને ગઝલની રચનામાં રત રહીને આધુનિક સંવેદનાને વાચા આપી રહ્યા છે. આ ગ્રંથમાં મૂકેલી કાવ્યકૃતિઓ દર્શાવે છે તેમ, વીસમી સદીના આરંભમાં પંડિત યુગનું સાતત્ય સાચવતી શિષ્ટ અલંકારમંડિત દીર્ઘ ચિન્તનાત્મક કૃતિઓ મળે છે; મધ્યમાં નવાં તેજ અને સત્ત્વથી ઓપતી, વ્યાપક ફલક પર સત્ય અને પ્રેમની સ્થાપના કરતી, વિચક્ષણ, પુષ્ટ દેહયષ્ટિ ધરાવતી ગાંધીતત્ત્વરસિત રચનાઓ ધ્યાન ખેંચે છે; પછી સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યકેન્દ્રી કોમળમંજુલ ગીતરચનાઓ અને વિવિધ વેશધારી ગઝલોનો પ્રવાહ સદીના અંત સુધી કમશ: વૃદ્ધિગત થતો જાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પૂર્વકાલીન તત્ત્વનિષ્ઠ

કૌતુકરાગી સાહિત્યના મુકાબલે સાંકડા પ્રવાહની સામે ગાંધીયુગના મૂલ્યનિષ્ઠ પણ પ્રયોગશીલ વાસ્તવદર્શી સાહિત્યનો વિસ્તૃત મનોહર પટ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની સામે મૂલ્યનિરપેક્ષ કલા અને સૌન્દર્યની જિંકર કરતી આધુનિકતા (modernity)નો આવિર્ભાવ થાય છે. પછી જીવનલક્ષી પરિબળો સક્રિય થઈને સાહિત્યના વહેણને પરંપરા તરફ વાળતાં દેખાયાં હતાં તે હવે ગીત-ગઝલની મહેફિલોની દિશામાં નિશ્ચિત ગતિ કરી રહ્યાં છે. આ લોકાભિમુખ અભિગમ સંપૂર્ણ પશ્યકવિતા (market poetry)ની જિંકર રૂપે તો દેખા નહીં દે ને ?

વીસમી સદીની કાવ્યમુદ્રા ઉપસાવવા મથતા આ સંચયમાં તેની નાની-મોટી તમામ ખાસિયતોને ચરિતાર્થ કરી આપતી પરિચિત-અપરિચિત રચનાઓનો સમાવેશ થયો છે. ઉદાર પણ વસ્તુલક્ષી ધોરણે સંપાદકોએ કૃતિઓની પસંદગી કરેલી છે. કવિનો સર્વાંગીણ પરિચય મળે તે રીતે તેની તમામ વિશિષ્ટ રચનાઓને અહીં સ્થાન મળેલું છે. એવી જ રીતે એકાદ ઉત્તમ રચનાથી ધ્યાન ખેંચનાર કવિનો પણ અહીં સમાવેશ થયેલો છે. કાવ્યોની ગોઠવણી કવિતાનો વિકાસ, કાવ્યપ્રકાર કે કવિના સમયક્રમને અનુસરવાને બદલે કેવળ કવિનામ કે કાવ્યશીર્ષકના વર્ણનુક્રમ મુજબ કરેલી છે. તેથી એકાદ વિભાગ કે સમુચ્ચયના અંગ રૂપે પ્રવર્તવાને બદલે દરેક રચના અલગ સ્વતંત્ર એકમ તરીકે છાપ પાડે છે. સહૃદય ભાવકને તેનો એ રીતે શુદ્ધ રસાત્મક અવ્યવહિત આનંદ લેવાનો અવકાશ મળ્યો ગણાય. પરંતુ અન્યથા કવિતાનો સમગ્રદર્શી પરિચય મેળવવાનું કષ્ટસાધ્ય બને તેમ છે. બીજી રીતે જોઈએ તો વિભિન્ન રંગ, મિજાજ, ભાવ, વિષય ને શૈલી ધરાવતી રચનાઓને અહીં એકબીજાની સાથે વાંચતાં કવિતાનો કેલાઈડોસ્કોપ જોવાનો આનંદ મળે છે. કેલાઈડોસ્કોપમાં જેમ વિભિન્ન રંગ, આકાર અને ઝાંચવાળા કાચના ટુકડાની ક્ષણે ક્ષણે નવતા ધારણ કરતી મિશ્રભાત સૌન્દર્યદર્શન કરાવે છે તેવો સૌન્દર્યદર્શનનો આનંદ આ સંચયની કાવ્યકૃતિઓના આસ્વાદથી મળે છે તે એક વિરલ લાભ ગણાય.

કાવ્યકૃતિઓના સુયોગ્ય ચયન, સુયોજન અને સુઘડ, સ્વચ્છ સંપાદન બદલ આ સંચયનું સંપાદકવૃદ્ધ અભિનંદનનું અધિકારી છે.

‘સાર્ત્રનો સાહિત્યવિચાર’ વિશે | રસિક શાહ

સાર્ત્રનો સાહિત્યવિચાર : લે. સુમન શાહ, પ્ર. પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, બીજી આવૃત્તિ ૨૦૦૭, પૃ. ૧૨૮, કિં. રૂ.૬૫

સાર્ત્રનાં સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનાં એકબીજા સાથે અવિનાભાવી સંબંધ ધરાવતાં બે પાસાં – સર્જન અને ચિંતન. એનો કોઈ પૂર્વાપર ક્રમ નથી. સુમન શાહે પસંદગી કરી છે સાહિત્યિક પાસાંને રજૂ કરવાની. ચિંતનાત્મક પાસાંની વાત કર્યા વગર આ ન કરી શકાય. ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી વણસેલી યુરોપની સ્થિતિમાં માનવને અસંગતિ અને પરાયાપણાની

[૬ આ પુસ્તિકા સર્જનાત્મક કૃતિ ન હોઈ એનો આસ્વાદ ન હોઈ શકે; એનું પુસ્તકાવલોકન જ અહીં પ્રસ્તુત છે. અવતરણચિત્તો વચ્ચેના શબ્દો સુમન શાહનાં છે.]

અનુભૂતિ તીવ્રતાથી અને સતત થવા માંડેલી. એવી અનુભૂતિનાં બીજ માનવી હોવાપણાને લઈને એની ચેતનામાં પડેલાં જ હોય. યુદ્ધોત્તર યુરોપના વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક વાતાવરણે, અનુભૂતિની સંવેદનાની માત્રાને ધાર કાઢી. કિર્કેગાર્ડ, નિત્શે, યેસ્પર્સ આદિ ચિંતકોએ અને દોસ્તોએવસ્કી જેવા સર્જકોએ આવી અનુભૂતિ માટેની ભૂમિકા સર્જેલી જ હતી. પરંતુ સર્જક સાર્ત્ર એનામાં રહેલા ચિંતકથી એક ડગલું હંમેશાં આગળ રહ્યા. સાર્ત્રનાં આ બન્ને પાસાંના સઘન અભ્યાસી સુમન શાહે કહ્યું જ છે, ‘સાર્ત્રનો સાહિત્યવિચાર એના માનવવિચારનો સંવિભાગ છે.’ સાર્ત્રનાં સાતેક અને અન્ય પંદર-વીસ પુસ્તકો અને લેખોમાંથી દોહન કરીને, એનો સાહિત્યવિચાર તારવીને સિતેરેક પાનાંમાં પ્રગટ કરવાનું સાહસ લેખકે કર્યું છે. મને સ્પષ્ટ લાગ્યું છે કે સુમને એ કોઈને માટે

નહિ, પોતાને માટે જ લખ્યું છે – પોતાને પામવા માટે. નિવેદનનો ઉઘાડ કરતાં જ લેખક લખે છે : ‘સાર્ત્રનું મૃત્યુ (૭૫ વર્ષની વયે ૧૯૮૦માં) મારા માટે એક ઉગારનું કારણ બની ગયું. એમનાં વિશ્વમાં નવેસરથી પાછો જઈને હું મારા કેટલાક છિન્ન અંશોને પરત મેળવી શક્યો. જીવન અને કવન વિશેની મારી કેટલીક મૂળભૂતતાઓનું એક બિંદુ સાર્ત્ર પણ છે એવી કશીક પ્રતીતિ મળી.’ (લેખકનું બીજું એવું બિંદુ સ્વ. સુરેશ જોષી છે.)

પુસ્તિકામાં કઈ દસ બાબતોને સાર્ત્રે ચર્ચા છે એની યાદી આઠમા ખંડમાં એમણે આપી છે. એનું પુનર્લેખન ટાળવું જ રહ્યું. સુમન શાહનાં લેખનનું અર્થઘટન કે મૂલ્યાંકન કરવાનું પણ સહેતુક ટાળું છું. એમણે સાર્ત્રની નાટ્યકૃતિ ‘ધ ફ્લાઈઝ’ની ‘પરિચયાત્મક સમીક્ષા’ આપતાં પણ સાર્ત્રનાં બન્ને પાસાંની અનિવાર્યતા વાત કરી છે. મારી દષ્ટિએ લેખકે સાર્ત્રની પહેલી સર્જનાત્મક નવલકથા ‘નોસિયા’ની સમીક્ષા આપી હોત તો વાચકને સાર્ત્રના વિચારવિશ્વમાં પ્રવેશ કરવાની મોટી તક મળી રહેત. મૂળ ફ્રેન્ચમાંથી અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થયેલી આ ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠિત નવલકથા વિશે એલ. અલેક્ઝાન્ડરે કરેલા બીજા અનુવાદના પ્રકાશકે કહ્યું છે : ‘૧૯૩૮માં લખાયેલી આ પહેલી નવલકથા સાર્ત્રની સાહિત્યિક સિદ્ધિની કલગી છે. સાર્ત્ર જેનાથી ઓળખાયા છે એ અસ્તિત્વવાદી વિચારણાની સર્જનાત્મક રજૂઆતનો આ નવલકથા પ્રથમ દીર્ઘ પ્રયાસ છે.’

સુમન શાહ આ મહત્તાથી સુપેરે પરિચિત છે. એમણે કહ્યું છે : ‘નોસિયા’નો ટોક્તિના પોતાનાં ખરાં સ્વત્વને વિશ્વના એક પૂરેપૂરા મુક્ત ચેતનાના રૂપે પામે છે તે વસ્તુઓને લીધે. વસ્તુઓને માત્ર અસ્તિત્વ જ છે, કશા આવશ્યક કારણ વિનાનું. માત્ર માનવ જ એવી વસ્તુ છે જે એના અસ્તિત્વની વાસ્તવિકતાને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે સ્વતંત્ર છે અને એ પોતાની સમ્પૂર્ણ જવાબદારીથી, પૂરી પ્રામાણિકતાથી એનો સામનો કરીને એને અર્થપૂર્ણ બનાવે છે. વિશ્વમાં પોતે ફંગોળાયેલો હોવા છતાં ‘વિશ્વ’ એને કારણે જ પ્રગટે છે. માનવઅસ્તિત્વ જ વાસ્તવિકતા(સત્)ને અર્થ અર્પે છે. અસ્તિત્વ અર્થનું પુરોગામી છે. (Existence precedes essence.) નિર્ભાન્ત થઈને જીવવાની એની પાસે અનિવાર્ય એવી પસંદગી છે. (સનાતન આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને સાર્ત્ર નકારે છે.) લેખક યોગ્ય રીતે નોંધે છે કે સાર્ત્રની અસ્તિત્વવાદની

વિચારણા કે ફિલસૂફી શાસ્ત્રમાં પરિણમી તે પહેલાં ‘નોસિયા’માં એમણે મનુષ્યજીવનને સતત સંક્રામણમાં લેતાં પરિબળોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો દ્વારા નિરૂપણ કર્યું છે.

સુમન શાહે સાર્ત્રની અસ્તિત્વવાદી વિચારણાની દાર્શનિક પીઠિકા આપવાના નિમિત્તે એમના ‘નવ્ય માર્ક્સવાદ’ તરફના ઝોકની અને પછીથી એ વિશેની નિર્ભ્રાન્તિની વાત પણ વિગતે કરી છે. જે નિમિત્તે કામુ જાણીતા થયા એ અસંગતિ (absurdity)ની વાત કરતી વખતે સાર્ત્રને હાઇડેગર અને હુસેર્લની ફિનોમિનોલોજીના પ્રભાવની અને એમાંથી મુક્ત થયાની વાત પણ કરવી પડે છે. સુમન શાહે, સાર્ત્રને સર્જક અને ચિંતક લેખે ફરી ફરીને પ્રામાણિકપણે (genuinelyના અર્થમાં) જેનો સામનો કરવો પડે છે એવા વિરોધાભાસની વાત કરી છે — દરેકેદરેક અનુભવોને વ્યક્ત કરી શકવાની ભાષાની અપાર શક્યતાનો વિચાર લેખે સ્વીકાર અને સાહિત્યસ્વરૂપો અનુભૂતોને વિ-કૃત કરે છે એવી સાર્ત્રને થયેલ પ્રતીતિ — ટૂંકમાં ‘ભાષાકીય આશાવાદ અને સાહિત્યસ્વરૂપરક નૈરાશ્ય’. આ વિરોધ હતો કે વિરોધાભાસ ? વિરોધ હતો તો સાર્ત્રે એનું કઈ રીતે નિરાકરણ કર્યું અને વિરોધાભાસ હતો તો એ વિચારણામાં ક્યાં તર્કદોષ (fallacy) હતો એની ચર્ચા-વિચારણા સુમન શાહની આ પુસ્તિકામાં નથી મળતી.

લેખકની સાર્ત્રને રજૂ કરવાની સન્નિષ્ઠાને બિરદાવવી જ રહી. એમની સમજની રજૂઆત કેવી સરળતાથી, ભાષાની કેવી પ્રવાહિતાથી થઈ શકે છે એ માણવા માટે પાંચમા ખણડનું પંદરમું પાનું બરાબર વાંચી જવું. એમાં એક પણ ભારેખમ લાગતી તાત્ત્વિક વિભાવનાનો ઉપયોગ કર્યા વગર લેખક સાર્ત્રની અસ્તિત્વવાદી વિચારણાને વિશદતાથી રજૂ કરી શક્યા છે. આખા અભ્યાસ દરમ્યાન લેખક આ શક્તિને સુસંગત રહ્યા હોત તો પુસ્તિકામાં ઠેર ઠેર નડતા ગતિભંગો(speed breakers)નો ભોગ સજજ વાચકને ન બનવું પડત. (અનુદિત અંગ્રેજી તાત્ત્વિક વિભાવનાઓ રૂપી ગતિભંગનો નમૂનો સત્તાવીસમા પાને દસમા ખણડમાં સોળથી એકવીસ લીટીઓ આ સંદર્ભમાં વાંચવા જેવી છે.) ૧૯૮૦માં કદાચ એ વિભાવનાઓનું ગુજરાતીકરણ મુશ્કેલ લાગ્યું હશે. એ મુશ્કેલીઓથી સુપરિચિત લેખકે નજીકના ભૂતકાળમાં મહુવામાં એ વિષયનો સેમિનાર યોજીને સૌએક જેટલી વિભાવનાઓ વિદ્વાનોને અર્થ સ્પષ્ટ કરી બને તો ગુજરાતીકરણ કરવા માટે સોંપેલી. એના અનુસંધાનમાં પચીસ વર્ષ પછી કરાયેલી બીજી આવૃત્તિમાં પરિભાષાની સમસ્યાને હળવી કરી શકાઈ હોત. સુરેશ જોષીએ, મધુસૂદન બક્ષીએ, ચંદ્રકાન્ત શેઠે, અરુણ અડાલજાએ, હરિવલ્લભ ભાયાણીએ, કંઈક અંશે આ લખનારે અને અન્યોએ એવું કરી બતાવ્યું છે. એવું થયું હોત તો વાચકને, વિદ્યાર્થીને ઘણી રાહત રહેત.

પણ લેખકે આ પુસ્તિકા લખવા પાછળ એવો કોઈ પરોપકારી આશય સેવ્યો નથી. એટલે એની ફરિયાદ ન હોય. લેખક જાણે કે મોઘમમાં કહે છે : ‘હું ક્યાં કોઈને કેળવવા આવ્યો છું ? હું તો બસ મને મળવા આવ્યો છું.’

સાર્ત્ર નિમિત્તે લેખક પોતાને કેવી રીતે મળ્યા એનો આલેખ મળે એવી આશા સાથે વિરમું.

અહેવાલ

રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સમારોહ

ડૉ. નલિની દેસાઈ

તા. ૨-૬-૨૦૦૭ના રોજ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી અપાતો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકનો સમારોહ યોજાઈ ગયો. ૨૦૦૬ના વર્ષ માટેનો આ ચંદ્રક જાણીતા ગઝલકાર શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લને એનાયત થયો. તેમના ચાહકોથી હોલ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો. કાર્યક્રમના પ્રારંભમાં અલ્પાબહને શાહે ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’નું ગાન કર્યું. ધૈવત અને જાજવલ્ય શુક્લે તબલા અને સિતારની સંગત રજૂ કરી પ્રેક્ષકોને ડોલાવી દીધા.

રાજેન્દ્ર શુક્લને એવોર્ડ-અર્પણના કાર્યક્રમ પ્રસંગે શ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ ‘રાજેન્દ્ર શુક્લનું ગઝલમાં ખેડાણ’ એ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું. તેમણે કહ્યું કલાની એ વિશેષતા છે કે તેમાં આપોઆપ જ સૌન્દર્ય, વિસ્મય, સત્ય, પ્રેમ અને ધર્મ આવી જાય છે. કલામાં આ તત્ત્વો દર્શનનું કે પ્રતીકનું રૂપ લઈને આવે છે. ગઝલનો નાતો તત્ત્વજ્ઞાન અને ફિલસૂફી સાથે સતત રહ્યો છે. રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલમાં ભાષાનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેઓ કાઠિયા તોડી શકે છે, મરોડી શકે છે અને નવા પ્રયોજી પણ શકે છે. ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની સ્વાધ્યાયની વાત વિસ્તૃત રીતે કરી આપી. તેમનાં સર્જનમાં પ્રાચીન, પ્રાગ્ ઐતિહાસિક અને મધ્યકાલીન સમયના સંદર્ભો એકસાથે જોવા મળે છે. એમની ભાષામાં વૈદિક સંસ્કૃત, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીની સાથોસાથ પંજાબી હિન્દી ભાષાની છાંટ પણ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રથી માંડીને ભજનવાણી સુધીના સંસ્કારો એમની કાવ્યવાણીમાં ઊલાયા છે. કવિનો મૌન સાથે અનોખો નાતો રહ્યો છે. એમને માટે મૌન એ શબ્દનું તપ છે. મૌનમાં વિધિયાત્મકતા અનુભવાય છે. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે તેમનાં અણંદસ, લઘુકાવ્યો, વૃત્તકાવ્યોની વાત કરી. શબ્દ વચ્ચેનો અદીઠ અક્ષર કવિનું કેન્દ્ર બને, શબ્દની પાછળ કવિનો વિશિષ્ટ અવાજ, શબ્દને અતિક્રમી જઈને સંવેદન અવગત કરાવે છે. તેનાથી અલૌકિક આનંદ થાય છે. કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ પરંપરાને આત્મસાત્ કરે છે.

પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપતાં ડૉ. મધુસૂદન પારેખે કહ્યું કે રાજેન્દ્ર શુક્લનો આખો પરિવાર સાહિત્ય, સંગીતકલાથી વિભૂષિત છે. કલાનો ઝીણો ઝીણો ઝરમર મેહ એમના પર વરસ્યા કરે છે. રાજેન્દ્ર શુક્લ જાણે કે પૂર્વજન્મનું સંચિત લઈને આવ્યા હોય એવું લાગે છે. શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લે એવોર્ડના પ્રતિભાવમાં તેમણે લખેલી ગઝલોનું પઠન કર્યું હતું અને પ્રેક્ષકોને રસતરબોળ કરી દીધા હતા. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સ્વાગત કર્યું હતું. શ્રી યોગેશ જોષીએ આભારવિધિ કરી હતી અને સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખે કર્યું હતું.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

શ્રી સચ્ચિદાનંદ સન્માન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રતિવર્ષ ગુજરાતી સાહિત્યના કર્મશીલ સર્જકને સ્વામી શ્રી સચ્ચિદાનંદજીના નામ સાથે જોડાયેલા આ સન્માનથી વિભૂષિત કરવામાં આવે છે. આ સન્માનમાં રૂપિયા પચ્ચીસ હજારનો ચેક, શાલ અને સ્મૃતિચિહ્ન અર્પણ કરવામાં આવે છે. ઈ.સ. ૨૦૦૪ અને ઈ.સ. ૨૦૦૫ માટેનાં આ સન્માન અનુક્રમે ડૉ. ધીરુભાઈ પરીખ અને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલને અર્પણ કરવાનો સમારંભ પરિષદ પ્રમુખ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈના અધ્યક્ષસ્થાને તા. ૨૧-૬-૦૭, ગુરુવારના રોજ, સાંજના છ વાગ્યે પરિષદના ગોવર્ધન ભવનમાં યોજવામાં આવ્યો હતો.

સમારંભના પ્રારંભમાં શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરીએ પોતાના પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં આ સન્માનની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી હતી. એમણે જણાવ્યું કે 'સચ્ચિદાનંદ સેવા સમાજ ટ્રસ્ટ, દંતાલી' તરફથી આજ સુધીમાં મળેલા ચાર લાખ રૂપિયાના વ્યાજમાંથી આ સન્માન એનાયત કરવામાં આવે છે. ઈ.સ. ૧૯૯૮થી આપવામાં આવતું આ સન્માન સૌપ્રથમ સ્વ. ભોગીલાલ ગાંધીને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે પછીથી સર્વશ્રી નારાયણ દેસાઈ, નિરંજન ભગત, ફાધર વાલેસ, ગુણવંત શાહ, સ્વ. જયંત પંડ્યા તથા શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા જેવા ઉત્કૃષ્ટ સારસ્વતોને આ સન્માનથી વિભૂષિત કરાયાની વીગતો શ્રી રઘુવીરભાઈએ રજૂ કરી હતી અને આજે આ બે સારસ્વતોને સન્માન અર્પણ થવા અંગે પોતાનો આનંદ પ્રગટ કરી, બંનેને અભિનંદનો પાઠવ્યાં હતાં.

પરિષદના ઉપપ્રમુખ અને પ્રસિદ્ધ કવિ-વાર્તાકાર શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે શ્રી ધીરુભાઈ પરીખનો વીગતે પરિચય આપ્યો હતો. ધીરુભાઈની રચનાઓમાંથી કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આપી એમની સર્જકતાને પોંખી હતી. પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય અને જાણીતા કવિ-નિબંધકાર શ્રી યજ્ઞેશ દવેએ શ્રી ભોળાભાઈ પટેલનો પરિચય આપ્યો હતો. વિદ્વત્તાના ભાર વિનાના વિદ્વાન તરીકે ભોળાભાઈનો પરિચય આપી, ભોળાભાઈના હળવાફૂલ વ્યક્તિત્વને ઉપસાવી આપ્યું હતું. ભોળાભાઈની ઉત્કૃષ્ટ સર્જકતાનાં દૃષ્ટાંતો આપી એમની સર્જકતાને બિરદાવી હતી.

પરિચય-વિધિ પછી પરિષદપ્રમુખ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ રૂ. પચ્ચીસ હજારનો ચેક, શાલ અને સ્મૃતિચિહ્ન અર્પણ કરીને બંને સારસ્વતોનું અભિવાદન કર્યું હતું.

સન્માનિત સારસ્વતો શ્રી ધીરુભાઈ પરીખ અને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે પ્રતિભાવ આપતાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પરત્વે કૃતજ્ઞતાની લાગણી પ્રગટ કરી હતી. (આ બંને સારસ્વતોના પ્રતિભાવો 'પરબ'ના આ જ અંકમાં અન્યત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે.)

પરિષદના કોષાધ્યક્ષ શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે આભારવિધિ કરી હતી. પરિષદના વહીવટી

મંત્રી શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

સર્જકો સાથે સંવાદ

તા. ૩-૫-૨૦૦૭ના રોજ ભારતીય વિદ્યાભવન (અંધેરી) ખાતે સાહિત્યગોષ્ઠિ મળી હતી તેમાં પચાસેક સર્જકો અને ભાવકોએ ભાગ લીધો હતો. દરેક સર્જકોની કૃતિ શ્રી અનિલ જોશી, નવલકથાકાર દિનકર જોષી અને હેમંત ધોરડાએ સર્જનાત્મક પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. અસ્મિતા યાજ્ઞિકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિશે વાત કરી હતી.

હવે પછીની બેઠક તા. ૧-૭-૨૦૦૭, રવિવાર સાંજે ૫-૦૦ સાંજે તે જ સ્થળે મળશે. તેમાં સર્વશ્રી નીતિન મહેતા, પ્રફુલ્લ રાવલ, દિનેશ ભટ્ટ વગેરે હાજર રહેશે. સૌ લેખકો અને સાહિત્યરસિકોને આમંત્રણ.

જૂન મહિનાના પહેલા અને ત્રીજા મંગળવારે અનુક્રમે સર્વશ્રી વીનેશ અંતાણી અને રમેશ ર. દવેની વિશેષ ઉપસ્થિતિમાં 'સર્જકો સાથે સંવાદ' કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. સર્જકો દ્વારા કાવ્ય, વાર્તા તેમજ લઘુકથાનું પઠન અને તદ્દનુષંગે ચર્ચા થઈ હતી. વીનેશભાઈએ વાર્તાલેખન વિશે માર્મિક સૂચનો કરી ઉત્તમ સાહિત્યના પરિશીલન પર ભાર મૂક્યો હતો. રમેશભાઈ દવેએ એક્સરસાઈઝ રૂપે રેલ્વે પ્લેટફોર્મ, એરપોર્ટ અને ડાઈનિંગ ટેબલ - ત્રણ વિષયોમાંથી પસંદ કરી તત્કાલ ૧૦૦ શબ્દોમાં તેના વિશે લખવા જણાવ્યું હતું. બધા જ સર્જકો તેમાં ઉત્સાહભેર જોડાયા અને તેના વાચનની સાથે સાથે વાર્તાકળાના વિશેષોનો પરિચય પણ સર્જકોને મળતો ગયો. બંને દિવસોએ લગભગ વીસેક સર્જકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

તા. ૨૩-૬-૨૦૦૭ના રોજ 'સર્જક સાથે સંવાદ' કાર્યક્રમ ભાવનગર મુકામે થયો. આ કાર્યક્રમમાં શ્રી ધીરુભાઈ પટેલ, યોગેશ જોષી, રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યા હતાં. તથા ભાવનગરના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર, વિનોદ જોશી, માય ડિયર જયુ, મનોહર ત્રિવેદીએ ઉપસ્થિત રહી નવસર્જકોને પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. પાંચ વાર્તાકારોએ કૃતિનું પઠન કર્યું હતું અને ત્યાર બાદ તજજ્ઞોએ તે અંગે માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું.

રવીન્દ્રભવન

તા. ૬-૬-૨૦૦૭ના રોજ રવીન્દ્રભવન અંતર્ગત થયેલા કાર્યક્રમમાં કવિશ્રી નિરંજન ભગતે ટાગોરના 'પૂરવી' કાવ્ય વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું તથા 'તપોભંગ' કાવ્યનું બંગાળીમાં પઠન અને ગુજરાતીમાં રસાસ્વાદ. તદ્દુપરાંત અંગ્રેજીમાં કેટલાંક કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું.

પુસ્તકસહાય

યશલક્ષ્મી પુસ્તક સહાય અન્વયે ૨૦૦૬-૦૭ના વર્ષ માટે રૂ. ૫,૦૦૦નાં પુસ્તકો નર્મદ લાઈબ્રેરી, સુરતને આપવામાં આવ્યાં. પૂરને કારણે આ લાઈબ્રેરીનાં પુસ્તકો ધોવાઈ ગયાં હોવાથી પ્રસ્તુત મદદ કરવામાં આવી.

r

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

બાળસાહિત્યકારોને નિમંત્રણ

ઈ.સ. ૨૦૦૬ના વર્ષમાં સામયિકમાં પ્રગટ થયેલ બાળકાવ્યની નકલ, કવિનું નામ-સરનામું, ફોન-મોબાઇલ નંબર, પ્રગટ કૃતિના સામયિકનું નામ તથા જવાબી પોસ્ટકાર્ડ નંબર પટેલ, સી-૨/૪, સીમંધર કોમ્પલેક્સ, પ્રભાત ચોક પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧, મો. ૯૮૯૮૪૭૦૮૮૧ એ સરનામે મોકલવા વિનંતી. મળેલી રચનાઓમાંથી 'બાળકાવ્યો-૨૦૦૬' એ નામે સંપાદન થશે.

વિદ્યાર્થી અભ્યાસ શિબિર

'સ્પંદન'ના ઉપક્રમે ૧૮, ૧૯ ને ૨૦ મેના રોજ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી - સ્મૃતિ મંદિર, નડિયાદ ખાતે યોજાયેલ વિદ્યાર્થી અભ્યાસ શિબિરમાં વિદ્યાર્થીઓની મૌલિક સર્જનાત્મક કૃતિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. શિબિરમાં મણિલાલ હ. પટેલ, રાજેન્દ્ર પટેલ અને જયંત ઓઝા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

કાવ્યપઠન

ઉપલેટામાં 'શબ્દલોક'ના ઉપક્રમે ૨૬ મેના રોજ કાવ્યપઠનનો કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. તેમાં દેવેન શાહે કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું. તેમજ અહમદ મકરાણી, અમૃત રાણેગા, જશુપુરી ગોસ્વામી અને ગુણવંત જોષીએ પણ પોતાનાં કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું.

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીની પ્રતિમાનું અનાવરણ

ગાંધીનગર ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ગુજરાતના મૂર્ધન્ય કવિ ઉમાશંકર જોશીની પ્રતિમાનું અનાવરણ કવિના વતન બામણા, તા. ભિલોડા, જિ. સાબરકાંઠા ખાતે કવિના જન્મદિવસે તા. ૨૧ જુલાઈના રોજ બપોરે ૩ વાગે કરાશે. આ કાર્યના પ્રેરક ભારત સરકારના મંત્રી શ્રી શંકરસિંહ વાઘેલા છે.

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પરિસંવાદ

તથાગત સેવા સંઘ, કેશોદ દ્વારા તા. ૨૬-૨૭ મે ૨૦૦૭ના રોજ ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પરિસંવાદ યોજાયો હતો. ઉદ્ઘાટન-બેઠકમાં જોસેફ મેકવાને વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. લગભગ ૯૦ જેટલા ડેલિગેટોએ ભાગ લીધો હતો અને 'ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની વિકાસરેખા' (ભી. ન. વણકર), 'ગુજરાતી દલિત નવલિકા' (ડૉ. રાઘવજી માધડ), 'દલિત આત્મકથા' (ડૉ. રાજેશ મકવાણા) અને 'ગુજરાતી દલિત નાટકો' (દલપત ચૌહાણ) વિષે વક્તવ્યો અપાયાં હતાં. યુવાન દલિત અધ્યાપકોએ પેપરનું વાંચન કર્યું હતું. કાર્યક્રમના સંયોજક ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ હતા.

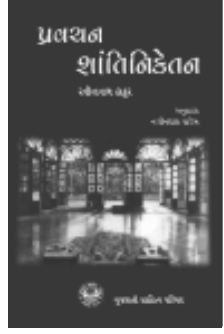
r

આ અંકના લેખકો

- અનિલા દલાલ** : ૩૪, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- આહમદ મકરાણી** : 'મામરિયમ મંઝિલ', ગુરુનાનક શેરી, સિંધી માર્કેટ પાસે, ઉપલેટા-૩૬૦૪૯૦
- ઈન્દુ પુવાર** : ૨, મલબારહિલ રો-હાઉસીસ, પ્રેમચંદનગર રોડ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫
- ઉશનસુ** : લક્ષ્મીશેરી, મદનવાડ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧
- એસ. એસ. રાહી** : 603, Tulip, Kumar Suraksha Aptt., Off. Nibm Road, Kondhwa, Pune-411048
- કુમારપાળ દેસાઈ** : ૧૩/બી, ચંદનગર, જયભિખુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'આસુમ'** : ૧૩, જનતા માર્કેટ, ત્રણ દરવાજા પાસે, વીસનગર-૩૮૪૩૧૫
- દિલીપ મોદી** : ૧૦, નવનિર્માણ સોસાયટી, ટીમલીયાવાડ, નાનપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧
- ધીરુભાઈ ઠાકર** : ૧૯, શારદા સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- ધીરુ પરીખ** : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- નટુ પરીખ (આવરણ)** : રચના સોસાયટી, સેટેલાઈટ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫
- નલિની દેસાઈ** : ૯, વૃંદાવન સોસાયટી, ભાવસાર હોસ્ટેલ પાસે, નવાવાડજ, અમદાવાદ-૧૩
- નવનીત જાની** : જાલીલા રોડ, તા. રાણપુર, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૨૫૫
- નિર્મિશ ઠાકર** : બી-૯/૩૧, ઓ.એન.જી.સી. કોલોની ફેઝ-૧, મગદલ્લા - સુરત-૩૯૪૫૧૮
- પાર્થ મહાબાહુ** : ૮/૦ ડૉ. ભરત જોશી, શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૧૪
- પ્રદીપ ખાંડવાલા** : બી-૧૦૧, જ્યુપિટર ટાવર, અંકિત બંગલોઝ સામે, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૫૪
- પ્રફુલ્લ રાવલ** : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- બ્રિજ રાજેન્દ્ર પાઠક** : ૮૬, વાઘેશ્વરી સોસાયટી, વીઆઈપી રોડ, કારેલીબાગ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૮
- ભોળાભાઈ પટેલ** : ૩૨, પ્રોફેસર્સ કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯
- મધુસૂદન ઢાંકી** : પીપલ્સ પ્લાઝા, મેમનગર ફાયર સ્ટેશન પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- યોગેશ જોષી** : કે/૩૧/૩૭૨, શિવશક્તિ એપાર્ટમેન્ટ, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- રમણીક સોમેશ્વર** : 'પલ્લવ', ફોરેસ્ટ ઓફિસ પાસે, માનવ કોમ્પલેક્સ પાછળ, નવા અંજાર-૩૭૦૧૧૦ (કચ્છ)
- રસિક શાહ** : ફ્લેટ નં.૨૪, બી-૬, ખીરાનગર, એસ.વી. રોડ, શાંતાકુઝ (વે), મુંબઈ-૫૪
- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'** : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૭
- રાધેશ્યામ શર્મા** : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- રામચન્દ્ર પટેલ** : ચોતરા બજાર, ઉમતા-૩૮૪૩૨૦, જિ. મહેસાણા
- વિજય શાસ્ત્રી** : જે/૩/૩૦૨, મુક્તાનંદ, અડાજણ રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૯
- શૈલેષ ટેવાણી** : 'પ્રેમમંગલ' બી/૧૮૬, શાસ્ત્રીનગર, નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૫
- હરિકૃષ્ણ પાઠક** : પ્લોટ નં. ૬૧/૨, સેક્ટર ૨ એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭

r

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

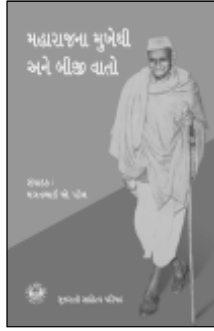
['પ્રવચન-શાંતિનિકેતન'] : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ. નગીનદાસ પારેખ (ત્રણ ભાગમાંથી) ચયન : અનિલા દલાલ, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૬+૨૦૪, કિં. રૂ. ૧૧૦/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું

'પ્રવચન-શાંતિનિકેતન' એટલે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને જે છાતીમ(સપ્તપર્ણી)ની છાયામાં પરમ શાંતિનો એકાએક બોધ થયો હતો, તે છાતીમતલાના પરિસરમાં ૧૮૮૧માં બાંધેલ કાચના કમનીય ઉપાસનામંદિરમાં અનેક બુધવારોની સવારે રવીન્દ્રનાથે આપેલાં પ્રવચનો અર્થાત્ કરેલાં ઉદ્બોધનો. આ પ્રવચનો 'શાંતિનિકેતન' નામથી સ્વયં

રવીન્દ્રનાથે સંપાદિત કરેલાં. ગુજરાતીમાં નગીનદાસ પારેખે એ જ નામથી ત્રણ ભાગમાં એનો અનુવાદ કરેલો. અહીં એ ત્રણ ગુજરાતી ગ્રંથોમાંથી પસંદ કરીને પ્રવચનો આપ્યાં છે. ઉપનિષદની વાણી સાથે વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથનું દર્શન અદ્ભુત રીતે વણાયેલું છે.

['મહારાજના મુખેથી અને બીજા વાતો'] : સં. મગનભાઈ જો. પટેલ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૭, પૃ. ૨૪+૨૬૪, કિં. રૂ. ૧૪૦/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું

ગાંધીવિચારના વિદ્વાન મગનભાઈ જો. પટેલ સંપાદિત શ્રી રવિશંકર મહારાજનું આ પુસ્તક મહારાજનાં વ્યક્તિત્વ, વાણી અને વિચારનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે. મહારાજે વિનોબાજીની ભૂદાન પ્રવૃત્તિને પોતાનું જીવન અર્પણ કરીને, ગામડે ગામડે ફરી લોકો સુધી વિનોબાજીનો સંદેશો પહોંચાડવાનો સંકલ્પ કરેલો. રવિશંકર મહારાજની બોતેરમી

વરસગાંઠને દિવસે પૂરાં પાંચ વર્ષ માટે મગનભાઈ દાદાની પદયાત્રામાં એમની અંગત સેવા માટે જોડાયા હતા. આમ દાદાના અંતેવાસી બનેલા એમણે દાદાના શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે દાદાનાં જીવન, વિચાર અને કાર્યની ઝાંખી કરાવતી પાંચ પુસ્તિકાઓ સંપાદિત કરેલી. એમાંથી ચાર પુસ્તિકાઓનું એમણે ખંત અને ચીવટપૂર્વક પુનઃ સંપાદન કરી આપ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

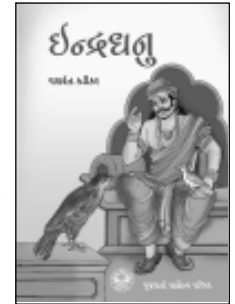
['પરબ' સૂર્યિ] : સં. ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, પારુલ કં. દેસાઈ, રમેશ ર. દવે, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૪+૪૫૦, કિં. રૂ. ૨૬૦/- ડિમાઈ, પારુ પૂઠું

ચાર દાયકાથી વધારે સમયથી પ્રકાશિત થતું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું મુખપત્ર 'પરબ' ગુજરાતીનાં ઉત્તમ સાહિત્યિક સામયિકોમાં અગ્રસ્થાને રહ્યું છે. કવિતા, વાર્તા, નિબંધ આદિ સર્જનાત્મક કૃતિઓ ઉપરાંત વિશેષે તેમાં વિવેચનસાહિત્યના અભ્યાસલેખો અને ગ્રંથાવલોકનો આદિ સામગ્રીથી સાંપ્રતિક ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિવિધિનો જીવંત આલેખ મળે છે. આમ હોઈને 'પરબ'ની વીતેલાં વર્ષોની ફાઈલો સાહિત્યના વર્તમાન તેમજ ભાવિ જિજ્ઞાસુઓ માટે મહત્વના સ્રોત સમાન છે.

'પરબ'માં પ્રકાશિત સામગ્રીને આ સૂચિમાં અંકદીઠ, સાહિત્ય-સ્વરૂપ અનુસાર તેમજ કર્તાદીઠ - એમ ત્રિવિધ રીતે વિભાજિત કરીને ઉપયોગ કરનાર જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીને સહુલિયત કરી આપી છે.

[૧] 'ઇન્દ્રધનુ' : યશવંત કડીકર, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૮+૧૨૮, કિં. રૂ. ૫૫/-, કાઉન, કાચું પૂઠું (ચતુરંગી)

[૨] 'નાનાંની દુનિયા' : યશવંત કડીકર, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૮+૬૦, કિં. રૂ. ૨૪/- કાઉન, કાચું પૂઠું (ચતુરંગી)]

હરિ ઝં આશ્રમ-પ્રેરિત શ્રી નીલકંઠ બાલોપયોગી ગ્રંથમાળાના પુસ્તક ૫૭-૫૮માં બાળકિશોર વાર્તાઓના બે સંગ્રહો યશવંત કડીકરે આપ્યા છે. તેઓ બાળસાહિત્યનું સર્જન કરે છે. વાર્તાઓ પ્રેરક, બોધક અને આનંદપ્રદ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

હાથનું કરતાલ થઈ જવું અને પછી કર વિનાની અકર કરતાલ જે વાગી રહી છે તે સાંભળવી ત્યાં સુધીની આ યાત્રા છે. ઉપાસનાની દષ્ટિએ આ એક અત્યંત મહત્ત્વનો તબક્કો છે.

અહીં એક અંગત વાત જણાવું તો તેમને મેં પૂછેલું કે તમારી મૂળ ઉપાસના કઈ ? અને તેમણે જણાવેલું કે આ જન્મે તો કોઈ જ નહીં. દસ-બાર વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તત્ત્વદર્શનના નથ્યુરામ શર્માના ગ્રંથોનું વાચન આર્કઠ પીધેલું પછી એ ગ્રંથો ફરીવાર ખોલ્યા નથી. વેદાંત અને સૌરાષ્ટ્રની સંતપરંપરા સાથે તાર ખરો, પરંતુ વ્યવસ્થિત કોઈ જ ઉપાસના નહીં. એમનું માનવું છે કે પાછલા જન્મે બધી જ ઉપાસના પૂરી થઈ ગઈ છે. જોકે આ વાત તેમણે એક ગઝલના શેરમાં કરી છે :

**કોણ જનમરો તપ ફળ્યો, કોણ જનમરો જાપ,
આપ પ્રકાશ્યો આપ લગ, આપ ચગ્યો આરાધ.
એક ઘડી આધી ઘડી આધી મેં પુનિ આધ,
સબદ સાંસ સંગત બડી સાધ સકે તો સાધ.**

r

‘પરબ’ અપીલ પેટે મળેલ દાનની વિગત

૧. શશિન ઓઝા	પૂના	રૂ. ૧૦,૦૦૦
૨. દેવદત્તભાઈ જોશી	વડોદરા	૫૦૦
૩. પ્રાણલાલ એમ. શેઠ	મુંબઈ	૧,૦૦૦
૪. સતીશ સી. પંડ્યા	નવસારી	૨,૫૦૦
૫. મંજુબહેન ઝવેરી	મુંબઈ	૫૦૦
૬. સંધ્યા ભટ્ટ	બારડોલી	૫૦૦
૭. રાજુ બારોટ	અમદાવાદ	૨,૦૦૦
૮. ધનંજય વી. ગૌતમ	ગાંધીનગર	૧,૦૦૦
૯. નટવર પટેલ	અમદાવાદ	૫૦૦
૧૦. નલિન રાવળ	અમદાવાદ	૧૦૦૦
૧૧. શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદી	”	૫૦૦
૧૨. ગૌરાંગ દીવેટિયા	”	૧,૫૦૦
૧૩. નરોત્તમ પલાણ	પોરબંદર	૨,૦૦૦
૧૪. વિક્રમ પટેલ	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૧૫. નિર્મિશ ઠાકર	સુરત	૧,૦૦૧

મંત્રી શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

સર્જકો સાથે સંવાદ

તા. ૩-૫-૨૦૦૭ના રોજ ભારતીય વિદ્યાભવન (અંધેરી) ખાતે સાહિત્યગોષ્ઠિ મળી હતી તેમાં પચાસેક સર્જકો અને ભાવકોએ ભાગ લીધો હતો. દરેક સર્જકોની કૃતિ શ્રી અનિલ જોશી, નવલકથાકાર દિનકર જોષી અને હેમંત ધોરડાએ સર્જનાત્મક પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. અસ્મિતા યાશ્ચિકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિશે વાત કરી હતી.

હવે પછીની બેઠક તા. ૧-૭-૨૦૦૭, રવિવાર સાંજે ૫-૦૦ સાંજે તે જ સ્થળે મળશે. તેમાં સર્વશ્રી નીતિન મહેતા, પ્રફુલ્લ રાવલ, દિનેશ ભટ્ટ વગેરે હાજર રહેશે. સૌ લેખકો અને સાહિત્યરસિકોને આમંત્રણ.

જૂન મહિનાના પહેલા અને ત્રીજા મંગળવારે અનુક્રમે સર્વશ્રી વીનેશ અંતાણી અને રમેશ ર. દવેની વિશેષ ઉપસ્થિતિમાં ‘સર્જકો સાથે સંવાદ’ કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. સર્જકો દ્વારા કાવ્ય, વાર્તા તેમજ લઘુકથાનું પઠન અને તદ્દનુષંગે ચર્ચા થઈ હતી. વીનેશભાઈએ વાર્તાલેખન વિશે માર્મિક સૂચનો કરી ઉત્તમ સાહિત્યના પરિશીલન પર ભાર મૂક્યો હતો. રમેશભાઈ દવેએ એક્સરસાઈઝ રૂપે રેલ્વે પ્લેટફોર્મ, એરપોર્ટ અને ડાઈનિંગ ટેબલ – ત્રણ વિષયોમાંથી પસંદ કરી તત્કાલ ૧૦૦ શબ્દોમાં તેના વિશે લખવા જણાવ્યું હતું. બધા જ સર્જકો તેમાં ઉત્સાહભેર જોડાયા અને તેના વાચનની સાથે સાથે વાર્તાકથાના વિશેષોનો પરિચય પણ સર્જકોને મળતો ગયો. બંને દિવસોએ લગભગ વીસેક સર્જકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

તા. ૨૩-૬-૨૦૦૭ના રોજ ‘સર્જક સાથે સંવાદ’ કાર્યક્રમ ભાવનગર મુકામે થયો. આ કાર્યક્રમમાં શ્રી ધીરુબહેન પટેલ, યોગેશ જોષી, રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યા હતાં. તથા ભાવનગરના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર, વિનોદ જોશી, માય ડિયર જયુ, મનોહર ત્રિવેદીએ ઉપસ્થિત રહી નવસર્જકોને પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. પાંચ વાર્તાકારોએ કૃતિનું પઠન કર્યું હતું અને ત્યાર બાદ તજજ્ઞોએ તે અંગે માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું.

રવીન્દ્રભવન

તા. ૬-૬-૨૦૦૭ના રોજ રવીન્દ્રભવન અંતર્ગત થયેલા કાર્યક્રમમાં કવિશ્રી નિરંજન ભગતે ટાગોરના ‘પૂરવી’ કાવ્ય વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું તથા ‘તપોભંગ’ કાવ્યનું બંગાળીમાં પઠન અને ગુજરાતીમાં રસાસ્વાદ. તદ્દુપરાંત અંગ્રેજીમાં કેટલાંક કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું.

પુસ્તકસહાય

યશલક્ષ્મી પુસ્તક સહાય અન્વયે ૨૦૦૬-૦૭ના વર્ષ માટે રૂ. ૫,૦૦૦નાં પુસ્તકો નર્મદ લાઈબ્રેરી, સુરતને આપવામાં આવ્યાં. પૂરને કારણે આ લાઈબ્રેરીનાં પુસ્તકો ધોવાઈ ગયાં હોવાથી પ્રસ્તુત મદદ કરવામાં આવી.

r